

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

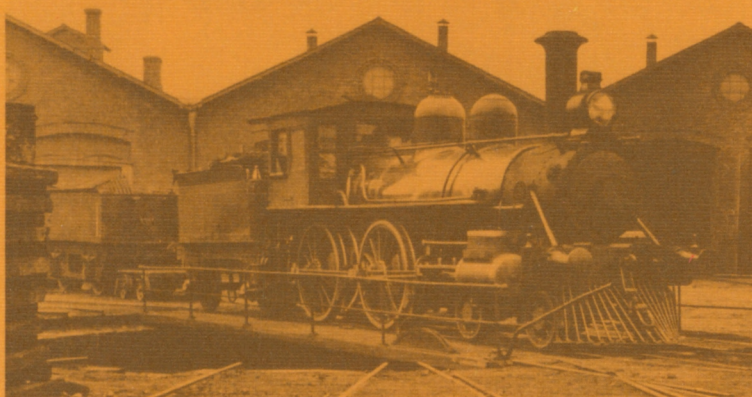
Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

ERHVERVS-
HISTORISK
ÅRBOG
1998-99

Meddelelser fra Erhvervsarkivet

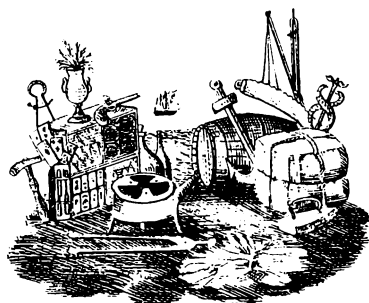
48

Erhvervshistorisk
Årbog

ERHVERVSHISTORISK ÅRBOG

1998-99

Danish Yearbook of Business History
with an English Summary

MEDDELELSER FRA ERHVERVSARKIVET

OMSLAG:
Syd Fynske Jernbaners såkaldte »prærielokomotiv 1904«, se s. 165

TITELVIGNET:
Udsnit af Hjørringkøbmanden Chr. H. Niensens
regningsblanket fra 1840'erne,
se Erhvervshistorisk årbog 1963, side 93 ff.

REDAKTION:
Jørgen Fink
Henrik Fode
Ib Gejl

Trykt med støtte af
Statens Humanistiske Forskningsråd

ISSN
0071-1152

Copyright © 1999 by Erhvervsarkivet
V. Allé 12
8000 Århus C

Printed in Denmark
by
Special-Trykkeriet Viborg a/s

Indhold

<i>Søren Bitsch Christensen: Danmark og Europa 1200-1750.</i> Kornhandelens historie	7
<i>Margit Mogensen: Verdensudstillinger og reklame</i>	99
<i>J. Nørgaard: Aarhus Kul-Kompagni og</i> De forenede Kulimportører	140
<i>John Rendboe: De to første danske aktieselskabslove</i> af 1917 og 1930.....	182
Afleveringer	226
English Summary	236

Danmark og Europa 1200-1750

– en oversigt over Danmarks integration
og udstødning af den vesteuropæiske
økonomi med særligt henblik på kornhandelen
og 4 klassiske begrebspar

AF SØREN BITSCH CHRISTENSEN

I de sidste årtier af 1700-tallet gennemførtes i Danmark den række forandringer af landbrugets sociale, økonomiske og juridiske forhold, der tilsammen går under betegnelsen De danske Landbore reformer. Et af formålene var bl.a. at gøre det danske landbrug mere markedsøkonomisk indstillet, så det kunne være klar til at drage fordel af det voksende europæiske marked for korn- og andre landbrugsvarer og ikke som hidtil blot finde afsætning på det beskyttede marked inden for dobbeltmonarkiet Danmark-Norge. Denne artikel har til formål at belyse den historiske baggrund for Danmarks perifere position i den europæiske økonomi på landbore reformernes tid. I artiklen trækkes linjerne langt tilbage i tiden, og efter en gennemgang af hovedlinjerne i dansk handels historie siden 1200-tallet konkluderes, at 1700-tallets klassiske danske godssystem i store træk har været økonomisk urationelt.

Afløsningen af det gamle agrarsamfund

Landbore reformperioden hviler tungt over forskningen i Danmarks økonomiske modernisering. Med rette synes det, for reformerne var afgørende for dannelsen af den ejendoms-, teknologi- og incitamentstruktur i landbruget, der gjorde det muligt at brødføde det voksende antal danskere i 1800-tallet og bringe Danmark ind på verdensmarkedet under kornsalgperioden (ca. 1830-1875). Reformernes økonomiske rationale var at fremelske en selvhjulpne gårdmandsstand og innovative godsejere, der løsrevet fra det gamle produktionsfælleskab kunne handle frit og effektivt imødegå verdensmarkedets skiftende krav.

Samtidige betragtere og senere tiders historikere har fundet hin-

anden i enighed i vurderingen af 1700-tallets anden halvdel som et afgørende udgangspunkt for moderniseringen af det danske samfunds produktionsforhold og for karakteren af de økonomiske relationer mellem dets mennesker. Nogle få eksempler viser det:

Finanskommissionen af 2. maj 1787 skrev i sin forestilling om kornhandelen af 26. maj 1788, at kornhandelen er den handel, »paa hvis ordentlige, stadige og sikre Gang Staternes Kræfter, Næring og Velstand beror«¹. Den danske godsejer og senere stiftamtmand, C.W. von Munthe af Morgenstjerne (1744-1811), bemærkede i 1783, at mere end noget andet havde de foregående 20 års afsætning virket til fordel for forandringerne i landbruget: »Ikke just overspændte Priser, men god Afsætning. Søgning efter Bondens Vare imod billig Giengield, er Agerdyrkningens Grundstøtte«².

Den moderne forsknings syn, udtrykt af Ole Feldbæk, er på linie hermed: »En afgørende forudsætning for omlægningen af det danske landbrug havde været den internationale konjunktur med dens stigende efterspørgsel og stigende priser. Det var disse konjunkturer, hovedgårdene og bondegårdene havde reageret på med en kraftig produktionsudvidelse«³. Thorkild Kjærgaard udtrykker sig: »Konjunkturerne, ikke reformerne, bragte gårdmanden frem i forreste række«⁴. Hvilken gårdmand? »Den nye gårdmand udviklede [...] selvhjulpethed og [...] økonomisk[...] individualisme« i Ole Feldbæks karakteristik. Perioden får af ham denne vurdering: »Pengeøkonomien og markedsøkonomien havde definitivt afløst det gamle agrarsamfunds natural- og subsistensprægede levevis«⁵. Erik Helmer Pedersen er mindre kategorisk og finder ikke, at vi kan tegne et billede af det danske landbrugs udvikling i perioden, som ikke er »noget uskarpt i konturer såvel som i indhold«. Den overordnede periodisering med et skel ved 1750 kan han godtage og finder, at »et stykke ind i 1750'erne brydes den rolige rytme, priserne bevæger sig derefter opad i stedse stærkere stigninger«. Spørgsmålet om, hvordan man skal skildre den lange linie i det nationale forløb, giver han følgende svar: »Det forekommer da, som om der er en nærmest Braudel'sk tredeling af tidsforløbet: den »lange tid«, hvor markedet for danske landbrugsvarer bliver mere og mere differentieret, den »mellemlange tid«, hvor hver enkelt bondegeneration tilpasser produktionen til de ændrede markedsforhold, og endelig den »korte tid«, hvor regeringen gennem politiske tiltag bestræber sig på at støtte den mest produktive del af erhvervet«⁶.

Regeringen søgte på flere måder at udløse kornhandelens moderniserende kræfter og lade »liberalistiske« økonomiske institutioner afløse forældet merkantilistisk praksis. Bedst kendt er den frihandelsvenlige toldforordning af 1797. Et andet kendt eksempel er afskaffelsen af det danske monopol på afsætning af korn til det søndenfjeldske Norge. Monopolet var indført i 1735, men blev afskaffet i 1788.⁷ Mindre kendt er en række andre tiltag, som staten imidlertid anså som sider af samme sag: Konverteringen af den gamle kornskat til en pengeafgift ved forordning af 24. august 1791 og de efterfølgende forsøg på at værne om en klasse af store og middelstore kornkøbmand ved statslige licitationer. Forordningen af 21. oktober samme år om tilladelse til, at der i kornhandel må bruges vægt m.v. En lang række – mere eller mindre forgæves – forsøg på at omdanne den statslige magasin- og nødhjælpspolitik i samme periode for at frigøre købstædernes økonomiske liv og hindre købmændenes ødelæggende karteldannelse.

Som en rød tråd gennem alle bestræbelserne gik ønsket om at gøre dansk korn internationalt konkurrencedygtigt og finde handelsvejen ud af Kattegat og Skagerrak til verdenshavene.⁸

Problemstilling

I denne artikel gives en oversigt over de faktorer og forløb, der – i grove træk – først trak danske varer ud på de nordvesteuropæiske markeder. For siden at skubbe dem væk igen og henvise dem til at forsyne helstatens egne folk. Det er formålet at belyse det komplekse årsagsforløb bag udviklingen for derved at skærpe forståelsen for det lige så komplekse reformarbejde, der skulle til for at bane vejen for Danmarks fornyede integration i den vesteuropæiske økonomi. Artiklen prætenderer ikke at fremlægge væsentligt nyt materiale, men er en oversigt over den hidtidige forskning, afsluttet med en diskussion af relevante teoretiske problemstillinger.

Europas opståen som et økonomisk marked

Fandtes der noget sådant som en økonomisk helhed inden for Europas grænser før moderne tid? Hvis man tænker på et stærkt og gennemgribende integreret økonomisk system, er svaret negativt. Selvforsynings- og naturalieøkonomi, befolkningskatastrofer, uud-

Italiensk købmand noterer prisen på korn i overværelse af to kunder. Miniature fra begyndelsen af 1300-tallet. Langt op mod moderne tid var det begrænsede mængder korn, der indgik i en fjernhandel. Var mængden end ringe, så var betydningen af den des større, for middelalderens voksende bysamfund blev i stigende grad afhængige af den ekstra tilførsel. I Italien åbnedes således tidligt kornruter fra Sicilien og Apulien til Norditalien. (Gengivet fra Aschehoughs verdenshistorie, bd. 6).

viklede infrastrukturer og det store flertals tvivlsomme kamp for overlevelse var dagens orden. Med Kristof Glamann kan man om 1500- og 1600-tallet sige:

»The trade of foodstuffs was on the whole largely a local affair. In relation to total requirements and total consumption, the supply of grain through the channels of international trade (notably by sea) seems to have amounted to barely a few per cent.

..... it may seem wiser to view the nations of Europe as aggregates of regions or areas whose economic structure and trade were determined not by political boundaries but by geographic, climatic and demographic conditions. Isolation rather than intercourse, then is the striking feature. Europe so to speak breaks down into an agglomeration of partially autonomous units, whose economies exhibit a great diversity of evolution and of substance.«⁹

Ikke desto mindre er det disse få procenter, denne artikel blandt andet skal handle om. Betydningen af de få procenter lå nemlig ikke i

deres mængde, men i at disse leverancer blev afgørende for livets og produktionens opretholdelse i de store produktions- og konsumcentre. Når man desuden tænker på, at korn som handelsvare i det store hele på kort sigt er ganske uden udbudselasticitet – udbuddets mængde er ikke under påvirkning af priserne – og sammenholder det med markedskornets marginale karakter, men altafgørende betydning, er det klart, at man står over for en særlig spekulationseget vare. En vare, der fik afgørende betydning ikke mindst i »*the mercantile era*« og for fremkomsten af »*the age of merchant capitalism*«.

Ifølge Klaus Friedland opstod Europa som et økonomisk system o. år 1000.¹⁰ Er dette end en lidt håndfast konstatering, er det da korrekt, at før da herskede en næsten helt gennemført selvforsyningsøkonomi, hvor de fleste blot magtede akkurat at holde sig selv med fødevarer og klæde, og hvor fjernhandel kun fandtes i form af handel med slaver, luksusvarer og våben. Derpå fulgte handelens udbredelse og markedernes opståen og deres integration. Drivkraften var den befolkningsekspllosion, der fik Europas befolkningstal til at fordobles fra 1000 til 1350, og nogle steder som i Frankrig endda til at tredobles. Følgen var, at balancen inden for selvforsyningsøkonomien blev forrykket med mangel på fødevarer og andre basale varer til følge. Ud af denne situation opstod fjernhandelen med fødevarer, dens *raison d'être* var at forsyne det stigende antal europæere med mad og klæde. Og mad betød først og fremmest korn og fisk. Ved siden af de mange andre fødevarer udmærkede korn og fisk sig ved både at være protein- og kulhydratholdige og egnet til at transportere over lange afstande. Og ikke mindst kunne de opmagasineres.

Intetsteds var det mere tydeligt end i den udvikling, der skabte Flandern og siden Nederlandene som et merkantilt centrum for den europæiske fødevarerhandel: Det berømte flamske klæde blev overvejende solgt til de store kornmarkedscentre: Korn for klæde. Skandinavien indtog med sine fiskeforekomster en nøgleposition i denne vareudveksling. Skånemarkedets sild og fisk fra Norge (med Island, Færøerne og de andre nordatlantiske øer) fjøede fra o. 1200 landene omkring Kattegat og Skagerrak til fødevarerleverandørerne i den europæiske økonomi. I midten af 1200-tallet sejlede lybækkerne korn til Bergen mod at få tørfisk fra Lofotenfiskeriet; en handel, der var muliggjort af Nordnorges utilstrækkelige kornressourcer.¹¹ Omkring 1300 havde hanseaterne således trængt englænderne væk

Fiskehandel fra midten af 1400-tallet. Tysk miniature. Fisk var en af de vigtigste varer i den tidlige internationale fjernhandel. På grund af dens næringsværdi, holdbarhed og særlige betydning under de mange fastedage. Det er vurderet, at i Lybæk 1380-1500 var tørfisk efter næringsværdien 6-12 gange dyrere end korn. Fiskepriserne var steget ganske meget siden 1300-tallet, også relativt i forhold til korn. Efter ca. 1450 blev der vendt op og ned på prisforholdet, og generelt kan man sige, at fisk tabte halvdelen af sin købekraft over for korn i de følgende hundrede år. (Gengivet fra Aschehougs verdenshistorie, bd. 6).

fra kornforsyningen af Norge, hvor englænderne ellers havde haft et voksende marked for klæde, korn og andre fødevarer siden vikingetiden. Hanseaterne, og særlig lybækkerne, baserede ikke mindst deres dominans i Norge på kontrollen over de baltiske korncentre. Og overtog med tiden forsyningen af Norge med engelsk klæde: Korn og klæde for fisk med andre ord.¹²

Baltisk korn fik en central stilling på de vesteuropæiske kornmarkeder. Fra år 1200 blev der udført korn fra baltiske havne (heriblandt nuværende polske havne)¹³, og fra 1300-tallet var eksempelvis litauisk og livlandsk korn en vare på de flamske markeder.¹⁴ Man kan diskutere, om det baltiske korn allerede da var en fast indarbejdet vare¹⁵, eller en vare, der tyedes til i nødstilfælde¹⁶. Men sikkert er, at allerede i 1300-tallet, måske tidligere, var englænderne og hol-

lænderne selv begyndt at besejle de indre baltiske havne, og senest fra 1400-tallet var deres direkte sundsejls til de baltiske byer i Preussen og Livland efter korn og tømmer hovednerven i *Baltikums* forbindelse til Vesteuropa.

Kornhandelsruter åbnedes også internt i Vesteuropa. Engelsk hvede eksporteres til kontinentet 1100-1300. Også korn fra Spanien og Portugal blev ført til Flandern i middelalderen, portugisisk korn endda også til England.¹⁷ Og allerede før konjunkturomslaget omkring 1350, var korntilførsler fra de tyndt befolkede egne i det nykoloniserede område øst for Elben til de befolkningstætte byer i vest fast indarbejdede. Flandern, Brabant, Westfalen og Rhinegne blev forsynet med korn herfra, blandt andet ved hjælp af hanseatiske købmænd. Generelt var samspillet mellem klæde og korn handelens omdrejningspunkt.

Befolkningsvæksten i Europa og især i Vesteuropa førte således i tidsrummet ca. 1000-1350 til dannelsen af økonomiske sammenhænge mellem forskellige europæiske regioner. Men selvsagt var Danmarks rolle i den internationale arbejdsdeling endnu langt fra fastlagt. Udslagsgivende blev forløbet af 1300-tallets krise.

Den senmiddelalderlige agrarkrise og dannelsen af økonomiske centre og periferiområder

Blandt de mange forklaringer på krisen synes i dag de, der lægger vægt på pesten som hovedårsag, at træde stærkest frem med udgangspunkt i Wilhelm Abels studier og på bekostning af først og fremmest M.M. Postans teori om, at krisen satte ind allerede før pesten og ytrede sig ved overbefolkning, marginaljordsdyrkelse og jordudpining.¹⁸ Hovedvægten bliver dermed lagt på befolkningsnedgangen, og i forlængelse heraf anser Abel og hans meningsfæller krisen som en krise for det kornbaserede landbrug. Udgangspunktet er opfattelsen af, at det faldende befolkningstal førte til lavere kornpriser, hvilket sammen med det forværrede bytteforhold over for byerne (pga. byernes stigende reallønninger) påførte landbruget en yderst negativ udvikling.

Under sådanne vilkår er det forventeligt, at afvandrende bønder først forlader nyopdyrkede jorder og marginale landbrugszoner på dårligere og sværere tilgængelige marker. Sådan synes det da også at være gået.¹⁹ Resultatet blev, at dyrkningen i store træk (og på tværs

af store regionale forskelle) blev koncentreret om en mere intensiveret dyrkning af de bedre jorder og en ekstensiv dyrkning af marginaljorderne, heriblandt mange af de jorder, der havde hørt til de nu forladte landsbyer. Til den intensive dyrknings fordele hørte muligheden for at forsyne de store urbane forbrugscentre med specialiserede kød- og mælkeprodukter. De lave kornpriser kunne kun tilskynde til denne omlægning. Større vægt blev lagt på dyrkning af fiberafgrøder som hør og på specialiserede afgrøder som vin, humle, grøntsager og frugt. Udnyttelsen af de forladte og dårligere jorder tog form af større fårehold og ekstensivt kvæghold.

I både Postans malthusiansk inspirerede marginaljordsteori og i Abels teori om pestens betydning indtager befolkningsfaktoren en afgørende rolle for de lave kornpriser. Men spørgsmålet er, om de ikke dermed kommer til at opfatte efterspørgslen på korn som prisuelastisk, altså som uafhængig af prisen. Poul Enemark stiller spørgsmålet, om ikke det vedvarende pristryk på korn også havde andre årsager.²⁰

Med henvisning til den ovenfor beskrevne begyndende korneksport fra Baltikum og fra områderne øst for Elben fra 12-1300-tallet argumenterer Enemark for en

»strukturomlægning i vesteuropæisk/nederlandsk landbrug, der hovedsagelig er distributionsbestemt. Det østeuropæiske korn må have bidraget til at holde kornprisen nede og gøre vesteuropæisk kornbrug vanskeligere rentabelt, hvilket måtte drage omlægninger til nye afgrøder efter sig«.

Enemarks revision af Abels og Postans synspunkter er dog nok mindre radikal, end der umiddelbart lægges op til, hvilket alene hans forbeholdne sprogbrug i citatet antyder. Tilbage står imidlertid, at Enemark godtgør, at østeuropæisk korn faktisk var konkurrencedygtigt på prisen, selv inklusive fragt og fortjeneste. Til grund herfor lå ikke mindst den højere udviklede vesteuropæiske levestandard med højere priser på landbrugsvarer og lønninger. Følgelig deltes den europæiske økonomi – sideløbende med den agrare krise i vest – i en konsumerende vestlig urban sektor og en føde- og råvareproducerende østlig agrar sektor. De rige, tætbefolkede byer i Vesteuropas økonomiske centrum tiltrak korn- og kvægleverancer, og deres efterspørgsel var bestemmende for etableringen eller udbygningen af kornavls- og kvægbrugszoner i den europæiske periferi.

Træsnit, Augsburg 1479. Afslutning på en kornhandel. Ligeså vel som Danmark efter midten af 1200-tallet til en vis grad blev trukket ind det lybske og flanderske forsyningsopland, gjaldt det samme for de indre tyske områder. I senmiddelalderen betød udbygningen af de nordvesttyske flodsystemer, at dette område for alvor fik betydning som kornleverandør. (Gengivet fra Bjørn Poulsen: Land. By. Marked).

I periferien befandt Danmark sig. Den danske økonomis vigtigste livline til europæisk økonomi havde længe været salget af fisk på Skånemarkedet. Markedets reducerede betydning som international messe omkring 1400 var dog ikke ensbetydende med en standsning i udenrigshandelen, men blev opvejet af en ændring i efterspørgselsmønstret. Forarbejdede kvægprodukter var således allerede fra omkring midten af 1300-tallet til salg på Skånemarkedet. Da desuden korn, heste, flæsk og andre fødevarer figurerer blandt udførselsartiklerne fra Ribe til Flandern i kriseårene 1271/83 – ja, så tidligt som 1252 fastsattes takster for indførte heste og okser fra bl.a. Danmark til Brügges havneby, Damme²¹ – har man åbenlyst en forbindelse mellem den almeneuropæiske udvikling med længere forsyningsruter for korn og kvæg og søgningen af disse varer i Danmark i form af vesteuropæisk og lybsk efterspørgsel. Og efter 1400 supplerede lybækkerne med et større og større indkøb af landbrugsprodukter, hvilket førte dem længere ind i landet med silde-markederne som springbræt.²² Dansk korn blev omkring 1400 eks-

porteret fra de fleste danske havne til Lybæk sammen med kød, fedevarer og huder. Der var i høj grad tale om et specialiseret felt for småskippere: »handelen mellan Lübeck och Danmark torde vid tiden omkring 1400 i stor utsträckning ha bedrivits av bönder och småköpmän«. ²³ Hertil kom nu en stadig større interregional handel med kvæg.

Samtidig med den stærkt faldende jordrente i 1400-tallet forøgedes hermed kravet om kapital og investeringer, for eksempel inden for kvægopdrættet. En udvikling, der nødvendigvis begunstigede små grupper af jordmagnater, ikke mindst tydeligt at se i Jylland. ²⁴

Den europæiske genopretning

Ser man bort fra diskussionen om *begyndelsestidspunktet* for Danmarks, Skandinaviens og Baltikums integration i den europæiske økonomi, står det klart, at denne integration er fast indarbejdet fra 1400-tallet og drives frem af den almindelige europæiske genopretning efter agrarkrisen og pestepidemierne. Genopretningen eller rettere ekspansionen trak de rå- og fødevarerproducerende områder endnu tættere til de europæiske kernelande. Det er John Maarbjergs vurdering, at Skandinavien og Baltikum gik forrest i denne udvikling. ²⁵ Men dette synspunkt må ikke skygge for, at en lignende markedsintegration fandt sted i andre regioner. Den handel, der gik over landvejene eller via flodsystemer, men ikke over havet, er der en tendens til at overse i denne forbindelse. Men netop i senmiddelalderen kom udbygningen af de nordvesttyske flodsystemer til at spille en stor rolle for kontakten mellem de vesteuropæiske forbrugscentre og det indre tyske kornmarked. ²⁶ Dertil kom den landværts handel, der i Günther Franz' vurdering bragte store dele af de vesttyske regioner i kontakt med centrene længere vestpå.

Blandt disse konsumbyer havde Brügge oprindeligt skilt sig ud som den vigtigste. I 1500-tallet blev byen på denne position tilside-sat af Antwerpen med op til 60.000 årligt indkomne kornlæster.

Drivkraften var en fortættet vesteuropæisk efterspørgsel efter fødevarer og råvarer, særlig tømmer og metaller. Danske stude, norsk tømmer og svensk jern, kobber og andre råvarer trak disse lande mod efterspørgslens kernelande. På kornhandelsområdet skabtes af udviklingen to giganter, da også Polen og Preussen henimod slutningen af 1400-tallet blev etableret som leverandører af

Træsnit fra Nürnberg ca. 1490. En mand måler korn med en skæppe, medens købmanden overvåger. (Gengivet fra Bjørn Poulsen: Land. By. Marked).

korn til hollænderne ved siden af de allerede indarbejdede kornruter til Østbaltikum. I det store hungerår 1481, hvor også dansk korn var kraftigt efterspurgt, ankom ikke færre end 1100 skibe fra Danzig til Nederlandene med korn. Hovedhandelspladserne for korn ved Østersøen var netop Danzig og i mindre grad Königsberg, den Tyske Ordens to udskibningshavne. Ordenen øvede stor indflydelse på udviklingen ved at være en organisation, der var effektivt i stand til at koncentrere korn i store mængder. I 15- og 1600-tallet blev Danzig en langt større udførselshavn end Königsberg, da byen efter freden i Thorn i 1460 sammen med det øvrige Vestpreussen indlemmedes i Polen, og porten dermed blev slået op til det polske bagland. Også Hamborg blev et meget vigtigt stabelmarked for korn i 1600-tallet, da det bl.a. lykkedes byen at overtage Oderhandelens marked.²⁷

Det vigtigste endemål for forsyningskæden havde som nævnt læn-

ge været Nederlandene og Flandern. Men kædens led blev skiftet ud. En hansedag i 1417 besluttede, at al korn udført på Weser og Elben og ført vestpå gennem Øresund eller Storebælt skulle være købt i en hansestad. Beslutningen i sig selv er afslørende for sin præmis: man ville forhindre den videre udbredelse af direkte hollandsk opkøb i småbyer og på landet. For så vidt var det en videreførelse af det traditionelle hanseatiske magtgreb, som særlig Lybæk havde perfektioneret.: at holde de vestlige markeder adskilte fra »die Ostvölker«. ²⁸ Men dette system kom under pres i slutningen af 1400-tallet. En linie var påbegyndt, der med de lybske krige mod Nederlandene, Danmark og Sverige 1530-37 førte til den endelige afsløring af Lybæks faldende realpolitiske og økonomiske magtstilling. Hollænderne – og englænderne – handlede herefter uhindret i Østersøen, og Lybæks stilling som regionalt førende gled også vestpå – til Hamborg.

Selvsagt berørte også denne proces Danmark; i første omgang i form af en afledt virkning: tvunget bort fra deres normale forsyningsområder ved den tyske Østersøkyst intensiverede lybækkerne i 1400-tallet deres direkte opkøb i Danmark uden om markederne. ²⁹ Utallige klager over og efterfølgende reguleringer af landhandel, forprang, bondesejls og ulovlige havne peger i én bestemt retning, som Enemark ikke er bleg for at navngive: torvehandelens truende sammenbrud. Situationen var særlig gunstig for den danske adel med dens ret til at sælge egen avl (et begreb, der i virkelighedens verden vel kunne dække over nok så mange landgilde- og tiendeprodukter) til hvem, den ville, eller til toldfrit at eksportere den på eget skib. Dertil kom retten til toldfrit at importere til »bords og gårds behov«. Under denne paraply drev ifølge Grethe Ilsøe »de østdanske herremænd med basis i deres produktion af landbrugsvarer og til dels i samarbejde med danske borgere et betydeligt handelssamkvem med købmændene i de nordtyske havnebyer, navnlig til Lybæk, indordnet i det i Østersøområdet udbredte handelstekniske mønster: kommissionshandelen.« ³⁰

Henimod midten af 1500-tallet var lybsk dominans i Danmark afløst af Nederlandene som det vigtigste aftagermarked for korn og kvæg.

Den vesteuropæiske efterspørgsel forplantede sig nu i højere grad til den regionale økonomi med et almindeligt opsving i byer-

hvervene til følge. De økonomiske ringe blev større og større og bragte selv skandinaviske regionale økonomiske kredsløb i berøring med den *europæiske verdensøkonomi*: bestående af Europa samt det europæisk dominerede Amerika og Asien.

Prisrevolutionens europæiske verdensøkonomi:

Amsterdam-epoken

I det lange perspektiv fremtræder 1500-tallet og tiden indtil Tredivårskrigen som en økonomisk højkonjunktur med en overordnet meget stærkt stigende pristrend, omend den er trukket gennem store udsving. Udviklingen formede Amsterdam som centrum for den europæiske handel, og som sådan fungerede den som formidler af Østersøområdets voksende eksport og import. Byen trådte frem som enehersker over et stort merkantilt område omkring Zuyderzøen og i de hollandske og frisiske områder af De Forenede Nederlande omkring midten af 1500-tallet (med Antwerpens overgang til De Spanske Nederlande i 1585 som en vigtig senere udvikling).³¹

For 1562-1690 kan Aksel E. Christensen give en tillempet fuldstændig oversigt over korneksporten fra baltiske havne. De første omtrentlig hundrede år frem til Tredivårskrigens afslutning var præget af en generelt høj, tilsyneladende statisk men dog overvejende stigende udførsel. Efterfulgt af en periode med fastholdelse af det høje niveau, men med store udsving. Fluktuationer, som kan forklares med svingninger i høstens årlige udfald i øst og vest og med krige og politik.³² Oplysningerne er siden præciseret til, at der i det halve århundrede fra 1600 til 1649 udførtes i gennemsnit 50.000 læster (à 22-24 tdr.) korn om året på nederlandske skibe.³³

Den afsmittende virkning af denne udvikling på Danmark kan aflæses af Gamrath og Ladewig Petersens vurdering: »Det voksende behov for levnedsmidler og råmaterialer (bl.a. til Nederlandenes skibsfart, industri og fiskeri) førte med sig, at Nordøsteuropa i langt højere grad end tidligere fik international økonomisk betydning.«³⁴ Dertil kom, at de større mængder spillede producenter og købmænd et hidtil mindre benyttet middel i hænde: spekulation i kornprisens korttidstendenser. Kornhandelen fik et mere karakteristisk spekulationspræget ansigt.

Hvori bestod Nederlandenes og især Amsterdams overlegenhed? At citere fra Aksel E. Christensens konklusion i den over 50 år *gamle*

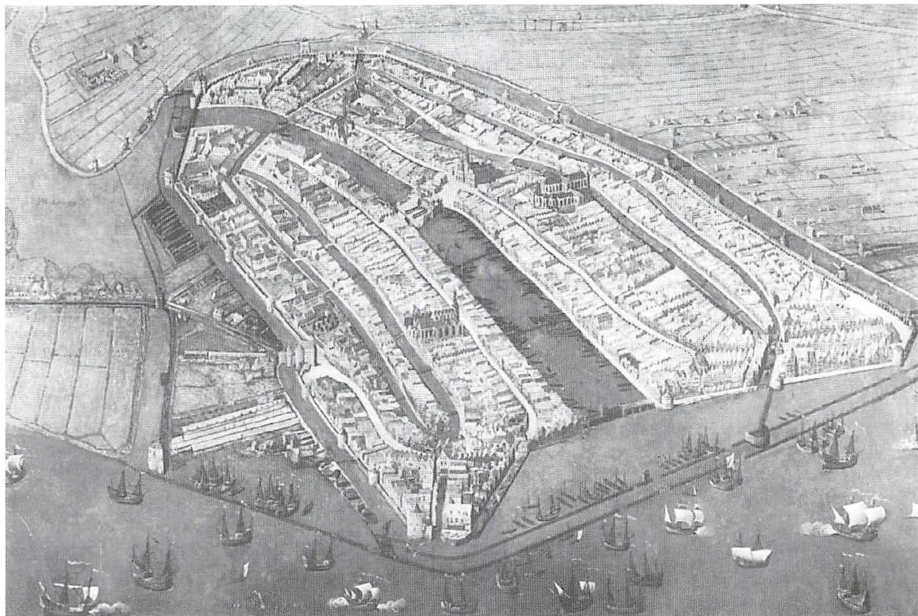
»*Dutch Trade to the Baltic about 1600*« forekommer lige så givende som at konsultere mængden af nyere studier:³⁵

»Det er indenfor *organisationsformer og handelsteknik*, at den moderne tids fremskridt afslører sig, og med en forbavsende hurtighed, saaledes at man med rette kan sige, at den moderne kapitalisme paa denne tid skabtes i Holland, i praksis som i mentalitet. Denne omforming er kommet til orde paa en række omraader indenfor disse studier (skibenes tekniske forbedring, den kapitalistiske assurances afløsning af partssystemets primitive risikofordeling). Med udgangspunkt i de gammelkendte nydannelser (de store oversøiske kompagnier, banken og indførelsen af terminshandel og andre spekulationsforretninger paa Amsterdams børs).«³⁶

Nye transaktions- og organisationsformer viste sig bl.a. afgørende ved overgangen fra rede penge over bodmerilånet til vekslen. Og inden for dispositionsvirksomheden i den udvidede forståelse af varebyttes natur: i stedet for den fast udstationerede handelsknægt med andel i udbyttet – som stadig var en fast figur i Middelhavslandenes handel i Baltikum, og hvis vigtigste opgave var at skabe balance i handelen ved at finde varer, der kunne importeres til gengæld for de eksporterede varer – betjente hollænderne sig af faste erhvervsfaktorer. Disse var underlagt en hjemlig principal, men tillagt en udstrakt dispositionsfrihed og opererede på provisionsbasis.³⁷ Ved at udvikle vekslen som betalingsmiddel brød de med sæsonens spændetrøje: ikke længere behøvede man at bytte varer mod varer eller være afhængige af at sælge sin last for at få penge at købe for. Vekslen gjorde det muligt at købe for eksempel korn på alle årstider og var dertil et spekulationsmedium i sig selv i udnyttelsen af kortidskonjunkturerne.

Aksel E. Christensen har desuden fremhævet byens fordelagtige geografiske position, der gjorde det muligt for dens købmænd at gennemføre dobbelt så mange transaktioner inden for dette handelssystem, som det var muligt for de handlende fra den iberiske halvø på den samme tid.³⁸ Den afgørende forskel var Nederlandenes placering midt mellem Østersøen og Middelhavet og Østersøen og Atlanterhavet/Stillehavet.

Betydningen heraf blev forstærket ved en gennemgribende ændring af den intra-vesteuropæiske kornhandel.³⁹ Denne førte til, at Spanien og Portugal, der som nævnt i middelalderen havde kunnet eksportere korn til Flandern, samt dele af Italien blev importørlande.⁴⁰ I Portugal var især omlægningen til vin- og olivendyrkning af betydning for landets nyvundne importørstatus. Kornleverancer

Amsterdam 1538, tilskrevet Cornelis Anthoniszons skole. Byen havde da – ved indgangen til sin storhedstid – knap 30.000 indbyggere. Dens forbindelse til havet er tydelig og ofte fremhævet, medens forbindelsen til den anden side – til landet – ofte er overset. Forsyningerne herfra – fra det tilstødende landbrug og fra landruterne mod vest og syd – har dog været betydelige. Således svarede den mængde korn, der i første halvdel af 1600-tallet registreredes ved Øresund, til 3/4 million menneskers årlige forbrug. Men alene Amsterdam havde i 1650 175.000 indbyggere. (Gengivet fra Gardiner: *The Heyday of Sail*).

blev bundet op på landets atlantiske besiddelser (Marokko, Madeira og Azorerne) og de kornproducerende regioner ved Middelhavet (Sicilien, Andalusien og Kastilien), men resten måtte hentes i Nederlandene. Samme sted, hvorfra Spanien forsynedes i årtierne på begge sider af år 1600. En overgang i 1500-tallet skabte denne udvikling plads til en tysk eksport til disse lande⁴¹, men fra Trediveårskrigen gik forsyningen af dem samt af Italien helt over til Amsterdam.

Således skete der en kraftig udvidelse af Amsterdams *korntransithandel*, som man underbyggede med en protektionistisk skibsfartspolitik, der i høj grad gjorde korntransport til byens enemærke. Af den hvede og rug, der ved slutningen af 1500-tallet blev registreret ved Øresund, var 2/3 således på nordnederlandske skibe, og samme andel – 2/3 – blev reeksporteret fra Amsterdam til Vest- og Syd-europa.⁴²

Hermann Kellenbenz gør som Kristoff Glamann⁴³ opmærksom

på, at bag prisrevolutionsepokens Europas dramatisk stigende fjernkornhandel på Baltikum gemte der sig trods alt ikke overvældende mængder. I første halvdel af 1600-tallet optegnedes i gennemsnit ved Øresund årligt 68.500 læster korn. Eller svarende til $\frac{3}{4}$ million menneskers forbrug, langt fra den samlede vesteuropæiske befolknings behov. Resten kom frem til de store bycentre fra deres egne oplandsproduktioner og den snævrere regionale handel: til Nederlandene fra Nordfrankrig, Hamborg og Rhinegnene. Dertil er imidlertid at sige, at herved blev netop spekulationsmotivet i de baltiske kornforsyninger større. Der var tale om et tilsyneladende paradoks: det baltiske korn var så at sige en marginaltilførsel, men da den samlede vesteuropæiske kornomsætning var så enorm, var det en marginalvare, der blev handlet i mængder, der trods alt var meget store. Og netop når det gjaldt en så nødvendig og prisuelastisk fødevarer som korn på de vesteuropæiske markeder, var den marginale placering ensbetydende med enorme spekulationsmuligheder.

Handelen med Baltikum (og Skandinavien) var i hollændernes mund »handelens moder«, det kredsløb, der opretholdt den stigende befolkning med korn og deres skibsfart med skibsmaterialerne tjære, hamp, hør, voks, tømmer, potaske etc. Men ethvert økonomisk kredsløb må set over længere tid finde en balance mellem varer og betalingsmidler. De europæiske kernestater havde længe haft mønt- og ædelmetalunderskud over for Baltikum (og Fjernøsten), men den overordnede balance kunne opretholdes med fornyet europæisk minedrift og det oversøiske sølv og guld efter 1500.⁴⁴

De høje fragtrater og de store handelsprofitter i den baltiske handel skabte et vakuum, der blev udfyldt med europæiske og især oversøiske ædelmetaller.⁴⁵ Artur Attman vurderer således, at »during the period 1500-1650 the Baltic trade needed precious metal on a scale at least as great as the East Indian trade did.«⁴⁶ I denne forbindelse skal det dog erindres, at Rusland ikke først og fremmest oparbejdede sit betalingsoverskud med korn, men med de andre, nævnte produkter til den europæiske industri, først og fremmest skibsbyggeriet⁴⁷. Dog var kornhandelen det vigtigste erhverv i Tallinn.⁴⁸

Regionens førerstilling tilkom så absolut fortsat Danzig (og i mindre grad Königsberg) – udskibningshavn for det kornproducerende preussisk-polsk-litauiske-kurlandske bagland med Wislafloden som livline. Ved midten af 1500-tallet satte nederlandsk dominans sig igenem her på bekostning af Lybæk, i konkurrence med nordvesttyske

opkøbere, og gennem 200 år udøvede republikken sin dominans over den baltiske kornhandel. Kulminationen blev nået i første halvdel af 1600-tallet, da der fra Baltikum årligt kunne udføres ca. 100.000 læster korn.⁴⁹ Men ved århundredets afslutning var dette tal faldet til ca. 30.000 læster. Fra midten af 1600-tallet kunne den polsk-litauiske handel heller ikke længere fremvise et handelsoverskud med vesten, men begyndte langsomt at oparbejde et underskud.⁵⁰ Et første tegn på et begyndende opbrud i kornhandelen mellem øst og vest.

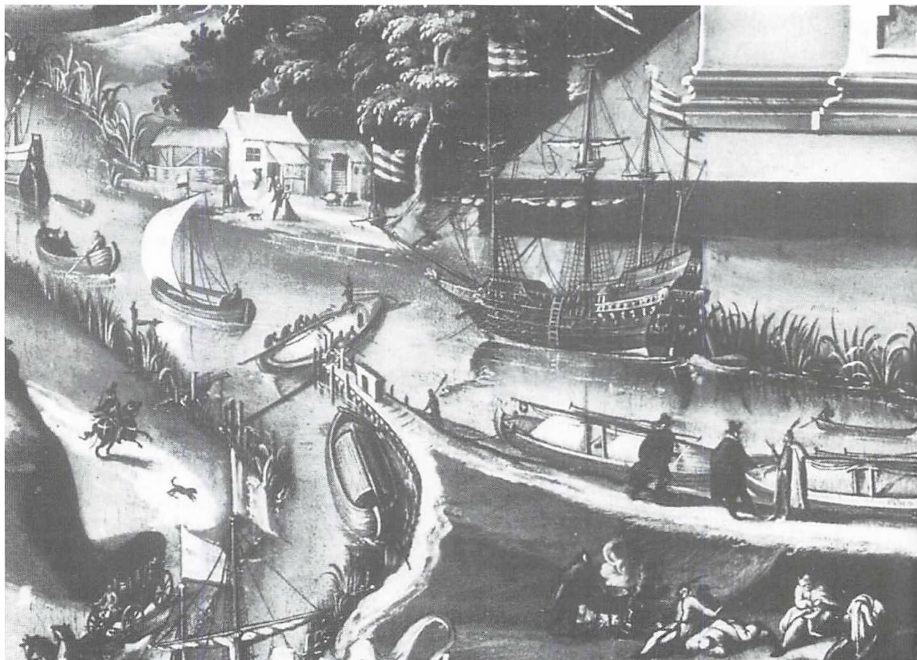
Tre stadier af økonomisk integration

Indtog Danmark funktionelt samme rolle som de baltiske lande vis-a-vis Vesten: leverandør af føde- og råvarer og importør af luksusvarer, salt, tekstiler, krydderier og salt samt ædelmetaller?

Til en begyndelse kan det konstateres, at prisrevolutionen ramte Danmark i 1540'erne. Rugtaksten i København havde 1537-40 været 0,3-0,5 daler pr. tønne, men priserne steg, og 1601-20 svingede den sjællandske kapitelstakt fra 0,9 til 2 daler pr. tønne.⁵¹ Havde Danmark også et valutaoverskud over for vesten?

Ja. Ladewig Petersen har fremlagt beregninger af toldindtægterne 1611-13, der viser, at eksporten udgjorde 88% af den samlede udenrigshandel, importen altså kun 12%. Eksporten bestod næsten udelukkende af okser og korn, og hvis andre varer ekskluderes fra regnestykket, står tilbage, at kornet udgjorde 28,5% af eksportværdien, okser (og heste og småkvæg) altså 71,5%. Nogenlunde samme tal viser en analyse af situationen omkring 1640.⁵² (Opgørelserne synes dog måske at undervurdere fiskeriets betydning, jfr. nedenfor.)

Det kræver en høj grad af begrebsbevidsthed at placere en national økonomi i forhold til større internationale sammenhænge. I modsat fald lurer faren for en anakronistisk og ahistorisk anvendelse af begrebet »økonomisk integration«. ⁵³ John Maarbjerg har imødegået faren ved en konsekvent anvendelse af tre stadier for økonomisk integration.⁵⁴ Først *prisintegration*. Kendetegnet ved, at lokale forbrugsvarers priser bestemmes af større systemer uden for den lokale økonomi. Dette første integrationsforløb ses især udspillet under den europæiske prisrevolution i 1500-tallet. Dernæst *produktintegration*. Her henvises til, at efterspørgsel fra eksterne markeder efter bestemte varer forandrer produktionen, sådan at man imødekomme efterspørgselen. Ekstra ressourcer hentes ind, mere af den

Udsnit af allegorisk fremstilling af Danzigs handel 1608, Isaac van de Luck. Danzig var fra det 15. århundrede entydigt den vigtigste udskibningshavn i det baltiske område. På billedet ses, hvordan korn ankommer på mindre både på Wisla-floden for derefter at blive ladet om til de store nederlandske skibe. (Gengivet fra Ferdinand Braudel: *Civilisationer og kapitalisme* bd. 1).

bestemte vare bliver skabt, og produktionssystemet rationaliseres. Blandt flere eksempler fra Skandinavien i 1500-tallet fremhæver Maarbjeerg netop den danske oksehandel og -opdræt som et udslag af produktintegration. Endelig *kommersial integration*. Hvor fremmede købmænd eller deres agenter gennemtrænger de lokale markeder sammen med fremmed kapital. Som sådan er dette det klassiske udtryk for et økonomisk centers ekspansion ind i en politisk og økonomisk svagere periferi.

I første omgang skal det undersøges, hvordan disse stadier forløb for fiske- og oksehandelen. Og det fører dernæst frem til en analyse af kornhandelens stilling.

Den ene søjle: fiskeriet

Efter den senmiddelalderlige agrarkrise blev Danmarks landbrug ikke differentieret som de vesteuropæiske kernelandes landbrug.

Det hvilede fortsat på to søjler: korn og kvæg, sidstnævnte vil sige opstaldning af stude/okser/øksne (kastrede tyrekalve). Men dansk udenrigsøkonomi hvilede især på en helt tredje søjle: fiskeriet.

Det er Poul Holms fortjeneste, at vi i dag kender fiskeriets proportioner og derfor kan placere det i forhold til de almindelige landbrugsprodukter. Og derved rette op på den skævhed i historio-grafien, der har tilkendt landbrugseksporten en for stor vægt.⁵⁵

Det indre danske marked for fisk var stort i middelalderen. Den brede befolknings forbrug var især bestemt af fastereglene, der medførte, at halvdelen af årets dage var kødløse. Forsyningerne til hof og flåde var tilsvarende store.⁵⁶ Øresundsfiskeriet var betragteligt allerede i vikingetiden, og fra det trettende til det femtende århundrede var det Europas største. Med fiskeriet fulgte den store varemesse, Skånemarkedet ved Skanør og Falsterbo. Lybækkernes hårdhændede monopolistiske fremfærd og ikke mindst hollændernes direkte kornsejlad til Baltikum førte til, at markedet i 1400- og 1500-tallet ikke længere var varemesse af betydning. Men som fiskemarked fortsatte det og kulminerede i 1520'erne og 1530'erne.

I slutningen af 1300-tallet eksporteredes ca. 300.000 tdr. sild alene fra Skånemarkedet. Svarende til syvtusinde skibsladninger! I

Nederlandsk fiskeflåde, stik af Reinier Nooms. Den såkaldte *buis* var det foretrukne fiskefartøj til det nederlandske sildefiskeri i Nordsøen. Omkring 1600 fandtes der ikke færre end 1000-1500 af dem. Den sædvanlige metode var, at man – som på billedet – lagde alle andre master end mesanmasten ned. Kapitalkravene til den moderne fiskeriteknologi var en af hovedårsagerne til dansk fiskeris nedgang efter midten af 1500-tallet. (Gengivet fra Gardiner: *The Hey-day of Sail*).

1494 var den samlede danske eksport af sild faldet til ca. 100.000 tdr., men i 1537 var den atter steget til mellem 250.000 og 360.000 tdr. Den mellemliggende vækst var fundet sted uden for Skåne, ikke mindst i Limfjordsfiskeriet. Tilsvarende var der senest fra begyndelsen af 1400-tallet et sildefiskeri ved den jyske vestkyst ved Helgoland foruden kystnær og anden fangst langs strækningen mellem Ribe og Skagen. I det hele taget havde fiskerierhvervet en fornyet glansperiode ved midten af 1500-tallet med gode fangster i Øresund, i Limfjorden og ved Vestkysten. Men så var det også slut.

I 1570'erne og 1580'erne blussede sildefiskeriet ved Båhuslen kraftigt op, men derpå overgik østersømarkedet med sild atter til hollænderne, der kan ses næsten enerådigt at have siddet på Øresundstrafikken med sild. Limfjordsfiskeriet var det mest vedholdende, mens Vestkystfiskeriets nedgang satte ind fra midten af 1500-tallet og for alvor blev mærkbar i de første årtier af 1600-tallet. Det er Poul Holms vurdering, at medens lokale rytmiske udsving kan forklares med biologiske og økologiske forhold, kan den langvarige negative trend bedst forstås i lyset af pris- og konkurrenceudviklingen. Fra 1450 til 1550 blev priserne på sild således halveret i forhold til korn. En væsentlig årsag var blandt andet det faldende fiskeforbrug efter reformationen. Imidlertid måtte det hollandske fiskeri finde sig i de samme betingelser, og de kunne klare sig. Deres adgang til salt uden om lybækkene var én forklaring på den dominans, de overtog fra hanseaterne. Den direkte kornrute til Baltikum var en anden. Men mest betydningsfuldt var nok den teknologiske udvikling af bedre redskaber og en større skibstype – den såkaldte *bus*, sammenholdt med deres større kapital.

Sammenfattende kan man sammenligne eksportindtægerne fra hhv. fiskeri, kvæg og korn, som gjort i nedenstående tabel, der er udarbejdet på basis af Poul Holms udregning (med en enkelt korrektion). Fiskeriets andel må siges at være overraskende høj.

Den danske udenrigshandel med fisk, okser og korn 1500-1610, i daler

År	Fisk	(anslåede værdier) ⁵⁷		Fisk/landbrugsvarer
		Okser	Korn	
1500	150.000	110.000 ⁵⁸	50.000?	ca. 48%
1540	450.-600.000	210.000	100.000 ⁵⁹	59-79%
1575	450.000-?	225.000	150.000?	min. 55%
1610	?-330.000	850.000	225.-400.000	ca. 21-24%

Markedsscene, gengivet i manuskript med Hamburgs stadsret fra 1497. Der handles med okser, som i denne vigtige handelsby meget vel kan være danske. Der er tale om efterårsmarkedet, hvilket betyder, at det i så fald er danske græsøksne. Et årti inde i næste århundrede gennemførtes den betydningsfulde omlægning til staldfodrede forårsøksne. Det er et gennemgående træk fra tidens illustrationer, at kvæget er meget mindre end i dag. (Gengivet fra Gylendal og Politikens Danmarkshistorie bd. 6).

I 1600-tallet blev danske fisk altså trængt væk fra de internationale markeder. Det samme blev kvæget og kornet, som vi skal se. Men fiskeriets gang gennem de forskellige *integrationsstadier* adskilte sig fra landbrugsprodukternes:

Efter en indledende fase fra middelalderens begyndelse, hvor fiskeriet *prisintegreredes* i den vesteuropæiske økonomi, bevægede det sig hurtigt over til en egentlig *kommercial integration*. Allerede i 1200-tallet blev lybækkerne tilstået betydelige retslige privilegier, som de i 1300-tallets sidste årtier benyttede som et springbræt til en reel monopolisering af handelen. Hansaens almindelige deroute efter reformationskrigene og de jyske fiskeriers fremgang bragte atter de danske købmænd på banen.⁶⁰ I første halvdel af 1500-tallet foretog adelen i tilgift store investeringer med kapital og arbejdskraft. Med andre ord var der tale om *produktintegration*, hvor overskudsværdierne i højere grad end tidligere forblev i Danmark. Men med fiskeriets snarlige tilbagegang blev det en kort periode, at dette var gældende, og derved fik fiskeriet aldrig de samme socialt stratificerende virkninger i det danske samfund som den mere kapitalkrævende kvæghandel.

Den anden søjle: kvæget

I form af salg af huder og skind var kvægprodukter en af de første varer, der fandt international afsætning. Først på Skånemarkedet, siden – lige fra 1300-tallet – til de tyske hansestæder. Blandt modtagerne i begyndelsen af 1500-tallet var foruden disse også Kiel og Flensborg.⁶¹

Den egentlige oksehandels klassiske periode var 1500-1650. Omkring år 1500 er hesteeeksporten anslået til en højere værdi end okseeksporten.⁶² Denne steg imidlertid herefter: ved toldstedet i Gottorp blev der fortoldet 13.000 okser i 1484/85, men i 1501 28.250 og i 1556 44.300 okser. Til at begynde med var de udførte dyr de såkaldte græsøksne, der blev udført om efteråret. Omkring et årti inde i 1500-tallet skiftede overvægten over til de såkaldte staldøksne, okser eksporteret efter en vinterlang staldfodring.⁶³ Det var tale om et betydningsfuldt kvalitativt skifte fra eksport af »halvfabrikata« i form af græsøksnene, med den afsluttende staldfodring og ekstra profit på udenlandsk jord og hånd, til eksport af et helforædlet produkt med den fulde fortjeneste til opdrætteren.

Jyske studehandlere. Vignet fra Stauffenbergs kort over Ålborg amt 1728. I græsmarkszonerne i det nordlige og vestlige Jylland var studehandelen endnu af stor betydning på dette tidspunkt. Men i almindelighed var studehandelen stærkt på retur. I disse år udførtes ca. 10.000 dyr om året, kun 1/4 af udførselen hundrede år tidligere. (Gengivet fra Dansk Landbrugs Historie, bd. 2, efter original på Det kongelige Bibliotek).

Okseeksporten synes først at have været spredt på mange hænder – klerikale, bønders, adeliges, købmænds foruden tyske købmænds og *Knochenhauers* – men en koncentration fandt sted i første halvdel af 1500-tallet. En håndfuld jyske byer (Ålborg, Århus, Horsens, Randers og Ribe) dominerede den jyske handel, Flensborg og Haderslev sad helt på den slesvigske eksport, som Odense og Assens gjorde det på den fynske.⁶⁴ Disse handelscentre var igen domineret af færre og færre danske og slesvigske købmænd, medens adelen nu trak sig ud af den aktive eksport. Denne udvikling var en nødvendig forløber for den senere tids store handelshuse såvel i København som i de større provinsbyer. Og den blev ikke mindst understøttet af den større kapitaldannelse, der fulgte med omlægningen fra græs-til staldøksne. Med tiden blev disse storkøbmænd i stand til at udfylde rollen som aftagere af ikke blot adelens vareproduktion, men også kronens og lenenes.⁶⁵ Denne *økonomiske og sociale koncentration* bidrog – i Ladewig Petersens analyse – »socially to the creation of a

narrow commercial aristocracy, far above the commons, and in full control of municipal government.«⁶⁶ Købstædernes nogenlunde ensartede vækst 1550-1620 viser desuden, at København endnu ikke udøvede merkantil dominans. Med Maarbjergs ord: »International trade was still being conducted at a provincial level, from provincial centers and by the provinces' own merchants«.⁶⁷

På et mere overordnet plan var disse handelsmæssige processer medvirkende til at konsolidere stændersamfundets inddeling af magt og privilegier efter funktion: De adelige og kongelige godser blev fundamentet for et produktionssystem opbygget omkring godset som enhed. Med fæstebønderne som jordlejebetalere og arbejdskraft. Og i stigende grad med købmændene som eksportører af storlandbrugets overskudsproduktion.⁶⁸

Adelens og kronens forrangsstilling i produktionen blev udvidet med forbudet i 1524 for købmænd mod at opstalde okser og fodre dem med indkøbt korn. Adgangen for andre end kronen og adelige til at opkøbe okser hos bønder med eksport for øje og til at fodre med indkøbt foder indskrænkedes tillige under forskellige former. Samtidig vandt det større indpas at pålægge fæstebønderne at opstalde godsernes okser. Monopoliseringen af staldfodringen blev desuden forstærket ved, at godserne i meget stor stil opkøbte de senere eksporterede dyr hos deres fæstebønder og derpå forestod den endelige opfedning i stalden over en vinter.⁶⁹

Hvem købte de danske okser? En kraftig antydning kan hentes fra den andel af udførte danske okser, der blev færget over Elben. Og altså var på vej til hollandske og vesttyske byer. I perioden 1496/97 blev 40-45% af de okser, der var fortoldet ved Gottorp, ført over Elben, i 1566 64% – en andel, der mod slutningen af 1600-tallet var så godt som fastholdt. Hvilket på den anden side understreger Hamborgs og Lybæks bevarede betydning.

Disse oplysninger skal sammenholdes med, at færre og færre okser blev udført af danskere: I årene mellem Danmarks deltagelse i Kalmarkrigen og Kejserkrigen (1613-1625) lå $\frac{9}{10}$ af den danske eksport af øksne i hænderne på danske handlende, medens nederlandske opkøbere ved 1700-tallets begyndelse stod for over halvdele af øksneeksporten.⁷⁰ I mellemtiden var også den tyske andel steget: fra 4-5% 1618-20 til 30-40% i 1670-95. Også den slesvigske andel voksede. Men bag disse opkøbere fandtes også et stort salg til nederlandske steder.

Maarbjerg ser denne udvikling som et klart udtryk for en økonomisk integration, der gik fra *prisintegration* til *produktintegration*.⁷¹ Og som med den nederlandske efterspørgsel som motor førte til de danske godsejeres – adeliges som kronens – omlægning til og rationalisering af opdrættet af staldøksne. Derimod var det ikke tale om en total omlægning af produktionssystemet, da fæstegårdssystemet faktisk var ganske velegnet som fødekæde for slutproduktet: staldøksne. Vel var en høj – og stigende – andel af oksehandelen på udenlandske hænder, særlig nederlandske. Men nogen økonomisk udnyttelse var der ikke tale om, eftersom »The entire Danish chain of production, from tenant to noble to merchant, seems to have prospered, increasing relative as well as absolute profit margins during the period.«

Udslagsgivende for faldet i den dansk kontrollerede handel var sandsynligvis den almindelige kredit- og kapitalmangel, der blev dansk økonomi til del efter Trediveårskrigen med dens ødelæggelser af det tyske marked for varer og kreditydelser. Århundredets krige med fremmede besættelsestropper på dansk grund gjorde selv sagt kun situationen værre. Tillige faldt antallet af eksporterede dyr. Alene ved Gottorp blev der i årene 1608-16 årligt udført 40-50.000 dyr. Ved indgangen til det næste århundrede var tallet godt og vel halveret, hvorefter et fald satte ind, så at der i 1730'erne blev udført ca. 10.000 dyr.⁷² Tallene dækker over en udvikling med op- og nedture, af hvilke den væsentligste nedtur fandt sted i kølvandet på Svenskekrigene, og den største optur blev sat ind med fredsårene og derefter frem mod år 1700. Men tallene dækker også over, at eksporten nu ikke længere var de værdifulde, staldfodrede øksne, men et simplere produkt: Græsøksne, der først afkastede større fortjenester, når de var blevet opfedet. En fortjeneste, som nu undslap danske opdrættere og handlende.

Den negative spiral trak kvæghandelen længere mod bunden. De voldsomme udbrud af kvægsygdomme i 1745-52 kostede formentlig 300-400.000 af landets halve million kreaturer livet. Negativt indvirkede det også, at de udenlandske aftagermarkeder blev usikre, da Nederlandene i 1724 pålagde studeimporten en indførselstold.⁷³

Omlægning til mejeridrift

Kreatureksporten tabte altså alvorligt i værdi frem mod midten af 1700-tallet. Noget andet måtte nødvendigvis træde i dens sted. Det-

Amsterdam i 1600-tallet, maleri af Jacobus Vrel. I Flandern og Amsterdam mødtes de kontinentale forsyningslinier. Klæde og korn var blandt de første fjernhandelsvarer, og på maleriet bor brød- og klædehandleren da også dør og dør. (Gengivet fra Ferdinand Braudel: *Civilisationer og kapitalisme*, bd. 2).

te andet blev en forstærket omlægning fra studestaldning til mejeridrift. Hårdest ramt af oksehandelens fald blev i første omgang det østlige Danmark, hvor kvæget var det jyske underlegent.⁷⁴ Derfor kom mejeridriften eller hollænderiet også først til disse områder. Af de sjællandske hovedgårde havde således hele 23% i 1682/83 ingen staldstude. Hundrede år senere var dette tal kun forøget til 27%. Årsagen skal sikkert findes i de sjællandske godsers nærhed til det store kødmarked i København. Godserne på Fyn og Lolland-Falster samt Møn havde da også i 1782/83 fuldført en næsten total opgivelse af studestaldningen til fordel for mejeridriften. I det hele taget fik mejeridriften fra 1682/83 til 1782/83 en jævner geografisk udbredelse. I Jylland, hvor ikke engang hver tiende hovedgård i 1682/83 havde opgivet staldstuden, kunne det nu konstateres at være sket på hver tredje hovedgård. Det dækkede over, at der i studeopdrættets kerneområde, det nordlige og vestlige Jyllands græsmarksbrugszoner, stadig fandtes mange rene staldgårde. I vanbrugszonen i det østjyske var det mere normalt med en blanding af studestaldning og mejeridrift.

Vel havde mange hovedgårde allerede i 1682/83 en blandingsøkonomi, hvor der ved siden af staldstuden fandtes en større eller mindre mejeridrift, men det kunne slet ikke måle sig med den nu udbredte næsten *totale* opgivelse af staldstuden. Dansk godslandbrug kunne nu tilbyde en varieret produktion: røget flæsk, kalvekød, smør og oste, der kunne transporteres og sælges, med København som hovedmarked og købstæderne som bimar-keder⁷⁵. Samt mælk og fløde til nærmarkederne. Nedgangen for studestaldningen var desuden under kraftig påvirkning af stigende kornpriser fra 1740'erne. Noget, der gjorde det dyrere at fede dyrene op til at kunne stå sig i de udenlandske opkøbers vurdering.

Den tredje søjle: korn

Købstæderne havde som helhed oplevet økonomisk vækst fra midten af 1500-tallet indtil Danmarks indtræden i Kejserkrigen 1625. I tiden frem til Karl Gustav-krigene fra 1657 synes den direkte tilbagegang at være nogenlunde imødegået, hvorpå de fornyede svenskekrige medførte købstadssamfundenes kraftige tilbagegang.⁷⁶ Men roden til konjunkturuomslaget skal findes før, ved Trediveårs-

krigens ødelæggelse af den internationale markeds- og kreditsituation, som førte til landbrugsvarernes prisfald.⁷⁷ Sideløbende med tabet i eksportværdien af øksne med overgangen til græsøksne, de faldende mængder udførte dyr (med op- og nedture) og hollændernes overtagelse af eksportleddet fra danske købmænd ses en lignende tilbagegang i eksportindtjeningen af korn. Danmarks ensidige landbrugsproduktion af korn og kvæg gav lavkonjunktoren ekstra kraft, da den ramte. Landets kun svagt differentierede produktionsliv spærrede derfor vejen for gennemførelsen af en effektiv alternativ handelspolitik.

Danmarks marginale placering i den internationale kornhandel viste sin skrøbelighed efter Trediveårskrigen hektiske højkonjunktur. Dette og de øvrige krisetegn var entydige beviser på, at Danmark på linie med de fleste andre (vest)europæiske lande ved midten af 1600-tallet overordnet set befandt sig i en krisetilstand. Generelt kan der konstateres nedgang for de store interkontinentale handelsruter og følgelig i importen af sølv fra Amerika til Europa efter 1625. Og store dele af den europæiske industrielle sektor fremviser på samme måde krisetræk efter 1625, kulminerende ved århundredets midte. Befolkningsvæksten hørte mere eller mindre op i Vesteuropa i anden halvdel af 1600-tallet, og samtidig indtrådte en faldende efterspørgsel efter korn og kvæg. 1500-tallets store europæiske ekspansion var slut (for den private sektor, men ikke for den offentlige⁷⁸).

Det næste spørgsmål er derfor, hvordan dansk kornhandel nærmere formede sig under disse omskiftelige forhold.

Perioden før ca. 1600: Orienteringen mod Nederlandene

Det næste spring i Danmarks økonomiske integration i den europæiske økonomi var overgangen fra lybsk forsyningsopland til en bredere nordvesteuropæisk afsætning.

Endnu i de første årtier af 1500-tallet synes korneksporten at have været en udpræget uspecialiseret handel: Kornet blev solgt af producenterne selv. Såvel gejstlige som adelige godsejere eksporterede som befragtere af skibe deres eget korn samt landgilde- og tiendekorn.⁷⁹ Men også bønderne befragtede skibe med deres eget korn; en stærk tradition for bondehandel på småskuder fandtes i den såkaldte øboskudehandel, der blev drevet fra havne på Lolland-Fal-

ster og Langeland og steder på Sydfyn med de nordtyske byer, først og fremmest Lybæk.⁸⁰

Ved siden af denne lokale handel, skabte danske købmænd direkte kontakt til de baltiske korncentre. I 1460 var der kun 6 besejlinger af Danzig fra nuværende kongerigske steder, i 1530 steget til 24 og i 1583 til 144. Tilsvarende registreredes mange skibe fra Flensborg, Sønderborg og Alsford i 1583. Der var også i 1500-tallet kontakter og kornhandel til Königsberg, Riva og en overgang Narva. Salgsartiklerne var næsten udelukkende sild.⁸¹

Med eksempler fra bl.a. Ærø og Svendborg er det desuden godtgjort, at de vestlige dele af Syddanmark især eksporterede korn til de østlige dele af Slesvig, herunder Flensborg og byen Slesvig, samtidig med, at de samme steder opretholdt en stor udførsel af animalier til Østersøens hansebyer. Det er Bjørn Poulsens vurdering, at »suget fra den opblomstende nederlandske bykultur« havde skabt et tomrum i hertugdømmet, som de sydlige dele udfyldte med korn.⁸²

Den direkte hollandske handelsforbindelse blev først etableret fra Slesvig. Bjørn Poulsens studier af Flensborgs og Husums handelsmønstre sidst i 1400-tallet viser, hvordan disse byer fungerede som knudepunkter for handelen, dels den nord/sydvendte, dels den øst/vestvendte gennem transitruten fra kyst til kyst ad landevejen mellem de to byer. I denne forbindelse er det ikke mindst interessant, at kornhandelen var ganske betydelig.

Flensborgerne foretog kornopkøb i et større handelsrum øst for byen. Den lokale kornproduktion var vigtigst (marskegnene og det sønderjyske nærmarked Als, Sundved og Ærø samt Sydfyn og Langeland), men også fra Polen importeredes korn.⁸³ Flensborgs korneksport gik over Husum til havnene sydover langs Nordsøen, først og fremmest til Nederlandene.⁸⁴ Samlet set var Flensborgs vigtigste handel dog kvæghandelen. Byen fungerede som mellemlid i de nord/sydvendte vandringer, og endnu større opkøb af stude fandt sted i den lokale slesvigske produktion.⁸⁵

For Husum var korneksporten sydpå langs kysten afgjort vigtigst. Således antyder regnskaber fra 1490'erne en stor kornhandel med Amsterdam, for en stor del med korn fra marskegnene. Der er tegn på, at Husum-købmænds handel endog var finansieret direkte fra Amsterdam.⁸⁶

Amsterdams rolle som aftagercentrum var således af stor betyd-

ning for den slesvigske kornhandel, måske allerede fra 1460'erne.⁸⁷ Denne udvikling skulle blive manifesteret på nationalt plan i det følgende århundrede. Samlet blev den danske handel i 1500-tallet kendetegnet ved eksport af fisk, korn og kreaturer til Vesteuropa med Nederlandene som vigtigste aftagermarked.⁸⁸

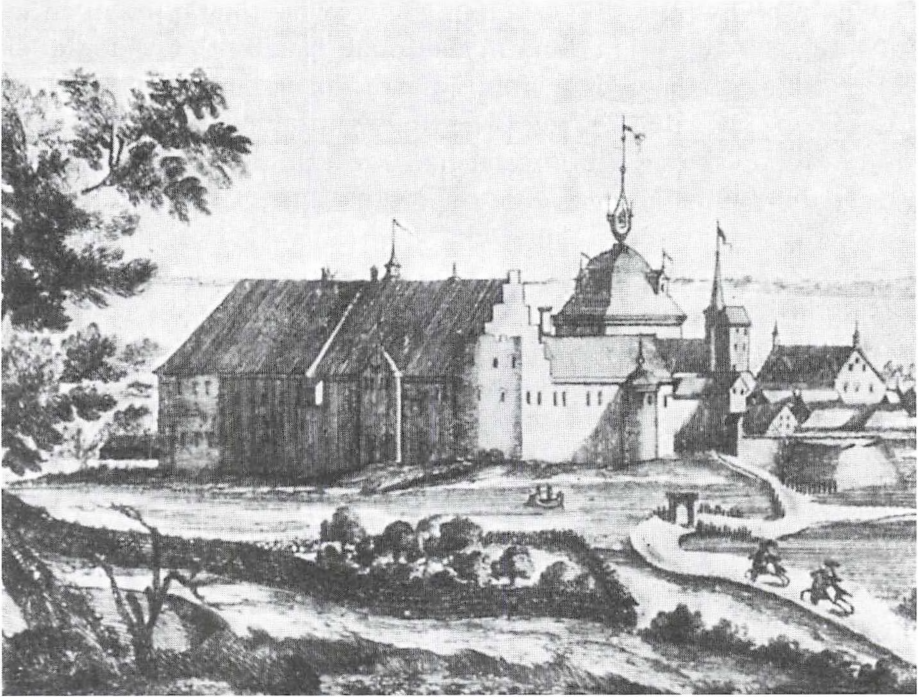
Den europæiske prisrevolution fortsatte med at påvirke prisniveauet for det danske korn.⁸⁹ Fra 1540'- eller 1550'erne var pristigninger i overensstemmelse med Amsterdam-noteringerne en kendsgerning. Eksporten kan anslås til 100.-150.000 tdr. kornvare i gennemsnit om året efter midten af 1500-tallet, senere måske 200-250.000 tdr., svarende til 8-10% af den samlede eksport fra det baltiske område.

Ved siden af de tyske og nederlandske markeder indfandt sig nu også det norske, fra slutningen af 1400-tallet op gennem første halvdel af 1500-tallet. I første omgang var det en dansk nichehandel. I de næste små hundrede år sad nemlig endnu hansekøbmændene på kornhandelen med Bergen, men i Sydnorge var der plads til en dansk handel, i begyndelsen dog kun som en passivhandel: som returlast i de skibe, der bragte norsk tømmer og f.eks. kalksten til Danmark. Også Halland og Blekinge indgik snart i den fremvoksende skudehandel.⁹⁰

Prisrevolution og marginal placering

Der var nu tale om en virkelig international handel. Et smukt udtryk herfor er de samvarierende bevægelser i sjællandske kapiteltakster på rug med dels rugpriserne i produktionscentrene Danzig, Riva og Regal, dels med priserne på salgstederne Lybæk og Amsterdam. Det nederlandske marked havde sat igennem og havde erobret en andel af den danske eksport på 60-80%. Også en funktionel deling af korneksporten efter geografiske skillelinier satte sig igennem: Det nederlandske marked blev først og fremmest dyrket fra Øresundssiden – den, der vendte ud mod den hollandske rute til Baltikum. Jylland, i hvert fald Nørrejylland, orienterede sig fra midten af 1600-tallet mod det voksende norske marked (herom senere). Og den traditionelle øbohandel fortsatte på Nordtyskland.⁹¹

Den danske kornhandel var med andre ord blevet *prisintegreret* i den vesteuropæiske økonomi.

Nyborg slot 1659, udsnit af stik hos Pufendorf. Omkring år 1500 havde kronen ejet 15-20% af jorden. 50 år senere sad den på 50%. Da også kronen tog fat på omfattende arronderinger, er det klart, at den måtte blive en betydende faktor i kornhandelen, i stand til at koncentrere store mængder korn. Kronens – eller lenenes – aftaler med købmændene synes da også i begyndelsen af 1600-tallet at være blevet bestemmende for kornets pris. (Trap Danmark IV, 1923).

Det grundlæggende studium af dansk kornavl og kornhandel 1610-60 skal tilskrives Gunnar Olsen. På grundlag af opgørelser fra mere eller mindre tilfældige år kan han opgøre korneksperten i et ekceptionelt godt år omkring 1611-13 til ca. 490.000 tdr. og i et år omkring 1640 til 216-292.500 tdr. – sidstnævnte tal senere korrigeret til ca. 230.000 tdr.⁹² I disse tal er eksporten til Norge ikke medregnet og sandsynligvis heller ikke til Nordatlanten. Den *samlede* indførsel til Norge fra såvel inden- som udenrigske steder kan opgøres til 320.000 tdr. årligt omkring 1665, men den danske andel heraf er ukendt – men den var stigende.⁹³ Det norske marked var altså rykket meget nærmere, men stadig fastholdt den danske kornhandel sin vesteuropæiske afsætning.

Men i modsætning til øksnehandelen var Danmarks kornhandel kun *marginalt* placeret i den internationale samhandel. Derved delte landet skæbne med de fleste andre kornsælgende steder ved Østersøen, hvor den *centrale* placering entydigt tilkom Danzig (og de andre polske udskibningshavne, som sammen med flodtransportnettet kontrolleredes af de polske magnater). I begyndelsen af 1600-tallet udgjorde det danske korn højst 10% af den samlede udførsel fra Østersøområdet.

Den marginale placering synes som nævnt ikke at være et resultat af prisdannelsen, Danmarks kornpriser samvarierede jo med de vigtigste produktions- og konsumcentre. Karakteristikken af vilkårene for en marginalt placeret kornhandel kan føres tilbage til Aksel E. Christensen, men som så ofte i disse afsnit er det Ladewig Petersen, der har foretaget de moderne analyser:⁹⁴ Under indfaldende misvækst strøg priserne til vejrs i hele Østersøområdet; heri var der ingen forskelle, såvel i Polen som i Danmark opvejede prisstigningerne den solgte mængde. Forskellen indtraf i overflodssituationer, når priserne faldt. Da kunne Polen opveje pristabet ved at forøge den solgte mængde og dermed mætte markedet. Så måtte Danmark affinde sig med at have masser af korn, men ingen købere, hvilket for eksempel skete i 1618-20 og 1653-56.⁹⁵

Det er Ladewig Petersens vurdering, at der i Danmark i denne periode blev drevet en stor prisspekulation ved at opmagasinere korn i venten på kornprisernes gunstige kortsigtede bevægelser. Faktisk synes kornhandelen at have taget springet til det braudel'ske *kapitalistiske niveau*⁹⁶ og store dele af samfundsøkonomien på samme vis at have indrettet sig efter en spekulationsopfattelse, der krævede fortsatte prisstigninger for at opretholde den økonomiske aktivitet. Konjunkturer med prislejlfald eller blot et stabilt prisniveau fik øjeblikkeligt konsekvenser for storlandbruget og købstæderne.

Da den europæiske kornhandel således – som ovenfor nævnt – fra omkring 1570/80 blev ganske omfattende forandret under den amsterdamske transithandels dominans, og perioden i øvrigt blev præget af politisk ustabilitet, fandt Danmarks velfærdsforøgelse sted under stadige op- og nedture. I social henseende forstærkedes koncentrationstendenserne, da ikke meget tyder på, at velstanden spredte sig synderligt ud fra godsejernes og kronens besiddelser. Med én undtagelse: I hvert fald inden for øksnehandelen sikrede Københavns og købstædernes købmands aristokrati sig en større og

større del af eksporten.⁹⁷ Man kan derfor roligt tilslutte sig Ladewig Petersens ord om, at også i Danmark gjaldt Wilhelm Abels karakteristik: at der i denne periode fandt »en forskydning sted i socialproduktet fra lønninger til renter og foretagergevinster.« Og hvorfor skulle det have været anderledes med kornkøbmændene?

Hvordan placerede kornhandelen sig i forhold til Maarbjergets integrationsstadier; bevægede den sig i retning af *produktintegration*?

De internationale prisrelationer gjorde det faktisk fordelagtigt at forskubbe produktionen yderligere i retning af kornavl, da højere priser blev det nødvendige resultat af uelasticiteter i såvel udbud som efterspørgsel. Men det skete tilsyneladende ikke. Forklaringen er ifølge Maarbjerg, at prisrelationerne var endnu mere gunstige for oksehandelen.⁹⁸ Der kan heller ikke være tale om, at prisbevægelserne i kornhandelen trak Danmark ud i et underlegent udbytningsforhold ved at suge landet ind i orkanens øje: det nederlandske centrum. Maarbjerg hævder modsat, at danske kornkøbmænd agerede selvstændigt som korneksportører.⁹⁹ *Merkantil integration* var der derfor heller ikke tale om.

Maarbjergets hovedargument hviler på en analyse af de bevarede certepartier fra de to vigtigste nederlandske kornimporthavne, Amsterdam og Enkhuizen 1569-1626 (fra Amsterdam fra 1594). Det demonstreres, at der var tale om småskibsfart herfra på Danmark. Den korte afstand tiltrak småskippere og småkøbmænd. Ellers var de danske havne kun sekundære anløbssteder. De var for små til de store Baltikumfarere, og der kunne hverken afsættes hele ladninger (oftest af salt) eller købes hele ladninger korn på ét sted. Faktisk var magtforholdet tilsyneladende modsat: danske skippere købte og chartrede i stigende grad hollandske skibe til korntransport til Nederlandene. Den danske kornkøbmand var den nederlandskes lige eller overmand.

Overgangen fra kommissions- til faktorhandel

Imod denne opfattelse kan indvendes, at de danske købmænds stilling over for udenlandske opkøbere er usikker, da man ikke kan hævde, at kornhandelen er undersøgt systematisk for 1500-tallets og de første årtier af 1600-tallets vedkommende. Ikke mindst mangler der undersøgelse af de finansielle transaktioner mellem danske og nederlandske købmænd. Enkeltresultater giver dog visse fingerpeg:

Det vides, at 65% af kornudskibningerne 1627-29 fra Nyborg fandt sted på nederlandske skibe.¹⁰⁰ Det var dog ikke ensbetydende med, at kornet alene handledes for nederlandsk regning. Netop ved denne tid er der tegn på, at handelsorganisationen blev ændret. Hvor det førhen almindeligste havde været kommissionshandelen, indfandt sig nu mere specialiserede betalingsformer: danske købmænd blev hollandske købmænds faktorer og blev betalt med kontanter eller ved vekslere, trukket via København eller Hamborg. Et godt eksempel herpå er Kalundborg-købmanden Christoffer Faaborg, en tidligere lensfoged, der var aktiv i de sidste årtier af 1500-tallet.¹⁰¹ At være en anden mands faktor indebar en langt større grad af mulighed og frihed til at spekulere i prisstigninger og kursudsving end i kommissionshandelen, hvor kommissionæren blev fortrakt med penge fra de kapitalstærkere udenlandske forretningsforbindelser til at foretage opkøb og leverancer af varer efter fast aftalte priser.

Overgangen fra kommissions- til faktorhandel var endnu et skridt i det træk, provinskøbmændene foretog i retning af integration i den internationale, vesteuropæiske økonomi. Og købmændene trak andre med sig. I første halvdel af 1600-tallet havde de store købmandshuse i Odense 70-90% af deres aktiver bundet i varelagre og udestående fordringer, ikke mindst udenlandske.¹⁰² Storkøbmændenes hele virksomhed var vævet ind i et net af kredit, der rakte fra herregårdene og lenene til udenlandske leverandører og aftagere. Også i Odense ser man desuden, at langt den overvejende del af den eksport og import, der foregik for de danske købmænds regning, fandt sted på fremmed tonnager. I korneksporten ikke mindst på hollandske skibe.

Lenene som midtpunkt i kornhandelen

Der kendes en række eksempler på, at kronen fra slutningen af 1500-tallet solgte store partier korn fra lenene til storkøbmænd fra hovedstad og provins.¹⁰³ Blandt andet kunne maltgøringen af lenets korn så at sige »privatiseres«. ¹⁰⁴ Og den spirende danske kornudførsel til Norge hang sammen med, at de danske lensmænd kunne udnytte kornet til returlast for deres tømmereksport.¹⁰⁵ Med stigende kraft syntes lenene altså at træde frem som midtpunkt i kornhandelen – på forskellig vis.

Således i opgørelsen over Nyborgs korneksport 1627-29, der er domineret af lokale eksportører, hvoraf en del havde en baggrund som foged eller skriver på Nyborg slot. I årene 1600-1625 modtog fynske købmænd ved anvisninger eller som betaling ca. 30.000 tdr. korn fra kronen, altså lenene.¹⁰⁶ En række andre eksempler på fynske forhold i 1600-tallet er givet af Svend Larsen. Igen får man understreget, at lenene indtog en særstilling. Til disse blev der i år, hvor lenenes landgildeydelse svigtede, indkøbt større mængder korn. Og lensmanden udvidede ofte sin kontakt med en lokal stor-købmand til også at lade ham forhandle kornet fra sine egne godser ved siden af lenets korn. På den måde kunne der mellem parterne knyttes »et økonomisk bånd af en betydelig styrke, og det så meget mere som det ser ud til, at kontrakter mellem lensmænd og købmænd var bestemmende for prisdannelsen.« Også et eksempel på, hvordan en Bogense-købmand næsten enerådigt sad på handelen med bøndernes korn i 1673, kan fremdrages.¹⁰⁷ Ligeså et enkelt blotlagt eksempel fra Svendborg.¹⁰⁸ Altsammen udslag af en koncentration af kornhandelen – såvel i det antal personer, der stod for den, som i de mængder de samlede hos sig.

Hans H. Fussings indgående studie af forvaltningen af Stjernholm len tjener samme formål: at understrege betydningen af, for det første, lenene som kornhandlere og, for det andet, den ansats til koncentration, der lå i denne handel. Den kornbeholdning, der var i behold efter udredningen af de lokale udgifter, blev normalt sendt til København. I andre tilfælde ses lensmanden at være overdraget at købe korn til hoffets forplejning.¹⁰⁹ Det omvendte var dog hyppigere: At lensmanden solgte kornet lokalt. I årene 1604-25 afsattes næsten årligt korn i et omfang af over 100 tdr., i 1623 og 1624 alene 7-800 tdr., fra lenet, og blandt køberne var foruden lokale jyske købmænd også Holland, Rendsborg og Flensborg repræsenteret. Lensmanden havde tilsyneladende blot almindelig pligt til at sælge kornet bedst muligt, og noget tyder endvidere på, at kronen i tiden før Kejserkrigen havde råd til at oplagre kornet i spekulation i prisbevægelserne.

Også i Ålborg kan lenenes rolle med rette fremhæves. De til Ålborghus len indkommende varer omkring 1600 gik først og fremmest til at dække det kongelige behov, medens det resterende blev solgt til lokale købmænd. Dertil kom, hvad ålborgensiske købmænd kunne opkøbe fra andre len; for to købmænd var det i årene 1621-

Gabriel Marselis (1609-73), malet 1669 af P. Nason. Hans og de øvrige konsortiemedlemmers aktiviteter strakte sig fra våbensalg i Amsterdam til jernværker i Norge, lån og leverancer til Hof og Holm og godser i Tyskland, Norge og Danmark. »For første gang« – i historikeren C.O. Bøggild-Andersens ord – »strakte gennem Marselis og hans brødre vesteuropæisk stor-kapital i større omfang sine fangarme ud efter dansk-norske værdier.« (Foto på EA, efter original på Frederiksborg Slot).

24 over 1000 tønder byg fra Hald.¹¹⁰ Koldinghus lensregnskab 1610-11 viser tilsvarende, at hovedparten af lenets korn gik til at dække kronens behov: 1760 tdr. tønder havre blev overført til Københavns slot (omend de 590 tdr. ikke nåede længere end til at blive solgt til bønder på Sjælland på grund af storm) og ca. 285 tdr. rugmel til Halmstad fæstning.¹¹¹ Men to andre poster viser hen til et fænomen, der i disse år vandt vid udbredelse: Til en Odensekøbmand blev sendt ca. 285 tdr. rug og byg som *»er undt og bevilget at må bekomme her på Koldinghus af slottets indkomst og oppebørsel foreskrevne år for mursten, han næst forgangne sommer til kgl. maj. bygning har leveret«*. Til en Børgensekøbmand blev på samme måde sendt ca. 240 tdr. malt, som betaling for klæde til hans majestæt. Ikke meget korn fandt vej til lokale købmænd, faktisk har jeg intet kunnet finde heraf. Dog figurerer under posten *»solgt for penge«* i alt ca. 300 tdr. kornvarer.

Gunnar Olsen tegner på samme vis det billede, at kronen og lenene var kornhandelens vigtigste omdrejningspunkter. Kronens la-

degårde dyrkede deres eget korn, men vigtigst var det landgildekorn, kronen oppebar via ladegårdene. Dette korn gav kronen en smuk placering blandt markedets agenter: en opgørelse fra 1652 viser, at den da solgte ikke færre end 59.247,5 tdr. rug, byg og havre. Hvad der svarer til 12-25% af de ovenfor opgivne eksportmængder. Resten kom helt overvejende fra adelens godser, og løvens part af det hele gik ifølge Olsen sandsynligvis gennem købmandshænder.

Som snart flere gange nævnt var eksporten stor nok til at hensætte prisdannelsen for hjemmemarkedet til det hollandske marked. Priserne blev imidlertid også påvirket af regeringens politik, enten ved toldsatsernes regulering op eller ned eller ved eksportforbud. Og rug blev eksporteret meget mindre end byg, og prisen derpå var følgelig mindre følsom over for udlandet.

Kronen synes ikke at have ført en decideret magasinpolitik. I misvækstår betjente man sig af en række instrumenter, som alle bar det midlertidiges mærke: Tolderne i Øresund kunne blive beordret til at købe al den rug, de kunne komme af sted med, og sende det til København til borgmestrenes besørgelse videre til borgerne. Og lenene kunne få pålæg om ikke at sælge noget korn og sørge for, at købstæderne samlede sig store forråd (1622-23). Den vigtigste foranstaltning var dog udstedelsen af forbud mod eksport i dyrtider og mod import i tider med prisfald og overudbud. Men virkningerne heraf blev ofte udhulet, når adelens udførselsinteresser blev plejet ved Rigsrådets mellemkomst. Det modsatte forhold: at adelen tog samfundshensyn snarere end standshensyn, kunne dog også ske – eksempelvis i 1630. Et bærende princip for store dele af perioden var såvel kronens som adelens interesse i sikre bondegårdsbrugets reproduktionsevne: en tilstrækkelig såsæd måtte ikke slå fejl. Men heller ikke til dette mål tog man særskilte midler i brug. Det skulle nås ved hjælp af toldsatser eller reguleringer af indførsel og udførsel, gerne således timet, at priserne dykkede i forårsmånederne eller i sommermånederne, når bønderne skulle betale for det forstrakte sædekorn.

Med et foldudbytte på rug på lidt over 2 og på byg på knap 3 var en forbedring af høstudbyttet ad teknologisk vej en helt tredje udvej, men denne tanke synes end ikke at have ligget inden for det tænkelige. Høstens foranderlighed indvirkede ellers langt kraftigere på kornforsyningsens udsving end handelsbetingede, spekulative konjunkturer i den internationale handel. Mellem 1610 og 1660 var

forskellen på den bedste og den dårligste rughøst således 422% og for byghøsten 330%.

Statskreditorerne og hovedstadens dominans

Siden reformationen havde de lokale købmænd i Odense i store træk nydt fordel af de gode tider i almindelighed og af forretningsforbindelser med kronen i særdeleshed. Mod anvisninger i kongens tiendekorn og lenenes indtægter havde storkøbmænd som Oluf Bager drevet storhandel med hans majestæt. I 1620'erne tørrede det ud.¹¹² I Ålborg havde købmændene i 1620'erne opkøbt store mængder korn, smør, honning, flæsk og meget andet hos Ålborghus len. Men fra 1632 blev en stor del af kornet ikke længere tilbudt lokale købmænd, men blev leveret en københavnsk købmand, Maren Jensdatter, sammen med korn fra andre len.¹¹³ Årligt mistede de lokale købmænd dermed 2500 tønder korn og en fortjeneste på 600-1000 rdl. De fynske købmænd blev ligeledes trængt tilbage af københavnske o. 1630.

Der var sket det, at provinsøkonomien var blevet ramt dobbelt. Dels af det internationale tilbageslag i Trediveårskrigenes slutfase, dels af kronens begyndende favorisering af dens forretningsforbindelser i hovedstaden.

I Ålborg magtede spekulationsmomentet endnu nogle år at leve videre, og i årene 1637-50 finder man Ålborg-købmændene engageret i transithandel. Først fra Riga, siden fra Danzig importeredes i disse år gennemsnitligt hvert år 23.734 tdr. rug. Holland var den sandsynlige hovedaftager af kornet, men noget kan også være gået andre steder. De ålborgensiske købmænd havde vidst at drage fordel af disse års lavere kornpriser i Preussen. Så hørte det op, og bortset fra nogle få år i 1660'erne var også Ålborgs kornhandel trukket ud af den kapitalistiske, vesteuropæiske handelssfære. I den regionale økonomi hævdede enkelte købmænd stadig deres dominans. I skiftet efter storkøbmand Jens Bang i august/september 1641 blev alene registreret over 7400 tdr. korn. I andre købmandskifter fra 1640'- og 1650'erne er registreret kornindkøb på de tusinde tønder korn.¹¹⁴ Men Ålborgs kornhandel var ekceptionel og hvilede på dominansen over et stort område uden nævneværdige købstadskonkurrenter og med adgang til vigtige handels- og skibsstrøg.

Københavns vækst gav kronen rige muligheder for at søge sine kreditinteresser dækket ind dér. Provinskøbmændenes virkefelt og vel også åndelige horisont snævrede ind, og i hvert fald i Odense steg tilbøjeligheden til at investere i fast ejendom frem for i aktive forretninger. Tyngdepunktet forskubbede sig til hovedstaden og til statens kreditorer og byens handelspatriciat. Forskningsmæssigt er heri intet nyt, men kornhandelen forskubbedes ad de samme linier, uden at forskningen har ofret det megen opmærksomhed ved siden af det spektakulære i tidens øvrige økonomiske historie. At det var sådan, skulle imidlertid få langvarige følger.

Disse fåtallige københavnske storkøbmænd er blevet set som en katalysator for overgangen fra domænestat til skattestat: deres opgave var at understøtte statsmagten i dens bestræbelser på at gøre sig fri af adelen og i kampen mod Sverige.¹¹⁵ Kongemagtens problem var den alt for langsommelige og besværlige omvekslen af domæneindtægter til betalingsmidler; storkøbmændenes fortrin deres internationale forbindelser og handelsekspertise. I overgangsfasen (fra tiden omkring Kejserkrigen 1625-29 til ca. 1680/90), hvor – med John T. Lauridsens ord – »den ekspanderende statsmagt fungerede på den utidssvarende domænestats præmisser«, trådte de derfor til, først som leverandører og producenter, senere især som statskreditorer.

Et fornemt eksempel på storhandelens forbindelse til kronen i form af leverandør-, producent- og finansieringsvirksomhed udgøres af »Marselis-konsortiet«, i første omgang et samarbejde mellem den nederlandsk fødte Gabriel Marselis d.æ. og den københavnske Albert Baltser Berns, der havde rod i den nederlandske koloni i hovedstaden.

Mens han endnu stod i periferien til det danske rige, i Hamborg, begyndte Gabriel Marselis d.æ. sine kornhandelsspekulationer sammen med den københavnske bosiddende Albert Baltser Berns med store kornleverancer til kronen, første gang i 1626.¹¹⁶ Vigtigere var den private Ruslandshandel, som måtte gennemføres under dække af kongelig aktivitet. Baggrunden var, at kongens aktive medvirken var nødvendig for at udvirke de nødvendige udførselstilladelser af zaren, der sad inde med monopol på denne kornhandel. De store forsendelser på titusinder af tønder kom fra den »alternative« kornrute på Arkangelsk. Denne rute var blevet aktuel efter, at svenskerne havde lagt en 5-dobbelt told på de af dem kontrollerede havne i

Øresund. Endvidere var der for Marselis og Berns tale om en udnyttelse af den fælleseuropæiske, af misvækst skabte, prisstigning i årene op til 1630. I 1629 og de følgende tre år gled tilladelsen over til et Bergenskompagni, der alene de tre sidste år opkøbte 75.000 cettert korn (= ca. 96.000 tdr. korn), og som i modsætning til Berns og Marselis havde forpligtet sig til at levere kornet i Danmark og Norge. Hvorimod det er John Lauridsens vurdering, at Berns og Marselis har videresendt det meste af deres korn til Hamborg og Amsterdam.

Ved indgangen til 1640'erne havde makkerparret placeret sig som den danske kronens vigtigste økonomiske samarbejdspartner.¹¹⁷ Også andre storkøbmand var lukket ind i denne privilegerede cirkel, og flere kom til. Det var et udslag af kronens ny kurs for den danske oprustning og krigsproduktion under indtryk af det svenske pres på Østersøregionen. I lighed med den svenske krone baserede den sig nu på aftaler med storkøbmænd om udvinding af råstoffer til våbenfremstilling og selve fremstillingen af våben og skibe. Mod afgivelse af privilegier sikrede kongen sig førstekøbsret, de privilegerede storkøbmænd kunne da gerne berige sig selv på den resterende overskudsproduktion.

Marselissønnerne Selio og Gabriel d.y. drev i 1630'erne kornhandel på Arkangelsk i stor stil og var Nederlandenes største importører af norsk trælast; sikkert er det også, at de i kornhandelen vedvarende var blandt de største Amsterdam-købmænd i Østersøhandelen i anden halvdel af 1600-tallet. Også Arkangelsk-handelen er der tegn på, at Marselis-konsortiet drev omkring 1660, og da i samarbejde med den danske rentemester Henrik Müller.¹¹⁸

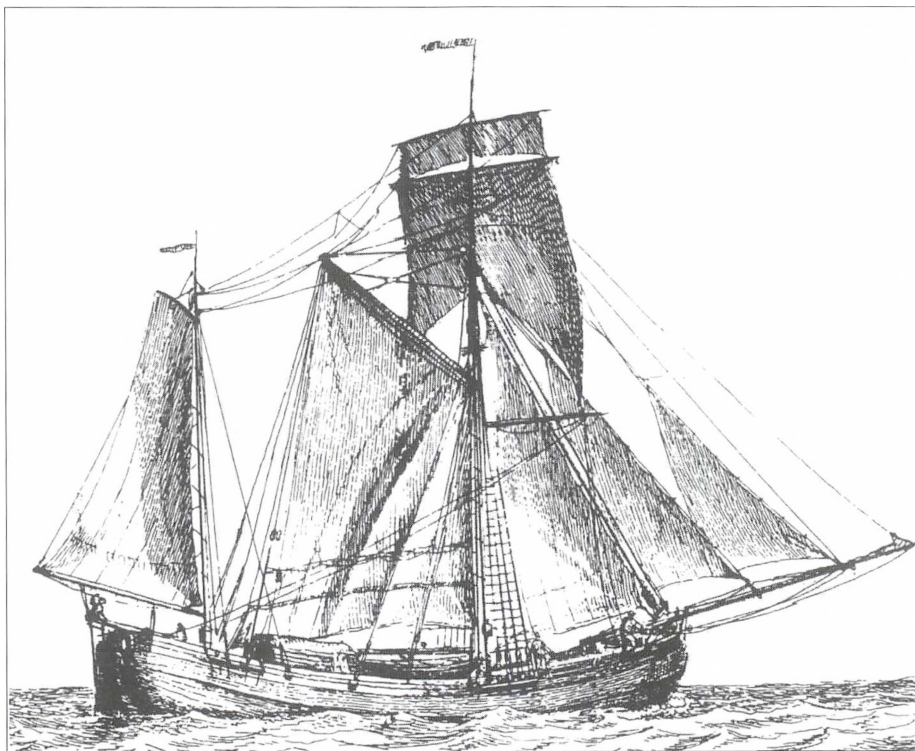
En ny fase i forholdet mellem kronen og de kongelige handelsforbindelser blev indledt efter Torstenssonkrigens udbrud i 1643.¹¹⁹ Før da havde kronen endnu været i stand til at udrede store kontante summer. Efter den tid måtte den anvende andre midler til betaling såsom pantsætning, låntagning i udlandet og naturalieydelser; uden at det endda rakte til at dække kreditorernes krav.

Statskreditorernes forhold til staten undergik en brat forandring med den i 1670'- og 1680'erne påbegyndte revision af storleverandørernes økonomiske mellemværender med kronen. Revisionskommissionen nåede frem til, at en stor del af det jordegods, der var udlagt som pant eller ejendom til dækning af statens gæld, var takseret alt for lavt, og følgelig bragtes de tidligere storkreditorer i debito-

rens rolle. Storleverandørerne måtte derfor slippe en lang række af disse godser. Sammenhængende hermed skal ses udviklingen og den senere afvikling af assignationspolitikken.

Assignationspolitikken

Statens brug af assignationer (anvisninger ved indvisning til private på at modtage betaling i penge eller in natura direkte fra statens indtægtskilder som lenene, toldafgifter, udenlandske fordringer etc. uden om finansforvaltningen)¹²⁰ er mere generelt undersøgt af Johan Jørgensen og Jens Engberg og lokalt af Hans H. Fussing.

Svensk galiot 1789. Stik af Groenewegen. Øresundstabellerne anvendes normalt som målestokken for den internationale kornhandel fra Baltikum. Men dertil kom den indre handel. Sverige voksede – i takt med landets stormagtsstatus og territoriale gevinster – frem til at blive en af de vigtigste aktører i den baltiske kornhandel. 1738-83 importerede landet således korn i et omfang af $\frac{1}{3}$ af den samlede mængde, der gik gennem Øresund. De kortere afstande betød, at det almindeligst anvendte fartøj var galioten. (Gengivet fra Gardiner: *The Heyday of Sail*).

Forvaltningen af lensindtægterne på Stjernholm len ses at være en afspejling af den generelle udvikling.¹²¹ Det lokale salg til jyske og udenlandske købmænd ophørte brat og helt fra og med Kejserkrigen. For ikke at blive taget op igen. I de umiddelbare efterkrigsår ses intet kornsalg overhovedet, men fra 1632 stillede lenet op i rækken af len, der blev trukket assignationer på. I hundredevis af tønder korn udskibedes til kronens statsleverandører frem til 1649. Det er Fussings vurdering, at kronen dermed gav afkald på at spille aktivt med i spekuleringen i kornets prisbevægelser og i praksis på dette område trak sig tilbage til en naturalieøkonomi. Og en stor del af kornet på det danske marked gled derefter over på et fåtal storleverandørers hænder.

At der var tale om anseelige mængder korn antydes af Jens Engbergs beregninger over kronens indkomster af udvalgte len 1641/42 til 1647/48, efter at de lokale formål var opfyldt, m.a.o. hvor meget der var til overs til det centrale finansvæsens disponering.¹²² Lensindtægterne er opgjort efter 4 anvendelsesområder: overførsel til Provianthuset m.m., indvisning til assignationer, overførsel til Rentekammeret eller til Kongens eget kammer. Om indtægterne overførtes i form af penge eller naturalier varierede naturligvis. Andelen af de samlede lensindtægters anvendelse til assignationer var i perioden:

Sjælland: 0-22% (gnst. 9,7%)

Fyn: 10-72% (gnst. 30,4%)

Jylland: 0-59% (gnst. 39,4%)

Samlet: 2-41% (gnst. 21,4%)

Ikke nær alle indtægter bestod jo af korn, men af naturalieindtægterne angives rug, byg, havre samt smør at være de vigtigste.¹²³ At en del af assignationerne har taget sigte på kornleverance er oplagt, og derom har man da også erfaring.¹²⁴

Johan Jørgensen fremdrager i sin undersøgelse af det københavnske patriciat en række kornnaturalieleverancer, altså først og fremmest assignationer på lenene. Det er uoplyst, hvor dækkende den er, men seks storkøbmænd skulle ifølge denne opgørelse have modtaget korn for ca. 150.000 rdl. i perioden 1631-55. Hertil kom korn og smør for 59.000 rdl., som alene købmand Henrik Müller modtog fra staten 1645-50.¹²⁵ Jørgensen vurderer, at en stor del af dette korn er sendt til Norge som returvarer for købmændenes om-

fattende trælasthandel og til dækning af udgifter ved deres bjerg- og savværk og andre, kongeligt privilegerede, aktiviteter sammesteds. Men det vides også positivt, at en købmand som Niels Aagesen eksporterede korn til Lybæk, Edinburgh og Flensborg foruden muligvis Norge. Dertil kom leverancer til staten af en værdi af 20.000 rdl. 1637-56.

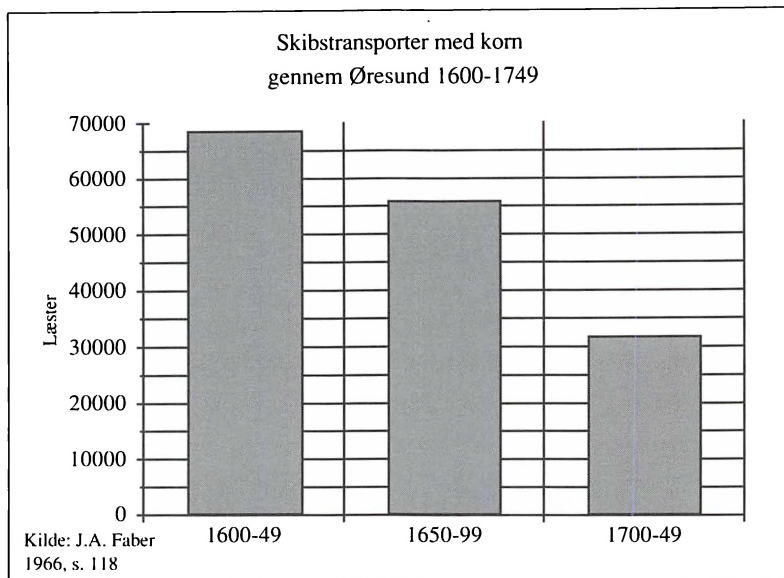
Perspektivet i denne stærkt forøgede brug af kornassiguationer i tiden efter Kejserkrigen og forstærket af Torstenssonkrigen er på den ene side overdragelsen af store dele af det danske markedskorn til en internationalt orienteret købmandsgruppes profitmaksimerende, på spekulation drevne, handel; et handelskapitalismens genembrud. Og på den anden side de negative konsekvenser, dette nødvendigvis måtte få for provinshandelen.¹²⁶

Det vesteuropæiske handelssystem fra midten af 1600-tallet

Den danske udvikling udfoldedes på baggrund af dybtgående ændringer af den vesteuropæiske økonomi. Midten af 1600-tallet markerer en generel økonomisk recession, men medens konjunkturløbet i andre sektorer og mellem landene indbyrdes trods alt var alt andet end jævnbyrdigt, peger mange forhold på, at der for kornhandelen entydigt var tale om et vendepunkt omkring 1650.¹²⁷ Dertil kom, at ikke mindst Østersøhandelen var under forandring. Hollændernes dominerende position overgik til briterne, der kraftigt forøgede deres import af svensk jern og østbaltiske skibsfartsprodukter og vandt sig handelsherredømmet.¹²⁸

Det hollandske markeds dalende betydning kom til udtryk i den faldende mængde korn, der blev transporteret gennem Øresund på skibe fra republikken (se figur s.50).

Hvordan gik det med den nederlandske andel af korntransporterne? Periodiseringen er her af afgørende betydning. Opdeler man perioden 1562-1783 med et skel ved 1660, kan man som Faber hævde, at den nederlandske part vedblev at være, hvad den hele tiden havde været, nemlig mellem 70 og 78%.¹²⁹ En anden og mere nuanceret opgørelse viser, at et højdepunkt blev nået i tiåret 1681-90 med 373.000 læster rug og 164.000 læster hvede. Men i tiåret 1741-50 var tallene 90.000 og 52.000 læster.¹³⁰ Dette skyldtes ikke, at den samlede Østersøhandel faldt; tværtimod steg den igen efter århundredskiftet. Derimod var de nederlandske andele stærkt fal-

dende inden for en lang række af de vigtigste varer. Andelen af korntransporterne gennem Øresund droppede fra 84% af rugen og 95% af hveden 1681-91 til hhv. 55% og 49% 1771-80. Det samme skete for tømmer og jern. Tilsvarende mistede Nederlandene markedsandele i tilførslerne til Østersøområdet, ikke mindst af den vigtige vare salt, men også af tekstiler og sild. Kun eksporten af kolonivarer blev større og større, men ikke tilstrækkeligt til at fastholde markedsandelen, som faldt til under en fjerdedel i 1771-80.

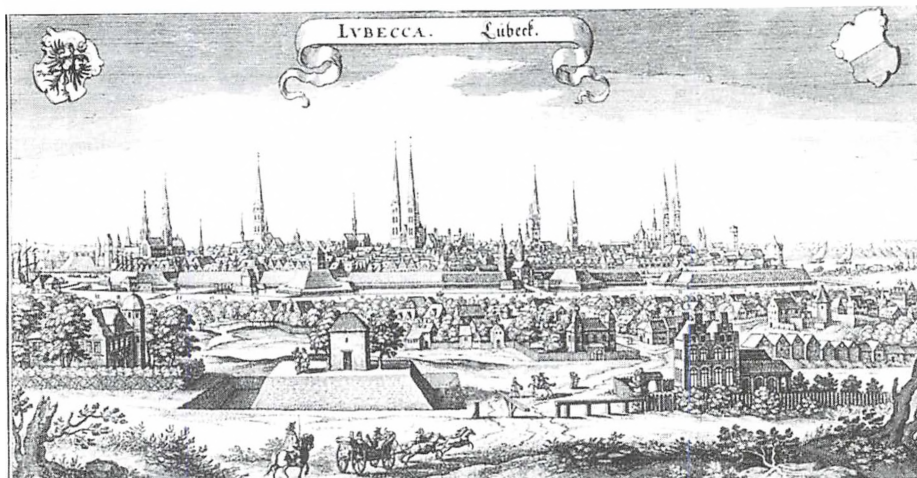
Hvormed kan denne udvikling forklares, og hvad var dens følger for kornhandelen? Svarene kan opdeles i forhold, der gjorde sig gældende på producentsiden, respektive aftagersiden.

Magtbalancen i det baltiske rum var under forandring, tyngdepunktet rykkede yderligere østpå. Danzig var ved år 1700 stadig vigtigste korneksporthavn, men billedet var blevet langt mere nuanceret med byer som Riga, Reval og Königsberg i vækst som korneksporthaver. Og med Hamborg i stærk tilbagegang efter midten af 1600-tallet.¹³¹ Trækker man en linie mellem perioderne 1497-1660 og 1661-1783, var Danzig i den første periode den altdominerende eksporthavn for såvel rug som hvede – sådan som det er registreret i Øresundstabellerne. I den anden halvdel lykkedes det at fastholde hvededominansen, men byens andel af rugen faldt fra 70% til 47%. De østligere udskibningshavne var kommet bedre med, ikke mindst

Königsberg.¹³² Netop disse – østligere beliggende – produktionscentres fremgang henviser til såvel en af krisens årsager som en af dens virkninger: den østeuropæiske massekornproduktion var nu på et stade, hvor den for alvor trykkede de europæiske priser. Betydning fik det også, at Østersølandene nu i højere grad end før indledte en samhandel og opbyggede forsyningsnet mellem hinanden. Sveriges militære ekspansion og efterfølgende provianteringsbehov har spillet en rolle, men uvist hvilken.¹³³ Sikkert er det, at den anden svensk-polske krig 1655-60 blev efterfulgt af Danzigs dalende stjerne på det internationale kornmarked.¹³⁴

Den mest konsekvente analyse er givet af J. A. Faber, der måler udviklingen op mod fire variable: Monetære årsager, forbrugsmønstret, handels- og produktionsomlægninger samt demografiske forandringer.¹³⁵ De første kan afvises som forklaring på den faldende kornhandel; profitmarginen svandt ikke ind som følge af forskellige prisudviklinger. Heller ikke et ændret forbrugsmønster, hvor man drak mere te og kaffe og dermed mindre øl, er nogen forklaring. Det mere og mere populære brændevin i Europa i Holland (måske også i resten af Vesteuropa) trak i modsat retning. Mere bund er der i ændrede produktions- og handelsmønstre: Amerikansk ris blev en stor importvare i Europa, omend først for alvor udgørende en trussel for kornhandelen i midten af 1700-tallet. Derimod blev ris fra Italien og majs fra Spanien, Portugal og Italien i stigende grad gennem 1600-tallet vigtige spiseafgrøder, der forringede det baltiske korns i forvejen marginale – men derfor nok så følsomme – placering på disse markeder. Den demografiske faktor var betydelig med et stagnerende eller faldende befolkningstal i alle kornimporterende lande i Vesteuropa efter midten af 1600-tallet. Endelig kan der identificeres større produktivitet i flere vesteuropæiske landes kornavl og en samtidig introduktionen af boghvede.

Det svageste led i Fabers argumentation (udover hans ukritiske anvendelse af sundregnskaberne) er den implicitte antagelse, at distributionsnettets forblev uændret med Amsterdam som ubestridt centrumsfigur. Det er korrekt, at Baltikums korn forblev altafgørende for Amsterdams forsyning, endnu i 1753 kom $\frac{2}{3}$ af det til byens toldområde indkommende korn derfra.¹³⁶ Men udviklingen havde blandt andet rødder i den dalende omsætning på stabelmarkedet i Amsterdam. Det var et resultat af den såkaldte *Vorbeilandfahrt*, hvor varerne blev styret direkte fra producent til køber uden at skulle

Lybæk 1653. Hansestadens faldende betydning for dansk handel efter reformationskrigene betød på ingen måde, at byen gled helt ud af den danske samhandel. Langt op i 1700-tallet var lybske købmænd af stor vigtighed, især for sjællandske handlende, som de forsynede med isenkram, tekstiler, salt, hør, hamp, tjære og krydderier. Ikke mindst spillede det en rolle, at lybækkerne var villige til at forstrække de danske købmænd med lange kreditter. (Gengivet fra Dansk Søfarts Historie, bd. 2, efter original på Det kgl. Bibliotek).

omlade i Amsterdam (som dog forblev centrum for finansieringen af regionens handel og dens transaktioner). Denne førte dels med sig, at de øvrige kystsamfund i Nederlandene blomstrede op, dels var den et resultat af, at England vandt større og større indpas i fragterne til såvel Østersøen som til Nederlandene selv. Farten uden om Amsterdam var nok muliggjort af nye kommissionshandelsformer, men i bund og grund var den en logisk følge af det skifte i handelsherredømmet i Englands favør, der satte ind ved denne tid.

Et første symbol herpå var Navigationsakten fra 1651, der udelukkede nederlandske melleghandlere fra engelsk handel. England etablerede fra midten af 1600-tallet et økonomisk system, hvor en protektionistisk udenrigshandel efter merkantilistiske principper gik i spænd med etableringen af frihandel på hjemmemarkedet og mellem dette og kolonierne.¹³⁷ Gennem en bølge af »revolutioner« skabtes betingelserne for »den endelige revolution«, den industrielle: den demografiske revolution, den agrare revolution og *the commercial revolution*. Hvor indholdet af den sidste bestod af en blanding af en protektionistisk og stærkt voksende udenrigshandel, flankeret af krigsmagt.

Englands korneksport begyndte efter midten af 1600-tallet og blev fra 1689 understøttet af statslige udførselspræmier, og betydelige eksportmængder blev nået i 1690'erne. I begyndelsen eksporteredes først og fremmest malt, og det blev afspejlet i, at nederlandske bryggerier var vigtigste kunder; ved siden af var Nederlandene som helhed vigtigste importørland og aftog indtil 1730 ca. 60% af den totale engelske eksport. Betydningen for det danske landbrug heraf var nok især negativ ved det faldende prisniveau, når statsstøtten, »the bounty«, dumpede priserne hurtigt. Englands fremkomst som sælger på Amsterdams kornbørs var frugten af ikke alene de bekendte enclosures, men også af et specialiseret distributionsnet af kornhandlere, der helt havde løftet kornhandelen væk fra det lokale markeds domæne og båret den ind i en omfattende markedscirkulation. Hvilket ikke skal skjule, at den prisfordel, det engelske korn havde på børsen i Amsterdam i denne periode, som sin afgørende forudsætning havde statspræmieringen.¹³⁸

Den danske kornhandel i krisens skygge 1680-1730?

Prisfaldet i kølvandet på den internationale udvikling slog igennem i forskellige tempi. Først uafbrudt fra Tredivårskrigens afslutning og til 1670'erne og så igen fra århundredskiftet til 1730'erne. Således var priserne i sidste halvdel af 1600-tallet 7-8% lavere end de foregående 20 års. I de første årtier af 1700-tallet lå de 15-20% lavere.¹³⁹ Den generelle recession og det dalende prisniveau på korn rev grundlaget væk under dansk korns udenlandske afsætning. Og det gjorde ikke Danmarks stilling i konkurrencen bedre, at kvaliteten af landets korn var omgærdet af almindelig mistro.¹⁴⁰

Sammenholdt med den merkantilistiske erhvervspolitikks favorisering af København – ikke mindst fra 1670'erne med nyanlæggelsen af oversøiske kompagnier under Kommercekollegiets regulering – blev købstæderne tvunget ned. *Spørgsmålet er, hvilken kornhandelsstruktur, der voksede frem i krisens skygge.* Er det korrekt, at de dårlige konjunkturer for kornhandelen alene var et anliggende for provins-handelen – som hævdet af Albert Olsen?¹⁴¹ At kornhandel *også* var et anliggende for københavnske og internationale storkøbmænd finder jeg ovenfor godtgjort, og det er i den forbindelse et åbent spørgsmål, om ikke disses muligheder for storhandel kan have imødegået de værste depressive virkninger af periodens lave kornpriser.

Ligesom det tænkeligt kan være sket ved de samme købmænds anvendelse af kornet til egne natural-forplejningsformål. Helt centralt forekommer derfor den begyndende opløsning af assignationspolitikken, der satte ind fra december 1660 og førte til beslutning om endelig ophævelse heraf 21. marts 1683; en udvikling, der var helt forbundet med det samtidige udlæg af krongods.¹⁴² (Omend man skal tage ophævelsen med visse forbehold, som dog tilsyneladende ikke berører naturalforsyningerne).¹⁴³ I samme retning må det have trukket, da krongodssalgene atter blev taget op; første gang med ryttergodsets omlægning 1715-20, men af størst betydning da 19.000 tdr. hartkorn krongods, svarende til $\frac{1}{5}$ af det samlede, blev solgt i løbet af 1720'erne.¹⁴⁴

På denne baggrund må man i stedet diskutere, om ikke situationen snarere end den rene tristesse var præget af en tilbagevenden af kornhandelen til provinsen efter enevældens etablering? Ladewig Petersen har berørt dette på hypoteseplan: »De store udlæg af krongods medførte tilsyneladende nok, at provinsbyerne i større udstrækning kunne overtage – den nu vel noget problematiske – kornhandel hovedparten af væksten tilfaldt blot hovedstaden.«¹⁴⁵ Forudsætningen for en fornyelse af provinsens handel var, at afsætningsmarkedet flyttede nærmere; med andre ord, at det lå inden for skibstrafikkens muligheder at skabe den nødvendige forbindelse på et grundlag, der var rentabelt for selv det danske provinssamfunds økonomi. Dette marked blev Norge.

Den danske handelsflåde og provinsens besejlingsmønstre ca. 1680-1730

Tiden efter enevældens etablering var ikke ganske uden vækst, udtrykt ved skibsflådens udvikling (se tabel s. 55).

En fremgang i læstetallet blev til en begyndelse bremset af Skånske Krig (1675-79), men var derefter tydelig. Under Den pfalziske Arvefølgekrig (1688-97) medførte danske skibes udnyttelse af landets neutralitet og andre nationers skibes benyttelse af dansk bekvemmelighedsflag, at handelsflåden fordobledes. Dette, og det faktum, at næsten hele væksten i de tredive år før århundredskiftet fandt sted på store skibe af mere end 50 læster, får Ole Degn til ganske rigtigt at pointere, at fremgangen var et københavnerfænomen.¹⁴⁶ Men var fænomenet afgrænset dertil? Ole Degn påviser, at

Kongeriget Danmarks handelsflåde 1662-1731

	antal fartøjer	antal læster
1662	?	6000
1670	772	7521
1677	753	8612
1680	615	7187
1687	911	11289
1696	1249	23799
1699	1070	17623
1707	1008	13851
1731	885	12742

provinsens handelsskibe 1677-1707 var på 8-9 læster i snit. Af hans beregninger fremgår det, at det uforanderlige snit dækkede over forskydninger internt i fordelingen af provinsens flåde. Desværre meddeles ikke, hvor et fald var sat ind, men kun, hvor man havde fået en større flåde. Af hans opgørelse over de seks kongerigske provinstdsteder med flest hjemmehørende læster kan det beregnes for perioden 1677-1707: at Århus' flåde voksede 59%, Ålborgs 57%, Ebeltofts 11% og Nakskovs 13%, medens Læsø's flåde faldt med 17% og Grenås med 12%. Samlet var der for disse toldsteder tale om en stigning på 23%. Næsten halvdelen af den kongerigske provinshandelsflådes læster var hjemmehørende i disse tolddistrikter.

Også andre tolddistrikters handelsflåde voksede: Steges tonnage blev femdoblet, Rudkøbings, Vardes og Svendborgs tredoblet, Keremindes og Odenses fordoblet. Fremgangen på Fyn var altså markant. Desværre anstilles der ikke forsøg på at forklare denne udvikling, men et fingerpeg er det, at tyngdepunktet i provinsens handelsflåde lå i Jylland, og at flåden var vokset på både Fyn og Jylland. Det er iøjnefaldende, at ingen af de nævnte store havnebyer vender ryggen til hverken Norge eller København.

Ikke helt sammenlignelig med ovennævnte tal, men alligevel: en opgørelse over udvalgte byer (altså ikke tolddistrikter) viser, at af den tonnage, der kom til Ålborg 1687-1725, kom 34% fra Norge, til Århus var det 31%, Kalundborg 38%, Nakskov 24% og Odense 40%. Dog var det kun 8% for Svendborg, der overvejende blev besejlet fra København. Samlet set blev transporterne langt overvejende foretaget på byernes egne eller andre danske skibe; dog

træder Ålborg og Odense her ved siden af med mange anløb af udenlandske skibe.¹⁴⁷

Et stort tal af danske provinsbyer oplevede altså, at deres handelsflåde i perioden 1677-1707 voksede betragteligt. Og i hvert fald i Århus, Nakskov, Odense og ikke mindst Ålborg forløb det på basis af en massiv norsk samhandel.

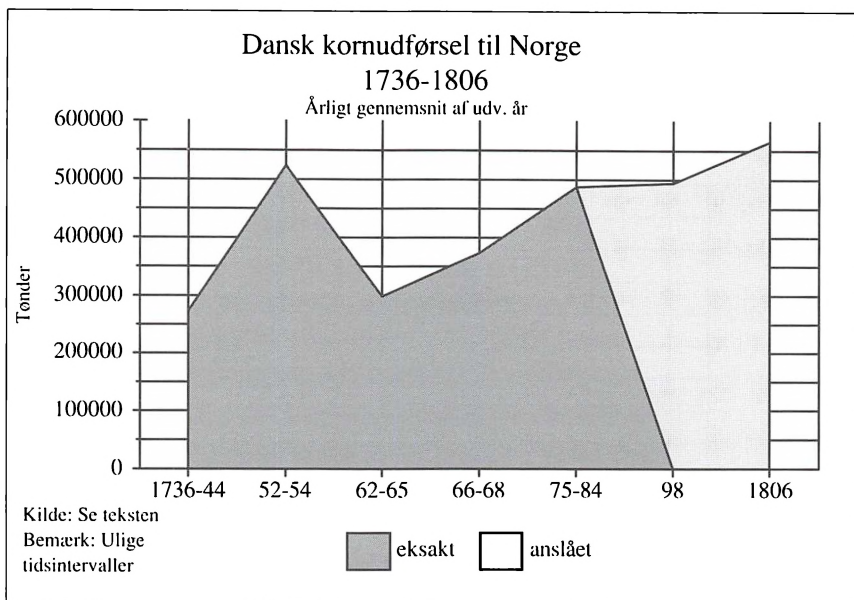
Skibsfarten i de danske farvande delte sig efter mønstret: Øresund som et internationalt gennemsejlingsfarvand, Storebælt som et mere regionalt stræde og Lillebælt som en overvejende lokal gennemfartsrute.¹⁴⁸ Da kornhandelen netop var regional og lokal, er dominansen af Norge som afsejlingssted for trafikken gennem de to bæltter så meget desto vigtigere: I den sydgående Storebæltsfart kom 72% af skibene fra norsk havn 1701-25, og af disse skibe fra Norge var 73% hjemmehørende i Danmark. I den nordgående Storebæltsfart er det sværere at få fat på det norske mønster, for mange af passagerne var ikke bestemt for Norge, men en indre dansk sag, og mange skibe kom fra Nordtyskland, alene en trediedel fra Lybæk. Så meget mere påfaldende er det dog, at 83% af alle de skibe, der sejlede nord gennem Storebælt i disse 25 år, var danske. Og mange af dem må nødvendigvis have båret på korn.

I den sydgående Lillebæltsfart var i året 1707 en trediedel af skibene danske, lidt over halvdelen fra hertugdømmerne og kun 6% norske. Næsten alle disse skibe – fire femtedele – var afsejlet fra norsk havn. Og i den nordgående trafik gennem Lillebælt var Norgesfarten fuldstændig enerådende, men den var især et slesvigsk anliggende.

Opgørelser over dansk kornudførsel til Norge

Sven B. Nielsen har i det eneste specialstudium af kornmonopolet fremlagt tal for kornhandelen på Norge. Disse gengives nedenfor i tre figurer suppleret med enkelte oplysninger fra det sparsomt bevarede primærmateriale.¹⁴⁹ Man skal være opmærksom på, at opgørelserne for indenrigsk korn i figurerne indbefatter hertugdømmerne. For året 1769 kan tallene adskilles, og da var hertugdømmernes andel 5,5%.

Ser man bort fra de største ekstremer, 1752-54 og 1762-65, ses således en tydeligt stigende tendens. Dansk kornudførsel til Norge kan siges at være stigende op gennem 1700-tallet. Var dette målet i

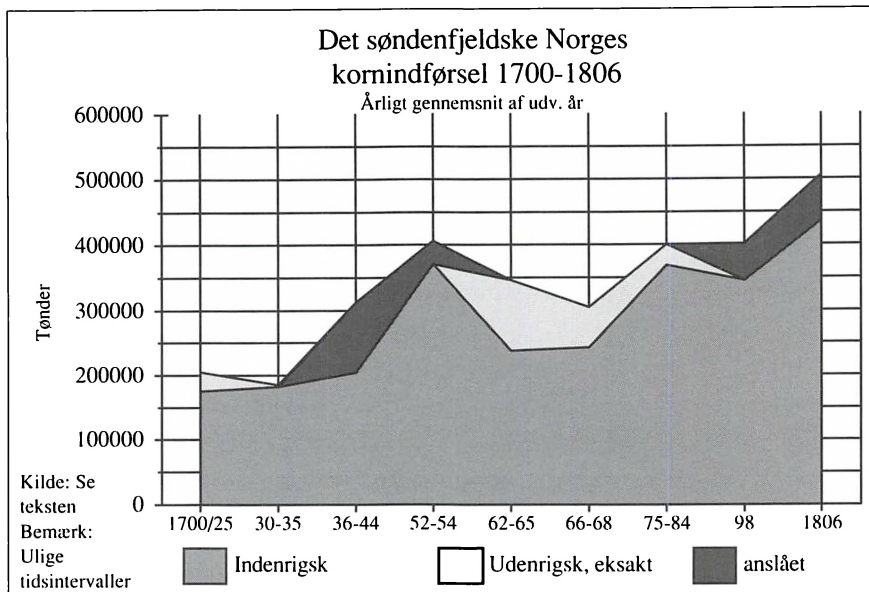

Pladsen tillader ikke en nærmere udredning for tallenes repræsentativitet.¹⁵⁰ Men det skal påpeges, at tallene for udenrigsk import (se de næstfølgende figurer) til Norge mangler 1736-44 og 1752-54, og i hvert fald for årene 1741-42 har det betydning pga. disse års nødstilstande (og monopoliet var endda sat ud af kraft 1741-44), hvorimod 1752-54 var gunstige høstår. Tallene for 1762-65 er præget af misvækstår i Norge og af krigsmobiliseringen i 1762, og inden for perioden 1775-84 finder man de ekstremt dårlige høstår i begyndelsen af 1780'erne. For perioden 1796-1813 kendes de samlede årlige indførselstal for Norge; derimod ikke hvor stor en del det indenrigske korn udgjorde heraf. Denne er derfor anslået til 86% for det søndenfjeldske Norge og 53,5% for det nordenfjeldske.¹⁵¹ I figurerne er gengivet to »normalår«, 1798 og 1806.

sig selv med kornmonopolet af 1735, blev det altså nået. Eller rettere – monopoliet gav en igangværende udvikling ekstra fart. Allerede før dets ikrafttræden var den udenlandske import til Danmark nemlig reduceret til ca. 24.000 tdr. korn om året 1730-35. Og det var ret præcist det samme som Danmarks egen eksport. Danmark og udlandet trak hinanden mat i et nul-sum spil.¹⁵² Værdierne blev hentet i Norge.

Var målet derimod at ekskludere fremmed korn helt og aldeles fra Norge, blev det ikke nået. Det ses i opgørelsen over det søndenfjeldske Norges import 1700-1806, hvor man skal erindre, at der ingen tal er bevaret for indførselen fra fremmede steder 1736-44 og 1752-54.¹⁵³

Tendensen for indførsel af dansk korn er stigende gennem hele

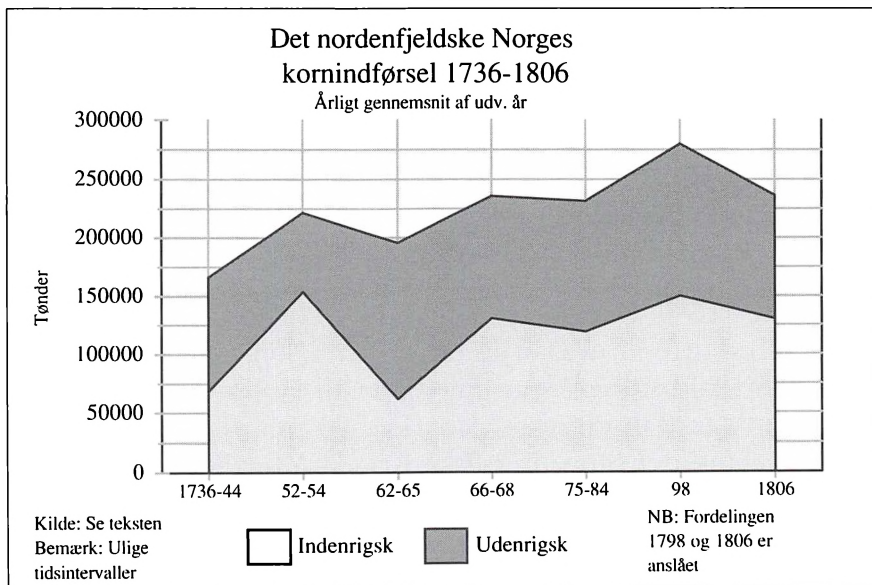

perioden, særlig fra 1770'erne. Indførselen af fremmed korn var i monopoltiden jo en funktion af den danske indførsel, idet der først lukkedes op for den, når det ikke stod i Danmarks og hertugdømmernes magt at forsyne Norge. Figuren kan derimod ikke belyse virkningerne af kornmonolets ophør i 1788, da fordelingen mellem inden- og udenrigsk korn som nævnt herefter er anslået. Men det kan konstateres, at de søndenfjeldske stifter gennem hele 1700-tallet var et voksende marked for dansk korn. Man ved da også, at bruttoforbruget af korn pr. indbygger i det søndenfjeldske Norge voksede 18% fra 1730/40 til 1775/84.

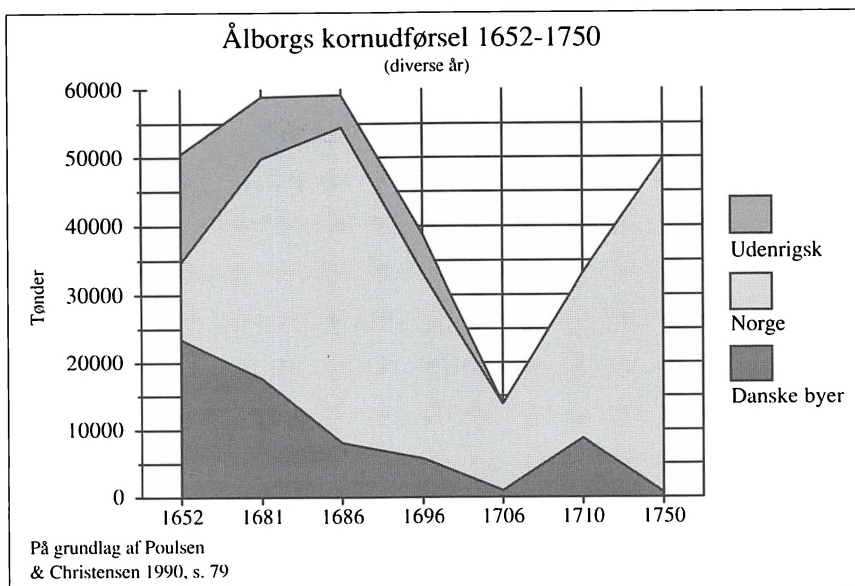
I det nordenfjeldske Norge var markedet åbent for udenrigsk korn mod en told. I det store hele deltes indførselen ligeligt mellem indenrigske og fremmede steder, omend den samlede indførsel havde en stigende tendens (jvf. figur s. 59 øverst).

Regionale virkninger af det nye, norske marked

Man kunne formode, at forskningen havde taget denne betydningsfulde omlægning op til selvstændig undersøgelse, men forbløffende nok er det ikke sket.¹⁵⁴ Fra en række by- og lokalstudier kan dog sammenstykkes et billede af en vis værdi. Bedst undersøgt er den

ålborgensiske handel. Det er åbenlyst, at byen klart formåede at omstille sig fra Holland til Norge som hovedmarked (se nedenstående figur).¹⁵⁵

Der kan ikke angives nogen entydig forklaring på faldet 1696-1706, der fordelte sig på alle tre aftagerområder; omend det selvfølgelig også er en slags forklaring. Figuren viser klart, for det første: at udførselen toppede i 1680'erne (måske var det endda det højeste, ålborgensisk kornudførsel nogensinde havde nået). For det andet: at Norge blev det vigtigste marked mellem 1652 og 1681. For det tredje: at det danske hjemmemarked mistede betydning. Og endelig for det fjerde: at udførselen til fremmede steder nærmest forsvandt efter 1680. Det sidste er ikke helt korrekt, for i udvalgte år blev der eksporteret til Danzig og Holland som de vigtigste steder. Men i hvert fald store eksportmængder til Holland i 1713 og 1714 havde karakter af et erstatningsmarked for det norske, der var vanskeligt at nå under Store nordiske Krig.¹⁵⁶ Ydermere var handelen med fremmede steder forandret: man havde ikke længere fast stationerede faktorer eller agenter, men lod kornet opkøbe af udsendte, fremmede handelsfolk.

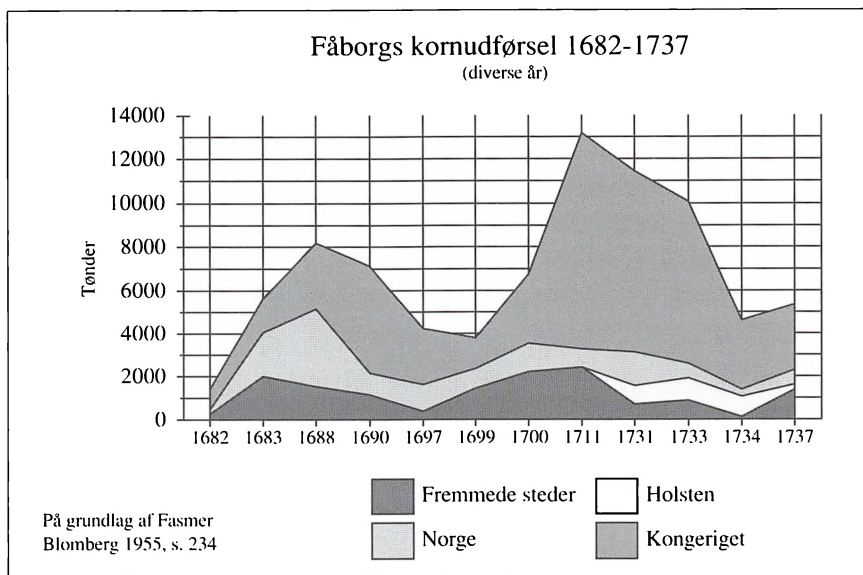
For det sydligere Jylland foreligger ikke tal af samme dækningsgrad. Fra *Århus* – hvor der som nævnt konstateredes en voksende skibsflåde på basis af en stor handel på Norge i de sidste årtier af 1600-tallet og de første årtier af 1700-tallet – er vor viden begrænset til: At ved midten af 1600-tallet udførtes korn fra byen til Norge, England, Lybæk og Amsterdam (der nævnes hele 9000 tønder til disse to byer i 1655).¹⁵⁷ Og et tal for 1655 angiver udførselen til Norge til 20.518 tdr. kornvarer.¹⁵⁸ Der findes flere udsagn om Norgeshandels betydning; således svarede borgerne i 1732 til stiftamtmanden, at »*de fleste indbyggere leve af handel og søfart, der mest består i at bringe landets produkter til Norge, og at føre dette lands producter tilbage igen*«. ¹⁵⁹ Præcis det samme indberettede stiftamtmanden i 1735.¹⁶⁰ I disse år udførtes i alt fra byen godt og vel 50.000 tdr. korn.¹⁶¹ Spørgsmålet er, hvor meget der gik til Norge. Det må have været langt hovedparten. Om 1714, som vel var krigsår, vides det, at der blev udført 3-4000 tønder korn til Amsterdam, 2800 tdr. til Spanien og noget til Lybæk; om Norge er intet anført.¹⁶² Men det er også knapt nødvendigt, for i 1735 blev der kun gjort et par rejser årligt til Lybæk, og til Holland bevægede byens folk sig kun hvert andet år.¹⁶³ Norge var altså hovedmarkedet fra midten af 1600-tallet, måske med en årlig udførsel på ca. 40.000 tdr. efter Den store nordiske Krigs afslutning i 1720.

I stiftamtmandens indberetninger om *Vejle*¹⁶⁴ og *Kolding*¹⁶⁵ fra

1735 nævnes kornudførsel slet ikke. Udviklingen i Vejle, der er bedst undersøgt, antyder i det hele taget, at Norge som aftagerland faldt i betydning, jo længere sydpå i Jylland, man bevæger sig. (På trods af, at de beskedne stigninger i byens ringe kornudførsel trods alt faldt på det norske marked.)¹⁶⁶

I samme retning trækker et udsagn om *Ribes* kornhandel: »Ydermere kom der igen i 1709 en periode, hvor det var umuligt for Borgerne at faa Korn til til det daglige Melforbrug, idet der atter sydfra var sket store Opkøb af Omegnens Korn«. ¹⁶⁷ Ved overgangen til 1700-tallet finder man således også hollandske skibe i denne by. *Flensborg* opretholdt dog en stor afsætning af kornbrændevin til såvel Norge som København.¹⁶⁸

Bevæger man sig til Fyn, kan for *Fåborgs* vedkommede konstateres, at »det er uvist, hvornår en regelmæssig korneksport til Norge ... er begyndt ... [men fra 1673] var handelen på dette land i fuld gang«. ¹⁶⁹ En stor udskibning af korn til Holland blev foretaget af en Haderslevkøbmand i 1693, men det er næsten det eneste eksempel på udførsel til Holland. Byen vedblev længe at være søgt fra nordtyske steder og hertugdømmerne, men havde også et stort marked i København. Trådene var altså mere indviklede i denne by, og de blev ikke med tiden lagt pænere til rette (se nedenstående figur).

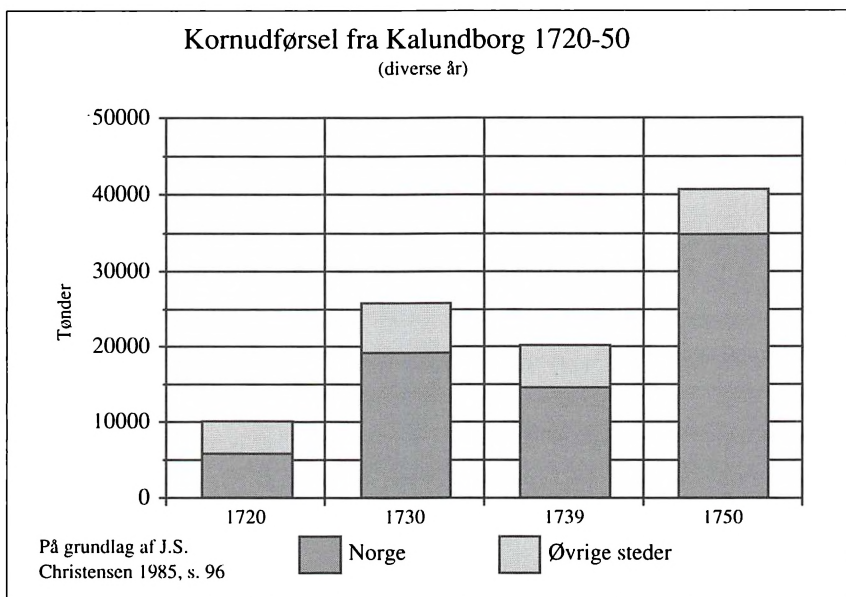
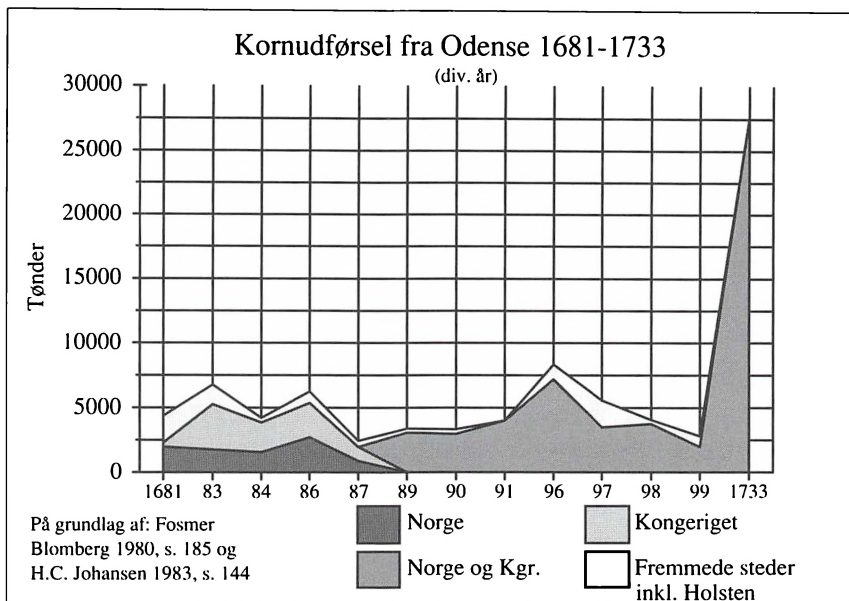
Figuren er ikke uden komplikationer. Således er tallene fra 1711 helt forrykket af store transporter af magasinkorn til krigsproviantering; det gottorpske Slesvig er indtil 1721 regnet med under fremmede steder og herefter lagt til kongerigske steder; byen er naturligt blevet inddraget i Ærøskippernes aktivitetsfelt¹⁷⁰, og med ærøboerne er vel fulgt landprang og toldsvig; Holsten dukker pludselig op som en selvstændig kategori, og det kan undre – men værdierne er ikke så voldsomme, at det kan rykke ved hovedindtrykkene:

At Norge ikke erobrede nogen afgørende andel af kornudførselen. At de fremmede steder vedblev at være en faktor af betydning på grund af efterspørgselen fra Nordtyskland, især fra Lybæk, som i øvrigt købte en bred vifte af landbrugsprodukter i byen. Og endelig at kongerigske steder – i praksis lig København – efter 1688 blev hovedaftager af korn fra Fåborg. Også i Fåborg ser man væksten i den indenrigske/norske handel resultere i en større handelsflåde. Den blev tredoblet fra 1691 til 1731 (omend den derefter faldt en anelse).¹⁷¹

Om *Odense* er Fasmer Blombergs vurdering, at eksporten til Holland var i aftagende pga. den katastrofale tilbagegang i den hollandske kornhandel i anden halvdel af århundredet. Når der blev udført korn dertil, var det karakteristisk nok i meget store ladninger. Fra 1680'erne solgtes kornet til Norge i stadig større mængder. Udførslen til Holland foregik på fremmede skibe, blandt andet danske, medens udførslen til Lybæk og ikke mindst Norge foregik på egne skibe. Udførsel til kongeriget var næsten udelukkende til København. Et oversigtsbillede ses i figur s. 63 øverst.

Til oplysningerne fra 1733 skal siges, at der fra dette år kun kendes tal for udførslen til Norge. Andre steder, herunder kongerigske, kan altså have fået korn fra Odense, men det hedder sig, at næsten alt gik til Norge.¹⁷² Det norske marked markerede sig således som det vigtigste marked på et tidspunkt senest efter 1680'erne; først sammen med kongeriget (København), siden alene. De fremmede steders andel var underlagt en faldende tendens senest fra 1680'erne. Skiftet til det norske marked ledsagedes af den nævnte fordobling af skibsflåden i årene 1677-1707 og af den store rolle, de norske havne spillede som afløbshavne for den skibstrafik, der nåede til byen.

På Sjællandssiden er *Kalundborg* særlig velundersøgt (se figuren s. 63 nederst.)

Her ses resultatet af skiftet fra Holland til Norge som hovedaftager af korn ses i sin klareste form.¹⁷³ Litteraturen lader os ikke følge skiftet, men det er klart, at det norske marked efter 1720 var dominerende. Kalundborgs beliggenhed har indbudt til samhandel med Nordtyskland, og den næststørste aftager var da også Flensborg. Kun ca. 10% af byens korn blev udført til andre kongerigske byer, først og fremmest til Århus.

Om *Næstved* hedder det om situationen efter 1660, at »Hovedudførslen [var] ... Korn og Malt, og i størst Mængde gik dette til Norge, hvortil Næstved vedligeholdte en livlig Forbindelse, ganske særlig paa Bergen.«¹⁷⁴ En kortfattet vurdering af *Nykøbing på Falsters* kornhandel understreger modsat Københavns rolle i 1735: Kornhandelen var byens hovednæring, og det, som deraf blev udført, blev mest sejlet bort på egne skibe. Det meste korn gik til København, hvorfra man returnerede med en vare, nemlig jern, som andre købstæder hentede i Norge. Enkelte skippere gik dog også til Norge og kom hjem med tømmer og fisk.¹⁷⁵

De samme hovedtræk genfindes i *Nysted* på Lolland. I perioden 1687-1703 er der herfra kun vidnesbyrd om 2 udskibninger af korn til Nederlandene.¹⁷⁶

Også disse vurderinger følger sig pænt ind i det angivne mønster for skibstrafikkens arbejdsdeling. Kornhandelens strukturer blev ganske radikalt lagt om ca. 1680-1730. I Århus var det endda sket tidligere, i Ålborg sikkert også. Den hollandske efterspørgsel forsvandt stort set i perioden, medens den beskednere nordtyske tilsyneladende holdt fast. Det nye var Norges dominerende stilling; hvilket også trådte frem i skibstrafikkens besejlingsmønstre. København voksede og skulle forsynes, også dette afspejles i de spredte oplysninger gengivet ovenfor. Men én ting var handelsvejenes forandring; en ganske anden var handelens karakter.

Kornhandelens organisation

Organisationen af den danske indenrigs- og Norgeshandel med korn er ikke undersøgt systematisk på landsplan. Jørgen Mikkelsen har dog fremdraget karakteristiske træk fra en række sydvestsjællandske købmænd: det var almindeligt at betjene sig af faste akkorder, dvs. aftaler, med godser og præster, degne og andre embedsfolk med kornbeholdninger.¹⁷⁷ Prisen var da normalt 1-2 mark under ka-

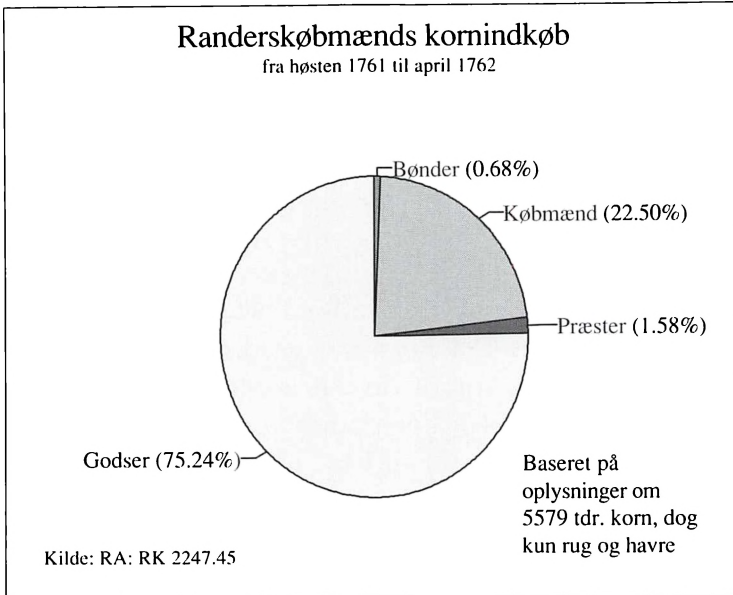
pitelstaksten. Handelsforbindelserne var ikke ganske uodynamiske. Der var en del udskiftninger af kontrahenterne fra år til andet, og flere af kunderne søgte flere købmænd på én gang.¹⁷⁸

Samtidig var der visse overlapninger mellem købstædernes handelsopland. Spørgsmålet er, om det er korrekt med Mikkelsen at hævde, at købstæderne »i høj grad betjente sig af det samme opland«, og at der var tale om »betydelige overlapninger«. ¹⁷⁹ Mikkelsen har fremlagt et meget omfattende materiale, der viser, at ud af 3236 registrerede landbo-kreditkunder i Slagelse, Korsør og Skælskør ca. 1750-1807 kan 484 personer genkendes som kunder hos mere end én købmand, heraf de 249 endog i mere end én købstad.¹⁸⁰ (Forholdet alene for kornhandel er ikke uddraget). På den anden side svarer det kun (?) til hhv. 15 og 7,7%. Det er som om, kornhandelen i mindre grad var en del af denne købstadskonkurrence end andre varer.¹⁸¹ Der var altså tale om en *overvejende* uhierarkisk købstadsstruktur.

Et Rentekammermateriale fra 1762 illustrerer kornkøbmændenes indkøbskanaler.¹⁸² Baggrunden for materialet var centraladministrationens behov for fouragering af den hær, der var under opmarch mod den russiske zar i Mecklenburg. Såvel producenter (alle undtagen bønderne) som borgere blev derfor spurgt om deres kornbeholdning – den faktiske og den forventede efter allerede indgåede akkorder. Krydstjekkes oplysningerne fra de to grupper, nås følgende resultat fra eksempelvis Randers (se s. 66):

Godserne var den altdominerende sælger af korn (medens der kan være grund til at tage forbehold for bøndernes ringe andel, for bondehandelen var langt mere usystematisk og kan derfor nemmere være undsluppet centraladministrationens undersøgelse.) Det måske mest overraskende er den høje andel – 22,5% – af kornet, der vandrede fra én købmand til den næste. Baggrunden herfor var eksistensen af en større gruppe af brændevinsmænd og maltgørere, der købte og solgte til de egentlige kornkøbmænd. Med andre ord en ikke ubetydelig intern handel med forædlede kornvarer. I andre tilfælde var der tale om, at større kornkøbmænd samlede korn for at kunne indfri afgivne løfter om en større udførsel.

Kornhandelsstrukturen i Randers i kornsæsonen 1761/62 kan sammenfattende gives denne karakteristik. De egentlige *kornhandlere* var kendetegnet ved en opsøgende virksomhed, der blev udfoldet inden for Randers købstads naturlige opland. Sælgerne var i alt væ-

sentligt godserne, der leverede efter på forhånd sluttede kontrakter. Herefter delte kornhandlerne sig i to grupper. Den ene gruppe, den mindste, havde tilsyneladende som mål at sælge til andre købmænd i byen og drev derved kun en handel med et begrænset spekulationsindhold. Den anden gruppe var udførselskøbmændene, der samlede korn for at profitere af det på udførselsmarkederne. Nogle få optrådte som kommissionærer for udenlandske købmænd eller købte i det mindste ind i visheden om at kunne sælge til bestemte aftagere. Men det synes som om, at dette udenrigssalg var betinget af den aktuelle krigssituation og altså ikke var en almindelig foreteelse.

Det er yderst påfaldende, at der ikke af nogen omtales noget salg til Norge. Det tjener til at bekræfte indtrykket af, at den norske handel ikke på forhånd var aftalt mellem køber og sælger. Man sejlede sit korn til Norge og overlod det så at sige til skæbnen i sikker forvisning om det bedst mulige udfald.

Alt i alt var kornhandelsstrukturen præget af gennemsigtighed, havde ringe risiko indbygget i sig og kan måske – i lyset af den udstrakte brug af akkorder med relativt faste priser (dog ikke fra år til år) – bedst karakteriseres som en *kontraktøkonomi*.

Således var horisonten snævret ind i forhold til begyndelsen af

1600-tallet. Springet ned fra det, Ferdinand Braudel har benævnt *det kapitalistiske niveau*, til det *markedsøkonomiske niveau* var taget. Man kan med gyldighed for hele landet (med forbehold for Københavns varierende rolle) følge Gert Poulsen og Per Bo Christensens konklusion fra Ålborg:

»De aalborgensiske købmænd hentede ikke længere deres korn på verdensmarkedet eller eksporterede det til steder, hvor de kunne hente en stor fortjeneste. Medmindre særlige forhold spillede ind, købte de det korn, der var til rådighed i det nærmeste opland, og eksporterede det videre til Norge. Det var næppe mindre mængder, end der tidligere var blevet forhandlet af byens købmænd, men når priserne efterhånden udelukkende rettede sig efter de lokale markedspriser, var fortjenesterne i modsætning til tidligere temmeligt begrænsede for byens købmænd. Så længe de aalborgensiske købmænd på denne måde kunne holde det norske marked for sig selv, var eksporten uproblematisk omend ikke særlig profitabel.«¹⁸³

Dansk kornhandels opsplitting

Dansk skibsfart – og ikke mindst provinsens – erobrede således en uforholdsmæssig stor andel af skibsfarten på Norge. Og samtidig med, at mange provinsflåder voksede, var dansk korneksport til Norge i vækst. Det kan vel tillade at slutte: at denne vækst satte ind parallelt med lenenes opløsning, statskreditorernes metamorfose til jordegodsejere, provinskøbmændenes *revival* i kornhandelen og statens omlægning af dens gælds- og assignationspolitik. Der kan være grund til at anerkende Albert Olsens påpegning af de faldende konjunkturer for den internationale kornhandel som provinsens kilde til den almindelige elendighed, den stod i. Og den fuldtonede røst fra forskningen om merkantilismens favorisering af hovedstaden skal heller ikke tales imod. Men man skal være opmærksom på, at uden den efter enevældens etablering indtrådte *opsplitting* af den danske kornhandel havde det set sortere ud for provinsen. For delene faldt ned over provinsen i form af en decentral kornhandel, besørget af enkelte større, men især mange små købmænd. Derved var grundlaget skabt for den handelsstruktur, der skulle bære forhandlingen af det danske landbrugs hovedproduktion i 1700-tallet. Gennem dette virvar af købmænd skulle markedets informationer sive videre til producenterne. Det vil sige, når det overhovedet var nødvendigt at basere markedet på informationer. Det norske marked var nu etableret som en kendsgerning, og det var et marked uden behov for særlig pleje.

Ikke underligt, at det skulle volde problemer, da styret i de sidste

3-4 årtier af århundredet, side om side med landboreformerne, netop ønskede at få den »markedsøkonomiske puls« til at slå i det danske landbrug.

4 klassiske begrebspar

Hidtil har jeg skildret det empiriske udviklingsforløb i den danske kornhandel og dens internationale baggrund. Skridtene – eller sporene på vejen mod 1700-tallet – er blevet lagt frem ét for ét. Måske har det foranlediget til at tro, at kornhandelen var sin egen herre, en autonom sektor i det økonomiske liv. Det ville være beklageligt. Kornet som handelsvare var langt fra enerådende og da slet ikke herre i eget hus. I det økonomiske hus herskede grundlæggende produktionsforhold inden for godssystemets rammer, og kornhandelen kunne aldrig blive andet end en overbygning på dets organisation og mentalitet. I det danske politiske hus herskede staten og dens afkast af skiftende krav og muligheder. Og det internationale hus regeredes af et økonomisk verdenssystem, der på sin vis tvang Danmark ind i en særlig arbejdsfordeling.

Først landboreformerne gjorde op med husenes indretning, for så vidt angår produktionssystemet og nye økonomiske vilkår og muligheder for enhver økonomisk agent i dansk indenrigsøkonomi. I samme sammenhæng så man ikke mindst i kornhandelens ekspansion et potentiale til at give Danmark en anden position i den internationale arbejdsdeling.

Statsdannelseprocesserne og produktionssystemets udvikling er kernen i den følgende præsentation af 4 klassiske begrebspar.

Domænestat og skatteskat

Tesen om den danske overgang fra *domænestat til skatteskat* er formuleret af Ladewig Petersen på baggrund af den østrigsk-amerikanske økonom Joseph Schumpeters teori. Det var Schumpeters opfattelse, at fyrstemagtens ekspanderende pengeskattekrav til militære formål ved middelalderens afslutning var den drivende kraft i en total omformning af samfundet og i overgangen fra naturalie- til pengeøkonomi. Medens Danmark endnu i Christian 4.s senere år kan karakteriseres som en domænestat, er det klart, at en glidning mod skattestaten finder sted i resten af århundredet, og at domænestaten

havde mistet sit finansielle potentiale senest i 1640'erne. Ikke mindst forstærket af presset fra Christian 4.s ekstraordinært store sikkerheds- og udenrigspolitiske udgifter.¹⁸⁴ Også selv om domænestaten først endelig ophører ved krongodsets salg i anden halvdel af 1700-tallet.

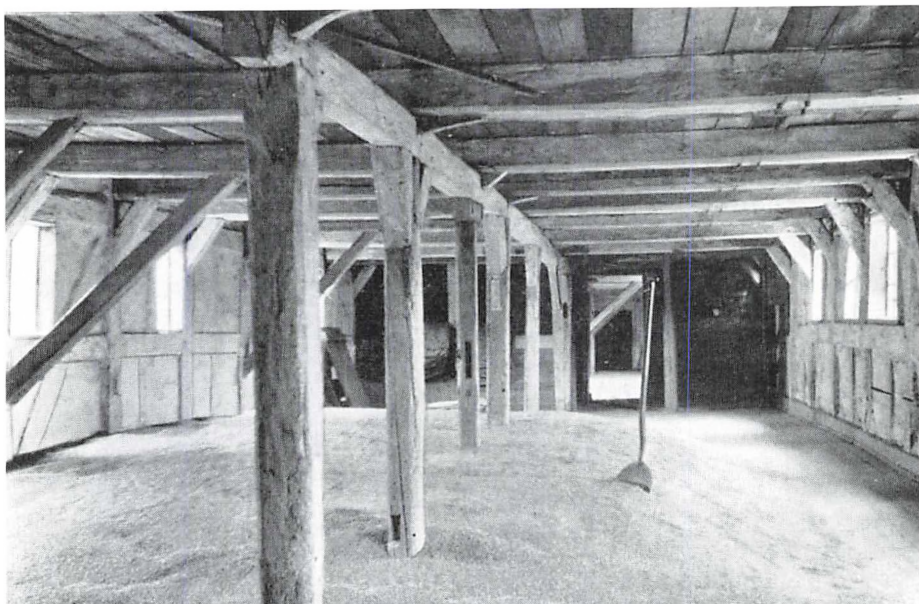
I sin læsning af Schumpeters teori fremhæver Ladewig Petersen blandt andet, »at skattetrykket og skatternes form i sig selv kan antages at kunne øve en væsentlig indflydelse på et samfunds sociale struktur«. Disse afledede virkninger af skattestatens og pengeøkonomiens fremvækst – i Schumpeters terminologi de »finanssociologiske« ændringer – sætter ind, når der ved disse forårsages »akutte spændinger i samfundet eller endog varige, sociale omformningsprocesser«.¹⁸⁵ Blandt disse finanssociologiske ændringer er der grund til at fremhæve den tendens til stordrift, der kendes fra Sjælland fra 1630'erne og frem (hvorom senere).¹⁸⁶

Denne udvikling forløb parallelt med den nyere tids statsræson: maksimering af kronens styrke indadtil og udadtil, og førte på dansk grund til fyrsteabsolutismen i skikkelse af enevoldsakten. Den danske enevælde og finanspolitiske centralisering i det kongelige kammer var tillige led i den almindelige vesteuropæiske statsdannelsesproces i 15- og 1600-tallet. Sammenfaldet mellem fremkomsten af »stærke« vesteuropæiske stater (med undtagelse af Holland) og disses dominans som økonomiske centre er et af de mest karakteristiske træk ved overgangen fra middelalder til nyere tid.

Center og periferi

Det er derfor nu på sin plads at vende sig mod Immanuel Wallersteins model af verdensøkonomien. Det er tegn på modellens gennemslagskraft, at Wallersteins foretrukne begrebspar: *center og periferi* findes anvendt næsten overalt i litteraturen, ikke mindst fordi det forekommer at være en reference for de fleste forskere, enten i afstandtagen eller hel eller delvis accept.

Wallersteins teoretiske grundlag er opfattelsen af de økonomiske markeders sammenhæng; i modsætning til den ældre tyske historiske skoles opfattelse af bysamfundene som økonomisk lukkede enheder med byen som centrum for det umiddelbare opland.¹⁸⁷ Ifølge Wallerstein var verdensøkonomien fra det 15., men især fra det 16. århundrede, og til det 19. århundrede kendetegnet ved, at økono-

Kornloft i »Theisens Gaard« i Nakskov. For at forhindre dets sammenbrænding og for at skille avner og ukrudt fra kerner måtte kornet kastes på kornlofterne. Dansk korns kvalitet var længe omgærdet af almindelig mistro, men under kornmonopolet betød det ikke alverden. Det skulle alligevel kun til Norge...! Men fra 1770'erne blev kravet om kvalitetsforbedring fremsat stadig kraftigere, især af statsmagten. Dens interesse var dobbelt: dels at forbedre konserveringen af dens eget magasinkorn, dels at forberede dansk korn på en international afsætning. (Gengivet fra Matthiessen og Elling: Gamle Købmandsgaarde).

misk-politiske sværvægttere, *kernestaterne eller metropolerne*, tvang periferiområderne fra den resterende del af den kendte verden ind i en arbejdsdeling og derved fastholdt dem i forskellige funktioner med det formål at reproducere kernestaterne. Disse – Nederlandene, England og det nordlige Frankrig – fungerede da som aftagere af råvarer og ædelmetaller fra periferien, hvor disse varer produceredes ved hjælp af slaver og livegne bønder. Mellem kernestater og periferi fandtes en *semiperiferi*, en gruppe af lande på vej op eller ned i systemet, heriblandt Sverige, Spanien, Sydfrankrig og det vestlige Tyskland. Lande, der havde en vis politisk autonomi og selvstændig ageren over for tredielande.

Tvangsmekanismen var ikke voldelig som i formelle imperier, men bestod i det ulige bytteforhold. Det er Wallersteins tese, at det overordnede konjunkturforløb var resultatet af kapitalismens op- og nedgange inden for dette system.¹⁸⁸

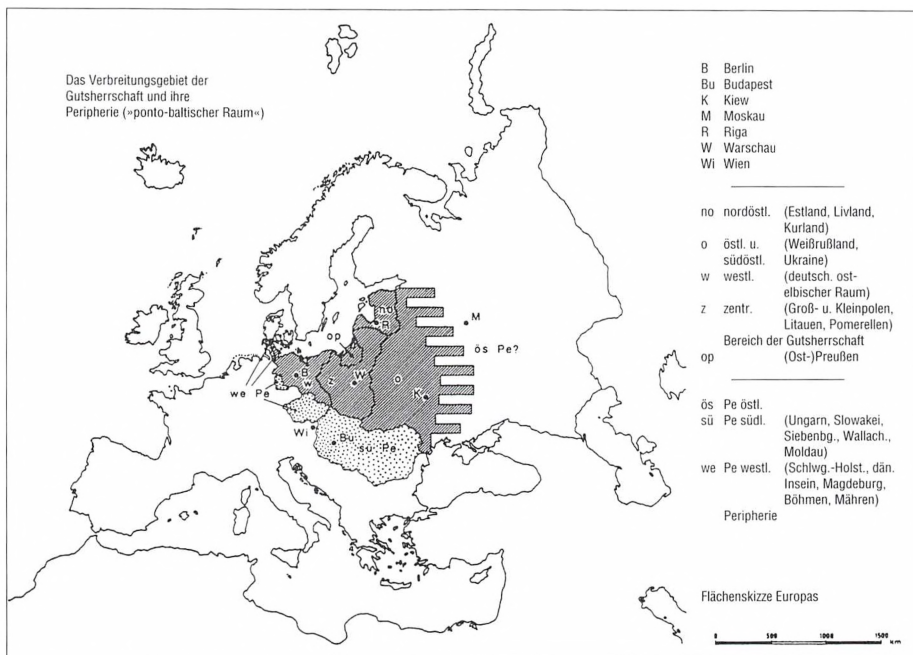
På skandinavisk grund er Wallersteins teser blevet modtaget med skepsis¹⁸⁹, men har på dansk grund også fundet frugtbar anvendelse.¹⁹⁰ Det danske konjunkturforløb afspejler således ganske nøje det overordnede internationale forløb. Problemet har været Danmarks placering i den såkaldte *periferi*.¹⁹¹ Derved skulle Danmark være endegyldigt sunket, efter at de økonomisk gode tider sluttede omkring 1630 og efter Tredivåarskrigens afslutning. Danmark havde et eksportorienteret domænelandbrug (i retning af *Gutsherrschaft*) med udstrakt brug af hoveri, dets handel var i hænderne på udlændinge, og statsapparatet havde en svag finansiel basis (den rigeste jord var fritaget for skat, og sundtoldindtægterne var blevet kraftigt reduceret efter Konstantinopeltraktaten 1645, og desuden var statsgælden betydelig).

Den danske afvigelse fra modellen findes på to planer. For det første kan man anerkende John Maarbjergs resultater om, at der i prisrevolutionens periode langt fra foregik nogen økonomisk udbytning af center-periferi karakter, »lending additional empirical evidence to the already serious theoretical reservations about the inevitability of such a development«. ¹⁹² Det andet plan var den danske reaktion på denne recession – som diskuteret af Niels Steensgaard: Modellen foreskriver en udvikling á la Østeuropa: en smuldrerende statsmagt og en kraftig udvidelse af hovedgårdsdriften på bekostning af bønder og byøkonomi, men hertil kom det ifølge Steensgaard ikke. Medens det synes som om, Steensgaard alt for hastigt afskriver refeudaliseringstendenserne i Danmark fra det 16. århundrede (herom senere), er det korrekt, at Danmark som bekendt reagerede med enevældens indførelse og den efterfølgende, forstærkede omlægning af statens indtægter fra domæneafgifter til skatteprovenu. Allerede Wallerstein var på det rene med det paradoksale med enevældens indførelse i forhold til sin model og forklarede det med kernestaternes aktive bestræbelser på at holde Danmark ved magt som en afbalancering af Sveriges stigende styrke og af hensyn til de udenlandske kreditorer. Og det tillod ham derfor at fastholde sin opfattelse af Danmark som en mere eller mindre afmægtig stat med kun svage merkantilistiske tiltag.¹⁹³ Det er selv sagt ikke helt forkert, men der er – som Steensgaard udtrykker det – »vanskeligheder i den strukturelle beskrivelse«; først og fremmest var Danmark ikke et uforanderligt samfund. Statens konsolidering gennem skattepolitikken var også en favorisering af hovedstaden

København; det samme gjaldt gennem oplagsrettigheder, manufakturer, kompagnihandelen og de offentlige anlægsarbejder og militære såvel som civile etater. Overførslen af ressourcer fra rigets yderkant til dets hovedstad og til statens bærende klasser var særlig tydelig i forhold til politikken over for helstatens ikke-danske dele, ikke mindst med hensyn til Norge og kornmonopolet. (I første omgang fik dansk korn en præferencestilling i Norge, da importtolden på udenlandsk korn i 1668 blev hævet betragteligt. Dernæst fulgte et egentligt importforbud for udenlandsk byg og malt i 1686.¹⁹⁴ Og på samme tid gav styret det danske landbrug sin fulde beskyttelse med stærkt forhøjede toldsatser for import af korn til Danmark. Beskyttelseshensynet til det danske landbrug kulminerede da i kornmonopolet i 1735, der gjaldt både Danmark og Norges søndenfjeldske stifter.)¹⁹⁵

Danmark lagde sig ikke på ryggen som en ægte periferistat, men udviklede tværtimod sin statsmagt. Midlet hertil blev en hårdt beskattet befolkning, hvor heller ikke godsejerklassen gik ram forbi – indtil stavnsbånd og kornmonopol blev udstukket for at rette op på skaderne. I samtiden ramte denne økonomiske politik hårdt, men på længere sigt lagde statsmagtens opbygning grunden for den senere moderniseringsproces. Et andet træk i samme retning opstod af de indrømmelser, den stigende beskatning trods alt kunne afkræve staten: den såkaldte »trading of rights for revenue« (med reference til Douglas C. North og Robert Paul Thomas transaktionsanalytiske økonomi): »en retspolitik, der på længere sigt gjorde det muligt at skabe et marked for produktionsmidler og dermed foretage langsigtede investeringer«. ¹⁹⁶ Andetsteds har Steensgaard under henvisning til amerikaneren F.C. Lane talt om, at staten som modydelse benyttede skatteprovenuet til »organiseret vold«¹⁹⁷, hvortil man kan regne den oversøiske koloni-imperialisme, men måske også underlæggelsen af det norske marked for dansk korn?

Disse indvendinger mod Wallersteins model får Steensgaard til at sidestille helstaten med de klassiske verdenssystemer, imperierne, hvis kendetegn var overførsel af ressourcer fra periferi til centrum med ikke-økonomiske midler (dvs. typisk med magtmidler). Det danske monarki betegnes da et »imperialt subsystem midt i den kapitalistiske verdensøkonomi«. Dermed reduceres det danske monarki ikke blot til et viljeløst offer for kernestaternes dominans; inden for kernestaternes tryk levede et særegent dansk system med

Gutsherrschaft's udbredelsesområde. (Gengivet fra Heinrich Kaak: Die Gutsherrschaft).

kerne og periferi. Et system, hvor ressourcer overførtes med tvang, og hvor kornhandelen kom til at indtage en central placering som det lod, der bragte balance mellem skålene.

Det stærkeste udtryk for kornhandelens rolle var som nævnt kornmonopolets indførelse i 1735.¹⁹⁸ Indførelsen skal ses som et led i en større reformpakke, der kan siges at have haft som mål på én og samme tid at sikre skattestatens eksistens og bøde på virkningerne for godsejerne af den økonomiske recession. Staten satte ind på fire hovedområder: skattenedsættelse, lempet jordlovning, billigere arbejdskraft og forbedrede afsætningsvilkår. Man kunne strække sig til en lempelse af kornskatten i 1731 svarende til en nedsættelse af landbrugets skattebyrde med 11%. Længere kunne man ikke gå af hensyn til skatteprovenuet. Samme hensyn havde hidtil forhindret, at man tillod nedlæggelse af bøndergods for at indlemme det i den skattefri hovedgårdsjord. Samme år lettedes lidt på låget, men der blev ikke tilstået det inddragne bøndergods fuld skattefrihed, og allerede i 1740 blev dispensationen tilbagekaldt. I 1733 fulgte landmilitens genetablering og sammen med den stavnsbåndet.

Betydningen af dette er, at man skal rette opmærksomheden mod, at skulle kornhandelens mønstre (uanset årsag) ændres – og et ønske herom lød jo med stærkere og stærkere røst fra midten af 1700-tallet – krævede det en ny indretning af denne balance. Enten ved at forskubbe de enkelte dele inden for »det danske imperiale subsystem« selv eller inden for Danmarks placering i den kapitalistiske verdensøkonomi.

Gutsherrschaft og Grundherrschaft

Opdelingen af Europas godssystemer i den såkaldte agrardualisme, *Gutsherrschaft* og *Grundherrschaft*, er klassisk i europæisk historiografi. Om relevansen af dens anvendelse på danske forhold er der ikke ganske enighed, ikke mindst fordi hovedgårdsmarkerne aldrig strakte sig over mere end 9-10% af det danske landbrugsareal, og det danske system derfor ikke var et typisk *Gutsherrschaft*, den form det ellers lignede mest. Ole Feldbæk finder ikke opdelingen relevant i dansk økonomisk historie¹⁹⁹. Andre historikere, blandt den yngre generation særlig Carsten Porskrog Rasmussen og Jens Villiam Jensen, har imidlertid med udbytte anvendt begreberne (sidstnævnte dog i en anden sprogdragt)²⁰⁰. Disse får min tilslutning. Hertil er de vigtigste årsager, at begreberne giver et solidt grundlag for en komparation med de kornproducerende områder, Danmark så begærligt søgte at efterligne i de sidste årtier af 1700-tallet. En analyse af, hvilke elementer det danske godssystem optog i sig fra *Gutsherrschaft* og hvilke ikke, giver desuden en række indicier om den danske kornhandels strukturelle vilkår; ikke mindst i lyset af, at *Gutsherrschaft* var så tæt bundet sammen med den mest udprægede kapitalistiske kornhandel – kornruterne fra Østersøen til Vesteuropa.

Der består i al væsentlighed enighed om følgende træk af opkomsten og karakteren af *Gutsherrschaft*:²⁰¹

Endnu i senmiddelalderen var *Grundherrschaft* det enerådende godssystem i Danmark og det øvrige Vesteuropa samt det tilstødende Østeuropa. Godsejeren oppebar som sin hovedindtægtskilde jordafgifter, især landgilde, og i mindre grad indfæstninger fra sine spredte besiddelser. Han var med andre ord rentier, jordrentemodtager.²⁰² Der er altså god grund til at bifalde Heinrich Kaaks lancing af *Zins*(rente)*herrschaft* som et bedre begreb, betegnet efter systemets økonomiske kerne og dominerende feudale ydelse.²⁰³

Tiendelade fra omkring 1500 i Vindinge på Fyn. Principielt gjaldt, både før og efter reformationen, at tienden skulle ydes i tre lige store dele til bisp (efter 1536 kronen), præst og kirke, omend bispetiende i sin tid næppe mange steder blev erlagt fuldt ud. Tiendemodtagerne havde alle naturaliebehov at pleje med tienden, men noget blev til overs til salg. Især kirke-tienden (*fabrica*) måtte nødvendigvis gøres i penge for at kunne gøre nytte til kirkens vedligeholdelse. Den bestyredes af kirkeværgerne, der sandsynligvis stod til ansvar for – ikke skiftende indtægter, som man skulle tro – men en normeret indtægt, reguleret af kapitelstakterne. I normale år har det givet dem mulighed for at skaffe en indtægt til sig selv foruden til kirken, idet kapitelstaksten normalt lå under markedsprisen. På øerne og i Østjylland førtes kirkens korn til kirkeladen, hvor det tærskedes og oplagdes, indtil kirkeværgerne fik det solgt. (Foto Jens-Jørgen Frimand).

I slutningen af det 15. århundrede, men først med fuld kraft omkring 1570, opstod i det østelbiske område et andet system, *Gutsherrschaft*. Hovedindtægtskilden var hovedgårdens drift, der forøgedes kraftigt med inddragelse og arrondering af bøndergods. Arbejds-kraften blev leveret af mere og mere ufri bønder i form af et stigende hoveri. Produktionen rettede sig mod det nære eller – oftere – det fjernere marked, og godsejerne antog derfor karakter af entreprenører. Udbredelsesområdet var området øst for Elben.

En vigtig forudsætning for det nye godssystem var, at godsejerne fra højmiddelalderen havde forbedret deres øvrighedsstilling over for bønderne. Efter kriseårene i 1300-tallet var bøndergodsets stil-

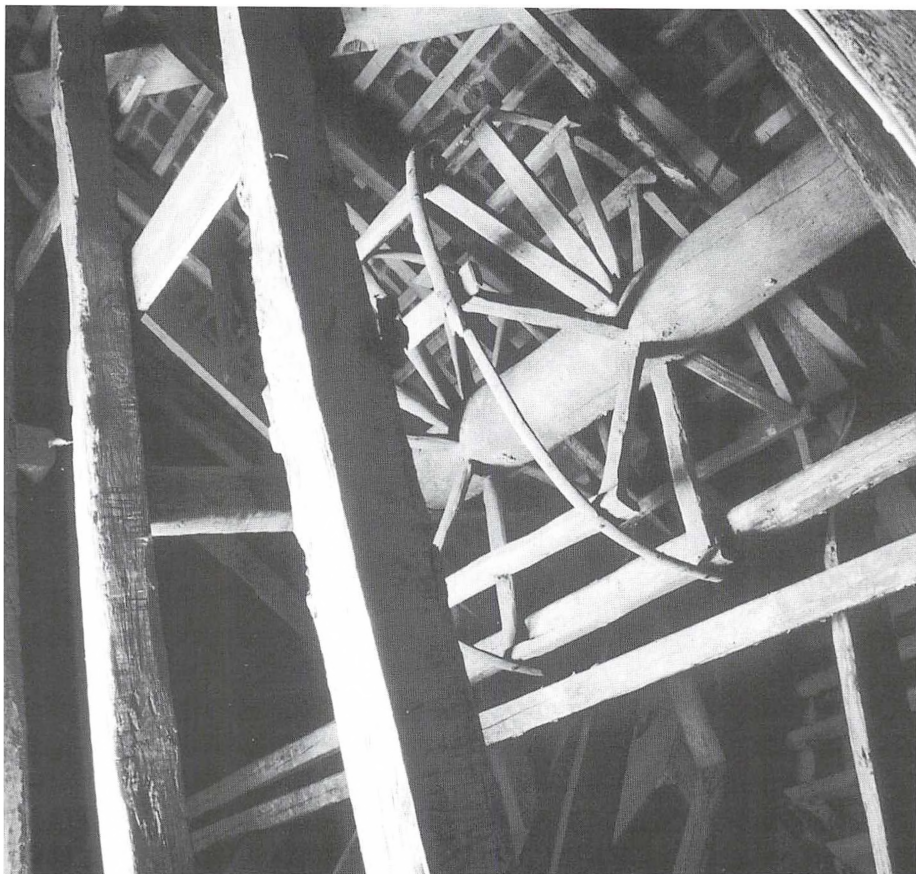
ling så forværret, at store dele af det, ofte som ødegårde, blev indlemmet i godserne i 1400-tallet. I det følgende århundrede lykkedes det godsejerne at formindske landboernes retsstilling og frie bevægelighed og forøge deres hoveritjeneste næsten til det ubegrænsede og desforuden afkræve dem deres tyende-tjeneste. Desuden blev hovedgårdsmarkerne forøget. Disse processer forløb indtil midten af 1600-tallet, men allerede fra anden halvdel af 1500-tallet kan man tale om, at de væsentligste elementer havde sat sig igennem.

De store materielle og menneskelige tab under Trediveårskrigen gjorde det endnu lettere at forringe bøndernes muligheder for at sætte deres retmæssige adkomst til egen jord igennem. Og således vandt *Gutsherrschaft* den største udbredelse i 1700-tallet på lavadelens godser.

Bøndernes umyndiggørelse og centralmagts uddelegering omkring 1500 var et alment østeuropæisk – og dansk – fænomen.²⁰⁴ Lægger man Danmark til side et øjeblik, hvad var da årsagerne til denne specifikke østelbiske udvikling? I al væsentlighed økonomiske – ved siden af de nævnte forhold, der tilstod godsejerne en godsdrift med lave omkostninger til trækdyr, arbejds løn og arbejdsredskaber. Befolkningsvæksten og de gode landbrugskonjunkturer fra anden halvdel af 1400-tallet blev imidlertid det incitament, der for alvor udløste udviklingens potentiale med den efterfølgende eksport til de vesteuropæiske centre og godsøkonomiens totale forrang i området. Hvortil ikke mindst medvirkede de østelbiske urbane centres ringe gennemslagskraft over for godsejerne. Da heller ikke fyrster eller landbefolkning magtede at matche udviklingen af jorddrotterne til *Gutsherren*, manglede der *en samfundsmæssig modpol og modvægt* til godsejernes totale overlegenhed. Systemet afvikledes omkring 1800, men for eksempel i Rusland var der liv i det indtil 1861.

Forekommer dette at være uomstridelige kendsgerninger, så er der dog større uenighed på andre områder.²⁰⁵

Begrebet *Gutsherrschaft*'s forbindelse med begrebet »*det andet livegenskab*« forekommer Kaak at være tvivlsom. I hvert fald bør de ikke forveksles. De var ikke altid geografisk sammenfaldende: Livegenskabet bredte sig således yderligere mod øst, og ikke alle østelbiske godser havde egentligt livegenskab. Dele af diskussion er taget op af Ingrid Henriksen på dansk materiale med anvendelse – som det vi-

Hejseværk på loftet i Egen kirke på Als. I kirker med flade lofter kunne kornet gemmes her. Der skulle ikke ydes tiende af den jord, der hørte til et præstekald. I 1536 blev tillige adeliges sædegårde fritaget, og Danske Lov 1683 udstrakte friheden til alle såvel ikke-adelige som uprivilegerede. I 1572 blev desuden bestemt, at alle konge- og kirketiender skulle forpagtes bort til højestbydede. Afgiften skulle være fast og erlægges i korn (betaling i *skæppen*). Tiendefæsterne, det være sig storbønder, sognemændene eller godsejere, fik derved alt efter evne et overskud af korn til at sælge.

I takt med tiendernes bortforpagtning fandt kirkeladerne anden anvendelse, ofte som hospital eller skole. Omkring 1700 solgte kronen sine resterende kirke- og kongetiender, oftest til de tidligere tiendefæstere, og de tilbageblevne kirkelader blev overflødige. I dag findes ca. 40 kirkelader bevaret. (Foto Jens-Jørgen Frimand).

ses senere – af en bredere definition af »*det andet livegenskab*«. Men sammenholdes – på den ene side – den mere eller mindre livegne arbejdskraft med godsejerens øvrigheds- og domsmyndighed, og forbinder man – på den anden side – dette med, at den dominerende markinddeling var en rest fra feudaltidens produktionsformer,

nemlig trevangsbruget med fælled, så taler det meget for – ifølge Kaak – at betegne disse af landbruget bestemte samfund i det østelbiske område uden et stærkt borgerskab som *feudale*.

Andre økonomiske aktiviteter trivedes trods alt inden for dette feudale korngodssystem. Således kornbrænderier, bryggerier, fåregårde, hollænderier, teglværker, dambrug og landlige forlagsproduktioner – men dette var ikke af større omfang sammenlignet med kornproduktionen. Og f.eks. bryggerier og brænderier fungerede som aflastning under kornhandelens lavkonjunkturer. Ligheden med danske forhold er altså betragtelig, og det samme gælder, at denne sideproduktion var markedsrettet lokalt.

Ved siden af denne *funktionelle lighed* med det danske godssystem peger Kaak eksplicit på en række *formelle* ligheder i en diskussion, om Danmark kunne siges at ligge inden for *Gutsherrschaft's* periferi.²⁰⁶ Hans vurdering er, at det var udbredt til Sjælland, Lolland, Falster og Bogø. Dette område var identisk med vornedskabets udstrækning. Mere problematisk er det, at han derefter til støtte for sit synspunkt inddrager udviklingstræk, der faktisk var landsdækkende. Dvs. fæstebøndernes generelle bevægelse mod afhængighed, hovedgårdenes udvidelse og hoveriets stigning, alt sammen i en fremadskridende proces ind i 1700-tallet. Det er da korrekt, at Jylland og Fyn klarede sig fri af vornedskabet, men det samme gjaldt jo ikke stavnsbåndet. Ganske vist kan der konstateres et sammenfald mellem vornedskabets udbredelse til Sjælland og Lolland-Falster m.fl. øer på den ene side og udbredelsen af godsstordrift i form af udvidelse af eksisterende hovedgårde og oprettelse af nye på den anden side. Men der kan også konstateres hovedgårdsudvidelser og landsbynedlæggelser i det jysk-fynske område: 1550-99, da landsbynedlæggelserne kulminerede første gang, gjaldt det endda i særlig grad Jylland²⁰⁷. Nedlæggelsernes omfang er blevet opgjort til 2½% 1600-1700, og selvom omfanget senest er blevet opvurderet af Erland Porsmose til 6-7% af de samlede bondegårde på Fyn 1525-1774, kan man dog ikke tale om noget, der bare lignede østelbiske forhold.²⁰⁸ Og endelig er det langt fra sikkert, hvad disse tidlige oprettelser af godser og nedlæggelser af landsbyer egentlig betød, så længe næsten lige så mange godser samtidig blev nedlagt.²⁰⁹

(Bøndernes større umyndiggørelse på Sjælland skal snarere, ifølge Erik Ulsig, forklares med deres socialt svagere placering hér. Der var kun få selvejere, ingen oprørstraditioner, og kirkegodset med

omfattende godsejerrettigheder langt tilbage i tiden var vidt udbredt.²¹⁰)

Kaak mener på den anden side – i strid med afsnittet med hans generelle konklusioner hvor der ikke tages sådanne forbehold – at »die Gutsherrschaft im gesammten dänischen Rahmen nur eine untergeordnete Rolle spielte«. Hans forklaringer herpå er dels den omtalte geografiske skelnen, som altså vanskeligt kan kaldes andet end ulogisk, dels et mere uomstrideligt politisk argument. Nemlig adelens krise i anden halvdel af 1600-tallet med de stigende skattebetalinger efter opgivelsen af deres skattefrihed med enevældens indførelse: »die Gutsherrschaft scheint in Dänemark eher eine als notwendig erachtete, dem Adel zugestandene Stützungsmaßnahme gewesen zu sein«. Og det er da på sin vis rigtigt, men bør ses i en langt snævrere sammenhæng med den samlede politiske udvikling, som denne ovenfor er forsøgt skildret i afsnittet om skattestatens fremvækst. Der var jo ikke tale om, at den danske statsmagt forsøgte at understøtte godsejerne ved at holde hånden under et bestemt godssystem. Statens politik gik ud på til vekslende tider at skærme eller hæmme bestemte elementer i godsøkonomien, alt efter hvilke interesser der skulle tjenes.

Faktisk er det Jens Villiam Jensens opfattelse, at netop skattestatens nye krav var den væsentligste faktor bag stordriftstendenserne inden for godsdriften, begyndende et par årtier inde i 1600-tallet. Ikke mindst fordi den kraftigt forøgede skattebyrde gjorde det vanskeligere for bønderne at udrede deres landgilde i korn, og godsejerne derfor har set det fordelagtige i ved arronderinger at skabe bedre muligheder for et effektivt hoveri. Og derigennem øge antallet af skattefrie ugedagsbønder. Senere i århundredet har ødegårdsproblemet virket i samme retning, hvilket også kan siges om bestemmelsen fra 1682 om, at for at en hovedgård kunne blive skattefri, måtte den kunne præstere 200 tdr. hartkorn bøndergods inden for en afstand af 2 mil.²¹¹

– en funktionel skillelinie

At argumentere for en geografisk skillelinie tværs gennem Danmark mellem *Grundherrschaft* og *Gutsherrschaft* har altså ingen rimelighed. Værdien af agrardualisme-modellen stiger, hvis man søger at udskille de enkelte dele i det danske godssystem for at placere dem i modellen.

Nyere dansk forskning betoner således en funktionel skillelinie tværs gennem de enkelte godser i hele Danmark, idet man henregner nogle dele af godsdriften til det ene system og andre dele til det andet system.²¹² Af betydning er ikke mindst, at landgilden henregnes til *Grundherrschaft* (eller *Rentengrundherrschaft*, *fæstegodssystemet*) og det forøgede hoveri og strammede stavnsbånd til *Gutsherrschaft*.

I 1700-tallet kulminerede det klassiske danske godssystem med landgilde og hoveri.²¹³ Forinden var som nævnt foregået hovedgårdsudvidelser gennem længere tid. De begyndte ifølge Gunnar Olsen 1550-1600 og kulminerede 1650-1700. I løbet af 1600-tallet kan udvidelsen af det under hovedgårdene drevne hartkorn anslåes til mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{3}$. Herved standsede det ikke, og fra 1680'erne til 1790'erne voksede hovedgårdenes hartkorn med anslået $\frac{1}{5}$.²¹⁴ Hoveriet blev også stærkt udvidet – i grove træk svarede dets værdi omkring 1700 til landgildens, men i 1780 til fire gange landgildens værdi.²¹⁵ Således var der tale om en forstærkning af *Gutsherrschaft*'s centrale elementer i det danske landbrug, og aldrig nærmede det danske godssystem sig tættere hertil.

Med en vis afrunding af begrebets hjørner kan man sige, at denne udvikling i retning af *Gutsherrschaft* markerer den danske kornhandels *produktintegration* i den vesteuropæiske økonomi efter oksehandelens tilbagegang. Med den væsentlige undtagelse, at fremtiden ikke tilhørte et fælleseuropæisk marked, men markedet inden for det oldenborgske statssystem. En pendant til Steensgaards »imperiale subsystem«.

På den anden side argumenterer Jens Skriver for, at landgilden vedblev at være af samme betydning som hovedgårdens overskudsproduktion²¹⁶, og dermed hentede godserne deres største indtægter på bøndergodset, da dette jo også betalte de skatter, godset skulle oppebære.

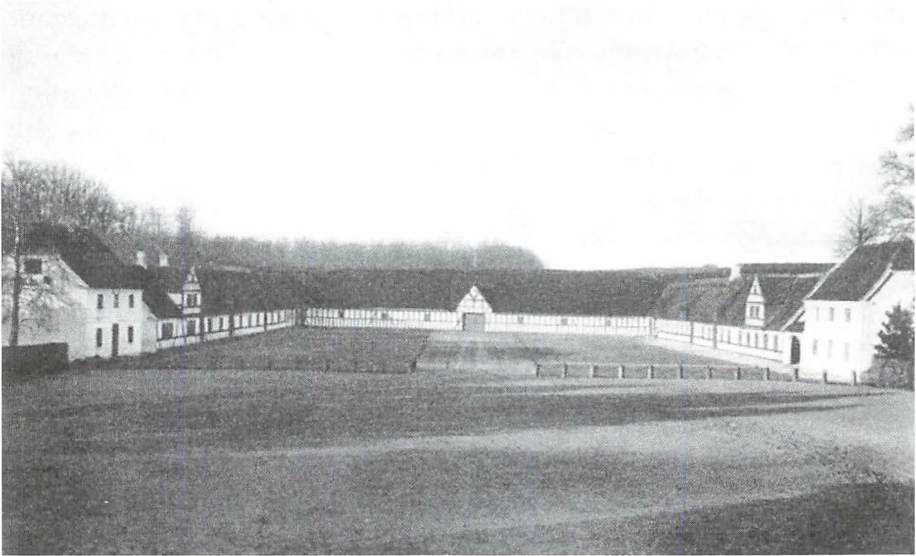
Medens de danske godser i denne henseende bød på en tilsyneladende ensartet vægtning af de enkelte dele i godssystemet, var det anderledes i Slesvig. Her fandtes såvel næsten rendyrket *Gutsherrschaft* (mod sydøst) som *Grundherrschaft* (mod vest) – men også diverse mellemformer (især i nord).²¹⁷ Det sidste kan undre – for så vidt, at *Gutsherrschaft* normalt henregnes til områder med periferi-status i et økonomisk system, for Slesvig var i forhold til det nordlige Danmark økonomisk mere differentieret og lå tættere på de nordvesteuropæiske konsumcentre – og i Danmark fandtes *Gutsherrschaft*

jo ikke i ren form. Blandt flere forklaringer peger Porskrog Rasmussen på Østslesvigs produktionsmønster, der var præget af en satsning på kornavl og malkekvæg. Det stod i modsætning til Vestslesvig, der i højere grad specialiserede sig i studeproduktion, hvad der allerede fra senmiddelalderen havde integreret ikke bare deres godser, men også deres bønder i den vesteuropæiske markedsøkonomi.

Ikke mindst mere eller mindre ensidig kornavl synes – ifølge Porskrog Rasmussen – at danne grundlag for, om ikke rendyrket *Gutsherrschaft*, så dog »stordrift og hoveri«. ²¹⁸ Nogen universel forklaring på *Gutsherrschaft-Grundherrschaft*-dualismen kan man altså ikke give. Eksistensen af et aftagercenter gør det ikke alene. Københavns nærhed var for Kaak en forklaring på stordriftstendenserne på Sjælland, men var det norske marked (som selvfølgelig ikke var et center i klassisk forstand) da meget længere væk for det jyske landbrug? Og der blev jo også solgt korn fra Sjælland til Norge.

Svaret må være, at i et randområde mellem *Gutsherrschaft* og *Grundherrschaft* optog godserne elementer fra begge systemer, og geografiske og historiske forhold var da udslagsgivende for, om det enkelte gods' hovedproduktion trak det i den ene eller den anden retning. I Slesvig var vandene mudrede, for her gik grænsen tværs igennem området. I Danmark var grænsen for så vidt klar nok: den gik syd for landet. Det afgørende i kongeriget var, at den mere og mere ensidige satsning på kornavl i 1700-tallet i takt med kvægvælgens dalende omfang (af tidligere omtalte årsager) – og sammenfaldende med opbygningen af Norge som eneste aftagerland – gjorde det mere og mere fordelagtigt for godserne at læne sig op ad elementerne i *Gutsherrschaft*. Flere forhold talte i 1700-tallet til gunst for at overtage systemet, set fra godsernes side. Ikke mindst var den urbane sektor (dvs. købstæderne, ikke København) nu ved at nærme sig en afmægtighed, der næsten ganske berøvede dem en stemme i statsstyret, hvilket halvt nærmede sig situationen i Østeuropa. I første række kom slaget til at stå om hoveriet, som til stadighed blev forøget. Samtidig blev det norske marked garanteret, først i praksis, siden ved monopolet i 1735.

Det er klart for enhver, at *Gutsherrschaft*-systemets elementer mødte sine begrænsninger mod århundredets slutning og fik dødsstødet med landboreformerne. Hertil bidrog selvfølgelig ikke alene kornhandelens udvikling. Det er givetvis korrekt, som først hævdet af Gunnar Olsen med senere tilslutning fra yngre forskere, at der var

Hovedgården Krengerup mellem Odense og Assens med ladegårdsbygninger opført 1771. Ligeså vel som renæssancens godser og købmandsgårde i stort omfang står som symboler på 15- og 1600-tallets blomstrende studehandel, finder man på de danske godser avlsgårdsanlæg, der vidner om kornhandelens betydning i 1700-tallet og det nye behov for større lader og loer. Krengerups strengt symmetriske anlæg er nok blandt de smukkeste. (Gengivet fra Danske Slotte og Herregårde).

en grænse for, hvor meget hoveri, der kunne pålægges bønderne, så længe de også skulle være på benene til at producere det, der skulle gøres i penge til skatterne, og svare landgilde.²¹⁹ Men det forklarer jo ikke, at hoveriets grænse mærkbart blev forskubbet efter midten af 1700-tallet som følge af yderligere incitament til kornavl fra de stigende priser og den større befolkning. Inden århundredets udgang havde hoveriet dog nået sin naturlige grænse, grænseværdien ved yderligere opskruning var væk, ikke mindst på grund af den dermed forbundne organisationsbyrde. Hertil kom, at den stigende befolkning og den deraf følgende større sociale differentiering bød på muligheder for at erstatte hovbønder med lønarbejdere.²²⁰

Men nok så afgørende for, at *Gutsherrschaft* stødte på sine begrænsninger: Med et center-periferi økonomisk system med kun ét aftagermarked foruden hovedstaden var det til at leve med den urbane sektors tilbageståenhed. Derimod var en udviklet byøkonomi og en professionel handelsstand nødvendig for at betjene det, der nu brød frem, nemlig den stigende befolkning i Europa, efterfulgt

af flere handelsruter og et mere uoverskueligt marked. Provinskøbmændene blev for vigtige til blot at kunne skæres ned til ubetydelighed.

Med andre ord: da godsejerstanden så sine muligheder i yderligere at nærme sig det østelbiske system, var tiden netop forpasset.

Den østelbiske adel var ikke statsbærende i den forstand, at den tog ansvar for statens udvikling og vækst. Den udviklede sig autonomt – i forsvar for eller i håb om udvidelse af sine privilegier. Også disse elementer fra *Gutsherrschaft* genfindes i det danske godssystem, omend kun for en del. Netop en analyse af, hvordan det dog kunne gå til, at det danske system opretholdt så mange træk, der for eftertiden så indlysende var ugunstige for økonomisk vækst, vil nu blive præsenteret.

Refeudalisering og »det andet livegenskab«

Vi er så ofte vænnet til at se *moderniseringens* gang som den lige vej frem mod økonomisk rationalitet – fra privilegieøkonomien til fremvæksten af markedsøkonomien. Ingrid Henriksen plæderer i en kort, men inspirerende syntese for det modsatte.²²¹ Hendes mål er at fremlægge en skitse til forståelse af de vide adelsprivilegier – i juridisk, social og økonomisk forstand – der prægede Sjælland, Lolland og Falster i perioden frem til Danske Lov, hvor en lang række af disse blev kodificeret. Ikke mindst ønsker hun at forstå de langtrækkende virkninger af disse privilegier. Hovedtanken er, at dette privilegiesamfund ikke var foreneligt med størst mulig økonomisk vækst. Til støtte herfor inddrages økonomen (og historikeren) Douglass C. North's analyse *Institutions, Institutional Change and Economic Performance* (titlen på hans bog fra 1993). North søger – i Henriksens referat – at forstå først og fremmest historisk forandring og herunder de irrationelle bevægelser, der forekommer, når økonomisk urentable forhold ikke blot bevares, men også plejes. Med andre ord, når den økonomiske agent ikke opfører sig som *homo oeconomicus*.

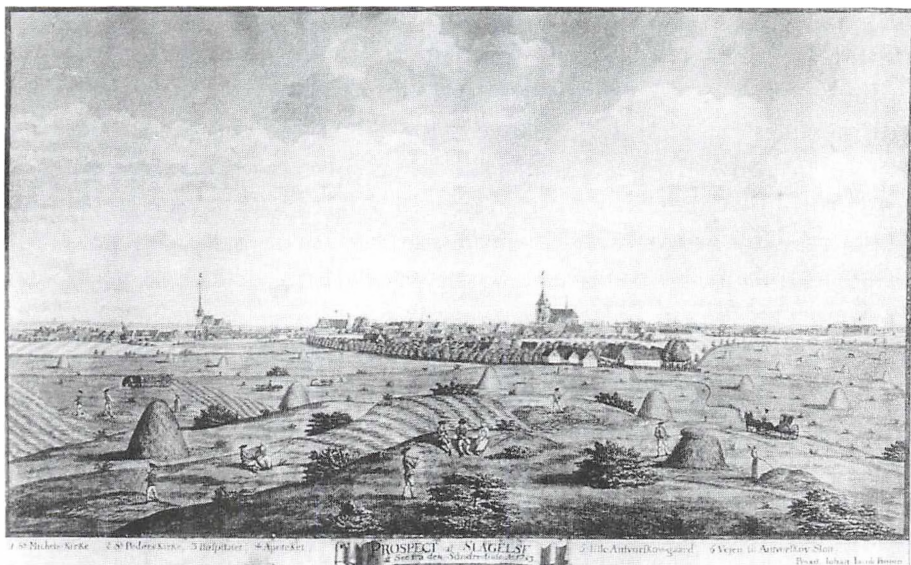
Rammen er den tidligere skitserede udvikling – med vornedskabet fra de sidste årtier af 1400-tallet og det samtidige de facto adelige monopol på ejerskab af privat jordegods. Dertil godsernes ekspansion og det stigende hoveri. Udviklingstræk, der var understøttet af kronens politik. Dels ved at kronen efter erhvervelsen af det

tidligere kirkegods efter reformationen havde held med at arrondere sine besiddelser og i samme ombæring gjorde det samme muligt for godserne. Dels ved dens skattepolitik, der gav godserne skattefrihed for deres hovedgårdsmarker og en del af deres husmænd, fra 1526 udstrakt til også at gælde de såkaldte ugedagsbønder. Vel førte senere ændringer til indskrænkninger i godsernes skattefrihed, men det endelige resultat i 1682 blev som bekendt, at de komplette hovedgårde stadig blev friholdt.

Af dette skabtes rammerne for »the second serfdom«, også kaldet refeudaliseringen. Det er klart, at denne udvikling af »the manorial institutions« – som Henriksen benævner det – var kraftigt understøttet af kronens politik. Eller – i lyset af foregående afsnit – fremtvinget af den. Men det er ikke klart, hævder hun videre, om denne politik var den mest velegnede til at skabe økonomisk vækst. Alternativer fandtes hele tiden, men stod ubenyttede hen. Det største var det *Grundherrschaft*, der herskede i det vestlige Europa.

Ét for ét tilbagevises de traditionelt fremførte argumenter for »fordelene« ved det danske godssystem: Muligheden for stordrift af hovedgårdsjordene blev ikke udnyttet, fordi driften blev splittet op på enkelte hovlodder. Adelens privilegier i handelen med købmænd og skibsejere førte – sandsynligvis – ikke til mere rationelle produktionsmetoder, for det korn, der blev handlet med, var frem for alt landgildekorn. Det er korrekt, at godsejerne stod i en stærk forhandlingsposition over for købmændene og kunne afvente de priser, der passede dem, men det havde mindre at gøre med deres privilegier end med deres økonomiske styrke. Som jo også kunne være opnået inden for et andet godssystem. Det findes ikke tilstrækkeligt godtgjort, at det hoveridrevne hovedgårdslandbrug reagerede bedre på skiftende markedsforhold (herunder især den hundredårige prisrevolution), end bondegårdsbruget gjorde.

På dette punkt synes Henriksens grundlag at være for spinkelt. Hun henviser til en undersøgelse af Karl-Erik Frandsen, der viser, hvordan »peasants« fra to landsbyer ved København solgte deres varer på byens torve omkring år 1700.²²² Frandsens første eksempel er husmænd fra Valby, der rejste rundt og opkøbte fjerkræ, og det er næppe et eksempel på markedsøkonomisk adfærd med nogen særlig tyngde. Det andet eksempel, Tårnbybøndernes markedssalg af grønsager og mælkeprodukter, er bedre. Så – hvis formålet blot er at vise, at danske bønder også kunne tænke rationelt, er det dermed

Prospekt af Slagelse, 1753, set fra Antvorskov slots ladegårdsmarker. I forgrunden ses bønder på hovararbejde. De stigende kornpriser, som man i samtiden sikkert først kunne erkende omkring 1760, var sandsynligvis drivkraften bag hoveriets umiskendelige vækst i anden halvdel af århundredet. (Gengivet fra *Det danske landbrugs historie*, bd. 2, efter original på Det kongelige Bibliotek).

gjort. Spørgsmålet rækker blot langt videre end som så. På den ene side ville en komparation med slesvig-holstenske forhold have vist, at bønderne dér var langt mere markedsintegrerede end i kongeriget. Forskellene var så markante, at man vægrer sig ved at tro, at der kun er tale om, at sagen ikke er tilstrækkeligt oplyst for kongerigets vedkommende. Bjørn Poulsen har senest demonstreret, at de generelt velhavende bønder i hertugdømmerne i 1600-tallet forbandt en vid økonomisk horisont med en højt udviklet forståelse af deres omverden: »Bønderne deltog i en urban økonomi og var følgelig også tæt på den kultur, der lå i den økonomi«. De omtalte bønders »driftsøkonomi blev så udviklet, at den fik stærk lighed med forrige århundredes landbrug«. ²²³ Og hvem tør sige det samme om kongerigske forhold? Men vel fandtes der markedsaktive bønder i Danmark i 1600-tallet, også uden for de sædvanligt omtalte nicher: den vestjyske skudefart, Samsø og Ærø m.fl. Når man omtaler dem, skal man blot differentiere omhyggeligt mellem de enkelte bønder. Som gjort af Johannes Mølgaard, der i sit studie af bønder og handel i Salling skel-

ner mellem handelsbønder og normalbønder. Som Bjørn Poulsen understreger også han, at den handelsaktive bonde befandt sig i en anden kultur end den kongerigske normalbonde; han lader dem endog stå »i et socialt og etisk vakuum«. ²²⁴ Det økonomisk urentable bør derfor nok i højere grad placeres i selve produktionssystemets indretning, hvilket Henriksen da også gør, idet hun gør gældende: Vel kunne hoveri synes at være velegnet som arbejdskraft til en så forholdsvis ukompliceret affære som korndyrkning, ikke mindst fordi godsejeren havde fysisk magt til at presse sin hovbonde længere ud, end han selv ville have gjort. Men – det meste hoveri lod husbonden jo udføre af sin karl eller husmand, og de kunne lige så vel presses til det yderste af fæstebonden, hvis man i højere grad havde ladet fæsterne dyrke deres egen jord. Endelig stod hovedgårds- og bøndergods teknologisk på samme stade på grund af brugen af hoveri, der jo betød, at bønderne mødte med deres egne redskaber. Kun inden for hollænderiet havde godserne held med at lykkes med stor-driftsfordele, ved at deres store kvæghold gav mulighed for at kærne smør hver dag, og det var godt for kvaliteten.

Ad disse veje når Henriksen frem til, at refeudaliseringen på øerne i det 16. og 17. århundrede mere havde et fordelingsmæssigt (redistributivt) end et produktivt rationale. Bare der kunne profiteres af det på kort sigt, kunne det betale sig, var vel så parolen. Hævdvundne økonomiske organisationer blev ikke ændret, men drejet i nye retninger. Det gælder for eksempel hoveriet, hvis udvidelse under kriseårene i det sene 1600-tal slørede behovene for tilpasning til nye markedsforhold. Med henvisning til North's teori var der tale om »an unproductive path«, udlagt gennem det økonomiske landskab af en utilstrækkelig feed-back fra det økonomiske marked og ved, at de økonomiske aktører fremdyrkede en ideologi, der rationaliserede samfundets ringe økonomiske formåen. Et eksempel herpå er, at mange godsejere ikke fandt anledning til at vedligeholde deres fæstegårde tilstrækkeligt ud over at skaffe dem det fornødne sæde- og lånekorn. Når aktørerne i sådanne tilfælde ikke blot skifter sti og vender sig mod »an adaptively efficient path«, skyldes det de store etableringsomkostninger ved nye institutioner ²²⁵ – selv de institutioner der vil føre til nye økonomiske incitament. Det bedste eksempel på det økonomisk urentable ved godssystemet er vel, at omregnede man godsernes gratis arbejdskraft i form af hoveri til arbejds løn, kørte godsdriften med drønende underskud. ²²⁶

Henriksen anvender således begrebet *det andet livegenskab* i en anden og bredere form end Kaak, der fremhævede begrebet *Gutsherrschaft's* overlegenhed i kraft af, at det ikke blot var defineret ud fra økonomiske og feudale præmisser, men også inddrog de juridiske, sociale og økonomiske aspekter af godssystemet; herunder ikke mindst bøndernes afhængighedsformer. Henriksen på sin side slår bro over en del af begreberne med North's *institutionsteori*.

Fælles for dem og for de øvrige inddragne synspunkter er betoningen af det økonomisk urentable ved det danske godssystem, der jo omsluttede enhver kornmark i dette land – med undtagelse af bymarkerne og de få procent selvejerbønder.

Perspektiver

Jeg har søgt teoretisk at skitsere de rammer, som moderniseringen af det danske landbrug og ikke mindst af dets kornhandel skulle gøre op med.

Inden for »den europæiske verdensøkonomi« havde Danmark opbygget sit eget »imperiale subsystem«. Kernen var den under merkantilismen favoriserede hovedstad, periferien alt øvrigt. Men også periferien havde sine kernepunkter: godserne. Længe havde organisationen af produktionen og distributionen af helstatens vigtigste produkt, kornet, været lagt således til rette, at den største profit tilkom godsejerne. Derved sikrede staten deres accept af den forstærkede statsmagt – men måtte så for sin part acceptere åbenlyst uproduktive produktionsmønstre. Det kunne kun gå godt, så længe befolkningspresset og opinionen holdt sig i ro. Hvad angår kornmonopolet, da ikke mindst den norske opinion.²²⁷

Fra et tidspunkt omkring midten af 1700-tallet faldt præmisserne bort én for én. Kun gradvis erkendtes det. De første landboreformer søgte at forbedre det allerede eksisterende fæstegodssystem, men frem mod århundredskiftet måtte store dele af systemet helt afmonteres. Presset af befolkningsvæksten og tillokket af nye muligheder på de vesteuropæiske markeder og understøttet af nye ideologiske strømninger skulle landbruget og især kornhandelen internationaliseres. Og hertil kunne København ikke anvendes, da udviklingen fra sidst i 1600-tallet havde gjort provinskøbmændene til handelens grundpiller.

Internationaliseringen slog for alvor igennem i kornsalgspærio-

den, men havde forinden kostet livet for det meste af fæstegodssystemet og den uddelegerede statsmagt. Vejen væk fra Kattegat og Skagerrak gik over provinshavnene. Og ud til verdenshavene.

Benyttet litteratur

- Abel, Wilhelm: *Agrarkrisen und Agrarkonkunktur. Eine Geschichte der Land- und Ernährungswirtschaft Mitteleuropas seit dem hohen Mittelalter*, Hamborg og Berlin 1978 (3.udg.).
- Andersen, Jørgen H.: Søfarten efter Syvårskrigen, i Tore Nyberg og Thomas Riis (red.): *Kalundborgs historie, bd. 1. Tiden indtil 1830*, Kalundborg 1985, s. 73-79.
- Attman, Artur: *The Bullion Flow between Europe and the East 1000-1750* (Acta Regiae Societatis Scientiarum et Litterarum Gothoburgensis. Humaniora 20), Göteborg 1981
- Becker-Christensen, Henrik: De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750, i *Erhvervshistorisk Årbog* 1979, s. 41-97.
- Becker-Christensen, Henrik: *Protektionisme og reformer 1660-1814*. Dansk Toldhistorie II, Viborg 1988.
- Becker-Christensen, Henrik: Vejle i det 17. og 18. århundrede, s. 137-215 i Lone Hvass m.fl. (red.): *Vejles Historie 1. Fra vadested til by – indtil 1786*, 1997.
- Bjørn, Claus m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie II. 1536-1810*, Odense 1988.
- Boisen Schmidt, J.: *Studier over statshusholdningen i kong Frederik IV's regeringstid 1699-1730*, Århus 1967.
- Braudel, Fernand: *Les Jeux de L'Échange*, 1979, benyttet i svensk oversættelse: *Marknadens Spel. Civilisationer och kapitalism 1400-1800*, Stockholm 1986.
- Bro-Jørgensen, J.O.: *Svendborg købstads historie*, 1.del, 1.halvbind, Svendborg 1957.
- Chartres, J.A.: The marketing of agricultural produce, 1640-1750, i John Chartres (ed.): *Agricultural Markets and Trade 1500-1750*, Cambridge 1990, vol 4 i Joan Thirsk (ed.): *Chapters from the Agrarian History of England and Wales 1500-1750*, s. 157-255.
- Christensen, Aksel E.: *Dutch Trade to the Baltic about 1600. Studies in the Sound Toll Registers and Dutch Shipping Records*, København/Haag 1941.
- Christensen, C. Petesch: Vejle Købstad og dens Indbyggere ved Aar 1735, i *Vejle Amts Aarbøger* 1921, s. 174-205.
- Christensen, C. Petesch: Kolding Købstad og dens Indbyggere ved Aar 1735. Meddelt ved –, i *Vejle Amts Aarbøger* 1927, s. 203-229.
- Christensen, John Stampe: Kalundborgs søfart, s. 193-200 i Tore Nyberg og Thomas Riis (red.): *Kalundborgs historie, bd. 1. Tiden indtil 1830*, Kalundborg 1985.
- Christensen, Søren Bitsch: Danmarks økonomiske historie 1500-1840 (anm. af Feldbæk 1993), i *Historie*, 1996, 2, s. 355-59.
- Christiansen, C.: *Bidrag til dansk Statshusholdnings Historie under de to første Enevoldskonger. I Fra Enevældens Indførelse til Den skaanske Krig (1611-1675)*, København 1908. *II Fra Den skaanske Krig til Kong Christian V's Død (1676-1699)*, København 1922.
- Clausen, Jens: Økonomisk Udvikling indtil 1750, i Jens Clausen m.fl.: *Aarhus gennem Tiderne I*, København 1939, s. 212-356.
- Dahlerup, Troels: Om tienden, i *Fortid og Nutid* 1981/82, s. 3-14.
- Dansk søfarts historie I. Indtil 1588*, heri afsnit af Bjørn Poulsen og Ole Ventegodt, Århus 1997.
- Dedenroth-Schou, Birgitte: *Koldinghus Lens Regnskab, I-II*, København 1984, udgivet ved –, i samarb. med Anemette S. Christensen.
- Degn, Ole: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700, i *Erhvervshistorisk Årbog* 1979, s. 7-40.

- Degn, Ole og Erik Gøbel: *Dansk søfarts historie 2 1588-1720: Skuder og kompagnier*, Århus 1997.
- Dombernowsky, Lotte: Det danske landbrugs historie ca. 1720-1810, i *Claus Bjørn m.fl.*, s. 211-394.
- Dybdahl, Vagn: Handel og søfart 1720-1814, i *Flensborg Bys Historie II*, København 1955, s. 56-69.
- Dyrvik, Ståle m.fl.: *Norsk økonomisk historie 1500-1979*. Bd. 1 1500-1850, Bergen 1979.
- Dyrvik, Ståle: *Truede tvillingriker 1648-1720*, bd. 3 i Danmark-Norge 1380-1814, Oslo 1998.
- Enemark, Poul: *Erhverv i Aarhus. Indberetning om byens økonomiske tilstand*, Århus 1963.
- Enemark, Poul: *Studier i toldregnskabsmateriale i begyndelsen af 16. århundrede. Med særlig henblik på dansk okseeksport I-II*, Århus 1971.
- Enemark, Poul: *Oksehandelens historie ca. 1300-1700*, særtryk af A. Pedersen m.fl. (red.): *Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark*, 1983.
- Enemark, Poul: Vesteuropa, Lybæk og dansk handel i senmiddelalderen, i *Historisk Tidsskrift* 1991, bd. 91, s. 361-401.
- Engberg, Jens: *Dansk finanshistorie i 1640'erne*, Århus 1972.
- Faber, J.A.: The Decline of the Baltic Grain-Trade in the Second Half of the 17th-Century, i *Acta historiae neerlandica*, vol. 1, 1966, s. 108-131.
- Fasmer Blomberg, Aage: *Faaborg By's Historie 1229-1750*, 1955.
- Fasmer Blomberg, Aage: *De magre år 1660-1700. Odense bys historie*, 3., Odense 1980.
- Feldbæk, Ole: *Danmarks historie, bind 4, tiden 1730-1814* (i Aksel E. Christensen m.fl. (red.): *Gyldendals Danmarkshistorie*, 1982).
- Feldbæk, Ole: *Danmarks økonomiske historie 1500-1840*, Herning 1993.
- Feldbæk, Ole: Kristian Lofthus i en helstatskontekst, i Berit Eide Johnsen og Gustav Sætra (red.): *Kristian Lofthus og hans tid. Artikler fra historisk sommerseminar arrangeret av Høgskolan i Agder i samarbeid med Lillesand kommune*, 1998, s. 11-32.
- Frandsen, Karl-Erik: Det danske landbrugs historie 1536-ca.1720, i Claus Bjørn m.fl. (red.): *Det danske landbrugs historie II. 1536-1810*, Odense 1988, s. 11-211.
- Franz, Günther: Die Geschichte des deutschen Landwarenhandels, i Günther Franz, Wilhelm Abel og Gisbert Cascorbi: *Der deutsche Landwarenhandel*, s. 42-91, Hannover 1960.
- Friedland, Klaus et al. (udg.): *Maritime Food Transport. Quellen und Darstellungen zur Hansischen Geschichte*, Neue Folge XL, Köln 1994.
- Friedland, Klaus: Food Supply and Food Request in Late Medieval Northern Europe, i *Klaus Friedland et al.*, s. 9-14.
- Friis, Astrid: Anm. af Aksel E. Christensen 1941, i *Historisk Tidsskrift* 1942-44, 10. række, s. 702-713.
- Friis, Astrid og Kristof Glamann: *A History of Prices and Wages in Denmark 1660-1800*, 1958.
- Fussing, Hans H.: *Stiernholm Len 1603-1661. Studier i Krongodsets Forvaltning*, København 1951.
- Gamrath, Helge og E. Ladewig Petersen: *Danmarks historie, bind 2, tiden 1340-1648, andet halvbind 1559-1648* (i Aksel E. Christensen m.fl. (red.): *Gyldendals Danmarkshistorie*, 1980).
- Glamann, Kristof: European Trade 1500-1750, i Carlo M. Cipolla (ed.): *The Fontana Economic History of Europe. The Sixteenth and Seventeenth Centuries* (vol. 2), 4. udg., Glasgow 1979 (1974), s. 437-527.
- Hansen, Svend Aage: *Adelsvældens grundlag. Studier fra Københavns Universitets Økonomiske Institut*, 1964.
- Helmer Pedersen, Erik: Dansk landbrugsudvikling i det 18. århundrede, i *Landbohistorisk Tidsskrift Bol og By*, 2. række nr. 5, 1983, s. 43-76.
- Henriksen, Ingrid: The Danish »Second Serfdom« Revisited, i *Anders Monrad Møller (red.)* 1995, s. 17-32.
- Hoffmeyer, J.: *Blade af Aarhus Bys Historie*, 2. bd., København 1911.
- Holm, Poul: Fiskeriets økonomiske betydning i Danmark 1350-1650, i *Sjæklen. Årbog for Fiskeri- og Søfartsmuseet* 1998, s. 8-43..
- van Houtte, Jan A.: Die Niederlande 1650-1850, i *Mieck (udg.)* 1993, s. 311-63.

- Hübertz, J. R.: *Aktstykker vedkommende Staden og Stiftet Aarhus, samlede og udgivne af* – III, Århus 1846.
- Ilsøe, Grethe: Dansk herremandshandel med hansekøbmændene i senmiddelalderen, i Tage E. Christiansen m.fl. (udg.): *Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen*, København 1966, s. 305-336.
- Jensen, Jens Villiam: Fra fæstegodssystem til hovedgårdssystem. Det danske godssystem i senmiddelalder og renaissance, i Per Ingesman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*, Oxford 1994, s. 123-142.
- Jespersen, Knud J.V.: *Danmarks historie, bind 3, tiden 1648-1730* (i Aksel E. Christensen m.fl. (red.): Gyldendals Danmarkshistorie, 1989).
- Johansen, Hans Chr.: *Dansk økonomisk politik i årene efter 1784*. Bd. I reformår 1784-88, Århus 1968.
- Johansen, Hans Chr.: *Næring og bystyre 1700-1789. Odense bys historie*, 4., Odense 1983.
- Jørgensen, Johan: *Det københavnske patriciat og staten ved det 17. århundredes midte*, Skrifter udgivet af det Historiske Institut ved Københavns Universitet, København 1957.
- Jørgensen, Johan: *Rentemester Henrik Müller. En studie over enevældens etablering i Danmark*, København 1966.
- Kaak, Heinrich: *Die Gutsherrschaft. Theoriegeschichtliche Untersuchungen zum Agrarwesen im ostelbischen Raum*, Berlin, New York 1991 – Dissertation. Veröffentlichungen der historischen Kommission zu Berlin, Band 79.
- Kellenbenz, Hermann (udg.): *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte. Vom ausgehenden Mittelalter bis zur Mitte des 17. Jahrhunderts*, bd. 3, Stuttgart 1986.
- Kellenbenz, Hermann: *Wirtschaft und Gesellschaft Europas 1350-1650*, i Hermann Kellenbenz (udg.) 1986, s. 1-388.
- Kjærgaard, Thorkild: *Konjunkturer og afgifter. C.D. Reventlows betænkning af 11. februar 1788 om hoveriet*, Viborg 1980.
- Kledal, Gorm: *Dansk-norsk samhandel ca. 1800-1830, med særlig henblik på virkningerne af rigernes adskillelse*, I-II. Utrykt speciale KUA, 1972.
- Kolmos, Jens: *Fynske Købmænds Indsats i dansk Handelsliv fra Slutningen af 16. til Midten af 17. Aarhundrede*, i *Fynske Årbøger*, 5, 1953-55, s. 212-311.
- Ladewig Petersen, E.: *Fra domænestat til skallestat. Synthese og fortolkning*. Skrifter fra Institut for Historie og Samfundsvidenskab, Odense Universitet, Historie 5, 1974.
- Ladewig Petersen, E.: *Production and Trade in Oxen 1450-1750: Denmark*. Akten des 7th International Economic History Congress, Edinburgh 1978, udg. af Ekkehard Westermann. I *Beiträge zur Wirtschaftsgeschichte*, 9, Stuttgart 1979, s. 137-178.
- Ladewig Petersen, E.: *Godsdrift og magtstat. Det danske resourcesystem 1630-1730*, forel. udg., Odense 1987.
- Ladewig Petersen, E.: *Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700*. Dansk social historie 3., Viborg 1980.
- Ladewig-Petersen, E.: *De fede år 1559-1660. Odense bys historie*, 2., Odense 1984.
- Ladewig Petersen, E.: *Skandinavien i verdensøkonomien 1570-1625*. Anm. af John Maarbjerg 1995, i *Historie* 1996, 2, s. 350-54.
- Larsen, Svend: *Studier over det fynske Rådsaristokrati i det 17de Århundrede I-II*, Odense 1965.
- Lauridsen, John T.: *Marselisconsortiet. En studie over forholdet mellem handelskapital og kongemagt i 1600-tallets Danmark*, Viborg 1987.
- Liiv, Otto: *Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebiets am Ausgang des XVII. Jahrhunderts. Teil 1: Allgemeiner Überblick, Getreideproduktion und Getreidehandel*, Tartu 1935.
- Matthiessen, Hugo, Otto Smith og Victor Hermansen: *Ribe Bys Historie 1660-1730*, bind 1, København 1929.
- Matthiessen, Hugo og Christian Elling: *Gamle Købmandsgaarde*, København 1951.

- Mieck, Ilja: *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. Von der Mitte des 17. Jahrhunderts bis zur Mitte des 19. Jahrhunderts, bd. 4, Stuttgart 1993.
- Mikkelsen, Jørgen: Korn, købmænd og kreditter. Om kornhandel og kornpriser i Sydvestsjælland ca. 1740-1807, i *Fortid og Nutid* 1993, s. 177-212.
- Mikkelsen, Jørgen: Købmandens kontaktflade – en regionalundersøgelse, i *Erhvervshistorisk Årbog* 1994, s. 106-145.
- Monrad Møller, Anders: Hollænderne og magasinkornet – problemet om nederlandske skipper i fart mellem de danske riger og lande i anden halvdel af det 17. århundrede, i Carsten Due-Nielsen m.fl. (red.): *Struktur og funktion. Festskrift til Erling Ladewig Petersen*, Viborg 1994, s. 237-44.
- Møllgaard, Johannes: Bonde og handel i Salling 1680-1780, i *Bol og By* 1997:2, s. 48-77.
- Maarbjerg, John P.: *Scandinavia in the European World-Economy, ca. 1570-1625. Some Local Evidence of Economic Integration* (vol. 169 i American University Studies), New York 1995.
- Naudé, Wilhelm: *Deutsche städtische Getreidehandelspolitik vom 15.-17. Jahrhundert mit besonderer Berücksichtigung Stettins und Hamburgs*, Leipzig 1889.
- Niedhardt, Gottfried: Großbritannien 1750-1850, i *Mieck* (udg.) 1993, s. 401-452.
- Nielsen, Sven Birger: *En kvantitativ og prishistorisk analyse af det dansk-norske kornmonopol, 1735-88*. Utrykt speciale KUA, 1971.
- Nørregaard, Georg: *Nykøbing på Falster gennem tiderne. Første del. Dronningens by*, Nykøbing 1977.
- Olsen, Albert: Nogle Synspunkter for dansk merkantilistisk Erhvervspolitik, i *Scandia* 3, 1930, s. 223-273.
- Olsen, Gunnar: Danmarks Kornavl og Kornhandelspolitik 1610-60, i *Historisk Tidsskrift* 1942-44, 10. række, s. 428-484.
- Olsen, Gunnar: *Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Tiden 1525-1774*, 1957.
- Porskrog Rasmussen m.fl., Carsten (red.): *Det danske godssystem – udvikling og afvikling 1500-1919*, Århus 1987.
- Porskrog Rasmussen, Carsten: Godssystemer i Sønderjylland fra 1500- til 1700-tallet, i *Bol og By* 1996:2, s. 38-61.
- Porsmose, Erland: *De fynske landsbyers historie i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987.
- Poulsen, Bjørn: *Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig*, Flensborg 1988.
- Poulsen, Bjørn: Om 1600-tallets bønder og deres syn på verden. En læsning af to bondedagbøger, i *Fortid og Nutid* 1994, 3, s. 227-243.
- Poulsen, Bjørn: Skibsfart og kornhandel omkring de slesvigske kyster ved det 16. århundredes begyndelse, i *Historie* 1995,1, s. 38-58.
- Poulsen, Gert og Per Bo Christensen: *Aalborg fra politisk skandale mod økonomisk katastrofe fra 1680 til 1814*, Aalborgs Historie 3, Aalborg 1990.
- Rafto, Thorolf: Englandsandel, i *KLNM*, bd. 3, København, 1958, sp. 658-660.
- Rockstroh, K.C.: Frederik 4.s Godspolitik 1715-20, i *Historisk Tidsskrift* 9. række, 3. bd., 1921, s. 1-92.
- Rösener, Werner: *The Peasantry of Europe*, engelsk udg., Oxford 1995 (1994).
- Schiermer Andersen, Bent: Mejeri eller staldgård. En studie i dansk hovedgårdsdrift i det 18. århundrede, i *Bol og By* 1986:2, s. 75-114.
- Scott, H.M. (ed.): *The European Nobilities in the Seventeenth and Eighteenth Centuries*. Vol. 1: *Western Europe*. Vol. 2 *Northern, Central and Eastern Europe*, London 1995.
- Scott, H.M.: Introduction: Serfdom and Service Nobility, i *H.M. Scott* (ed.) vol. 1, 1995 s. 1-10.
- Scott, H.M. og Christopher Storrs: Introduction: The Consolidation of Noble Power in Europe c. 1600-1800, i *H.M. Scott* (ed.) vol. 2, s. 1-52.

- Skriver, Jens: Hoveri og Landgilde. Fæsteafgifterne på østjydske godser i 1700-tallet, *Historie* 1996, 1, s. 56-83.
- Smith, Otto (udg.): *Næstved 1135-1935*, Næstved 1935.
- Steensgaard, Niels: Det syttende århundredes kriser, i *Historisk Tidsskrift* 12. række, IV, 1969-70, s. 475-504.
- Steensgaard, Niels: Slotsholmen og verdenshavet. Kan adelsvældens og enevældens Danmark placeres i det kapitalistiske verdenssystem?, i Hans Jeppesen m.fl.: *Søfart – Politik – Identitet, tilegnet Ole Feldbæk*, Viborg 1996, s. 81-91.
- Tvede-Jensen, Lars og Gert Poulsen: *Aalborgs historie 1534-1680*, Aalborgs historie 2, Aalborg 1988.
- Ulsig, Erik: Bonde og godsejer ved slutningen af dansk middelalder, s. 106-122 i Per Ingeman og Jens Villiam Jensen (red.): *Danmark i senmiddelalderen*, Oxford 1994.
- Ulsig, Erik: Pest og befolkningsnedgang i Danmark i det 14. århundrede, i *Historisk Tidsskrift* 1991, bind 91, s. 21-43.
- Wallerstein, Immanuel: *The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century* I-II. New York 1974.
- Weber, Max: *Den protestantiske etik og kapitalismens ånd* (1904), dansk udg. Viborg 1995 med indledning af Øjvind Larsen.
- Weibull, C.: Lübecks sjöfart och handel på de nordiska rikena 1368 och 1398-1400. Studier i Lübecks pundtollböcker, i *Scandia* 32 (1966), s. 1-123.
- Wiese, H. og J. Böltz: *Rinderhandel und Rinderhaltung im nordwesteuropäischen Küstengebiet vom 15. bis zum 19. Jahrhundert*, Stuttgart 1966.

Noter

1. RA: Finanskommissioner 1745-1788: Den overordentlige finanskommission af 2. maj 1787: Kgl. reskripter samt forestillinger med kgl. resolutioner 1787-1805, pk. nr. 20. Heri kornhandelsforestillingen af 24.5.1788.
2. Citeret efter Thorkild Kjærgaard 1980, s. 208.
3. Ole Feldbæk 1982, s. 187.
4. Thorkild Kjærgaard 1980, s. 38.
5. Ole Feldbæk 1993, s. 159.
6. Erik Helmer Pedersen 1983, s. 64 og 71f.
7. »Liberalistisk« skal ikke tages ganske for pålydende. Hans Chr. Johansen vurderer således monopoles afskaffelse i 1788 som en forædling af den merkantilistiske praksis snarere end et liberalistisk gennembrud. Hans Chr. Johansen 1968, s. 224. Snarere var det tale om en senmerkantilistisk protektionisme, en betegnelse man også kan hæfte på toldforordningen af 1797. Henrik Becker Christensen 1988, s. 520.
8. I min kommende ph.d.-afhandling præsenterer jeg disse temaer ved siden af et generelt studie af dansk kornhandel og -spolitik 1750-1814.
9. K. Glamann 1979, s. 428f.
10. K. Friedland 1994, s. 9.
11. Poul Enemark 1991, s. 368.
12. Thorolf Rafto 1958, sp. 660-664.
13. K. Friedland 1994, s. 12.
14. Otto Liiv 1935, s. 168.
15. *Ibid.*
16. Poul Enemark 1991, s. 395.
17. Hermann Kellenbenz 1986, s. 262.
18. Werner Röseners vurdering, 1995, s. 73, Erik Ulsig 1991, s. 27 (med henvisning til nyere

- engelske studier og Nils Hybels »Crisis or Change (1989)). Jfr. Wilhelm Abel: *Agrarkrisen und Agrarkonjunktur*, 1978.
19. Werner Rösener 1995, s. 74.
 20. P. Enemark 1991, s. 364ff.
 21. Ole Ventegodt i *Dansk søfarts historie I*, 1997, s. 144.
 22. P. Enemark 1991, s. 369ff.
 23. C. Weibull 1966, s. 92.
 24. Ladewig Petersen 1979, s. 137f.
 25. John Maarbjerg 1995, s. 2.
 26. Günther Franz 1960, s. 42f. og W. Naudé 1889, s. 13-15.
 27. W. Naudé, 1889, s. 35 og 53.
 28. *Ibid.*, s. 49.
 29. P. Enemark 1991, s. 374.
 30. Grethe Ilsøe 1966, s. 336.
 31. K. Glamann 1979, s. 457 og Aksel E. Christensen 1941, s. 252.
 32. *Ibid.*, s. 485 og diagram XVI og XVII.
 33. J.A. Faber 1966, s. 113. En skibslæst korn var opr. 24 tdr. for rug og hvede, men i 1632 skiftede ruglæsten og i 1647 hvedelæsten til 22 tdr. Senest i 1732 var det 20 tdr. Jfr. Friis og Glamann 1958, s. 129.
 34. Her og i det følgende: Gamrath og Ladewig Petersen 1980, s. 403.
 35. Og hvis man tillader sig at overse Max Webers berømte tese, at de reformerte kirkesamfund bandede vejen for kapitalismens komme med samklangen mellem de reformerte trosretningers, særlig calvinismens, og kapitalismens krav om *den rationelle systematisering af tilværelsen*. Max Weber: *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, 1904 (1995).
 36. Aksel E. Christensen 1941, s. 489.
 37. *Ibid.* samt s. 388ff.
 38. *Ibid.*, s. 403.
 39. Ikke tilstrækkeligt bemærket af Aksel E. Christensen, jfr. A. Friis' *anm.* af Aksel E. Christensen 1941, s. 703f.
 40. Hermann Kellenbenz 1986, s. 262 og K. Glamann 1979, s. 455ff.
 41. Günther Franz 1960, s. 49f.
 42. Hermann Kellenbenz 1986, s. 263.
 43. K. Glamann 1979, s. 465f. Jfr. J.A. Faber 1966, s. 118.
 44. John Maarbjerg 1995, s. 4ff (med henvisninger).
 45. Aksel E. Christensen 1941, kap. 9 og s. 490.
 46. Artur Attman 1981, s. 127. En stor ædelmetaleksport var i øvrigt også gældende til Østeuropa til gengæld for importerede slagtekvæg i samme periode fra Ungarn, Moldavien og Valakiet. I det flg. er benyttet *ibid.*, 67ff.
 47. Dog skal det ikke overses, at estlandske og letlandske borgere som agenter for hollandske handelshuse opkøbte russisk korn i Novgorod og Pleskau. Otto Liiv 1935, s. 173.
 48. *Ibid.*, s. 182ff.
 49. *Ibid.*, s. 171.
 50. Artur Attmann 1981, s. 85. Årsager til dette diskuteres ikke.
 51. Gamrath og Ladewig Petersen 1980, s. 403ff. Maarbjerg (1995, s. 72) holder en dør åben for, at det skete et tiår tidligere.
 52. Gamrath og Ladewig Petersen 1980, s. 406 og 433. Ladewig Petersen 1980, s. 253.
 53. Søren Bitsch Christensen 1996, s. 357.
 54. John Maarbjerg 1995, s. 12f.
 55. F.eks. omtales fiskeriet praktisk talt ikke i Feldbæk 1993.
 56. Poul Holm 1998, s. 10-12, om Øresunds- og de øvrige danske fiskerier se side 12ff. Jeg takker Poul Holm for at have lånt mig det endnu utrykte manuskript. Da jeg har læst det

- i korrekturversionen, kan der være mindre forskydnings i sidetallene i forhold til den endelige artikel.
57. Jfr. *ibid.*, s. 29.
 58. Baseret på en tøndeværdi af 2 daler. Poul Holm angiver udførselen over Gottorp eller Ribe til 15.000 høveder omkr. år 1500 (s. 20). Det rette tal er dog ca. 22.000 stk. udførte dyr over Gottorp (gnst. af årene 1498, 1501, 1508 og 1510. Tallet er endog påvirket af det dårlige år 1510 med kun 14.100 dyr). Se Enemark 1983, s. 25, 28, 41 og 42.
 59. Baseret på en tøndeværdi af 1 daler. Poul Holm anslår – med henvisning til Ladewig Petersen – udførselen til ca. 8-10% af den samlede udførsel fra Baltikum = ca. 100.000 tdr. Da udførselen herfra 1562-69 (de tidligste tal) var 56.375 læster à 24 tdr. = 1.353.000 tdr., kan den danske udførsel anslåes til 108.240-135.300 tdr. Tallet for 1540 kan – med Holm – fornuftigvis sættes til min. 100.000 tdr. Hertil kommer imidlertid den landværts og syd-danske udførsel, som dog ikke kan belægges med tal. Tallet 100.000 tdr. er derfor et minimum. De i tabellen gengivne tal for korn i 1500 og 1575 er mine gisninger.
 60. *Ibid.*, s. 16f (Holms oplysninger s. 16 om det generelle jyske fiskeri er dog i modstrid med oplysningen næste side om fremmede købmænds dominans i Ålborg).
 61. Ole Ventegodt og Bjørn Poulsen i *Dansk søfarts historie I*, 1997, s. 133, 202 og 207.
 62. Poul Enemark 1971, I, s. 183.
 63. Ladewig Petersen 1979, s. 139 og Poul Enemark 1983, s. 25ff.
 64. *Ibid.*, s. 140 (efter Ad. Jürgens).
 65. Ladewig Petersen 1980, s. 206.
 66. *Ibid.*, s. 141.
 67. John Maarbjerg 1995, s. 65.
 68. *Ibid.* – med henvisning til Ladewig Petersen 1980, kapitel 2, 6 og kapitel 3, 7.
 69. John Maarbjerg 1995, s. 141 og Ole Feldbæk 1993, s.39f.
 70. Knud J.V. Jespersen 1989, s. 94 og Ladewig Petersen 1979, s. 150.
 71. John Maarbjerg 1995, s. 237ff.
 72. Wiese und Böltz 1966, s. 62 og Ladewig Petersen 1979, s. 145f.
 73. Lotte Dombornowsky 1988, s. 221.
 74. B. Schiermer Andersen 1986, s. 75ff.
 75. Omend ost i stigende grad blev afsat til de lokale købstæder i anden halvdel af 1700-tallet. Måske fordi holstens ost faldt bedre i københavnerens smag. *Ibid.*, s. 99.
 76. Henrik Becker-Christensen 1979, s. 41ff.
 77. Knud J.V. Jespersen 1989, s. 93ff.
 78. Niels Steensgaard 1969-70, generel henvisning. Heri opstilles netop hypotesen, at 1600-tallets krise var afgrænset til den private økonomiske sektor.
 79. Grethe Ilsøe 1966, s. 320ff. Bjørn Poulsen i *Dansk søfarts historie I*, 1997, s. 232.
 80. Bjørn Poulsen i *Dansk søfarts historie I*, 1997, s. 199. Problemet er, at kornskibene ikke er inkluderet i de bevarede lybske pundtoldbøger fra 1490'erne. Kornhandelens størrelse antydes af, at af de 1149 skibe fra Lybæk til danske havne i et bevaret havneregnskab fra 1580 havde de 330 kurs mod Femern, Langeland og Lolland, hvis lybske afsætning navnlig bestod i korn. Jvf. også Ole Feldbæk 1993, s. 17 og Ole Degn og Erik Gøbel 1997, s. 127.
 81. Bjørn Poulsen i *Dansk søfarts historie I*, 1997, s. 199-201.
 82. Bjørn Poulsen 1995, s. 51ff. Citatet fra s. 58.
 83. Bjørn Poulsen 1988, s. 174.
 84. *Ibid.*, s. 200.
 85. *Ibid.*, s. 162.
 86. *Ibid.*, s. 186ff.
 87. Således fik amsterdammerne i 1461 udstrakte privilegier til at betjene sig af land-transit-ruten mellem Husum og Flensborg (*ibid.*, s.195)
 88. P. Enemark 1991, s. 380.
 89. Ladewig Petersen 1980, s. 248ff. Jfr. bemærkninger i John Maarbjerg 1995, s. 79, note 52.

90. Ståle Dyrvik m.fl. 1979, s. 68. Svend Aage Hansen 1964, s. 96. Bjørn Poulsen i *Dansk søfarts historie I*, 1997, s. 233f.
91. Et eksempel, Kolmos 1953-55, s. 262ff.
92. Gunnar Olsen 1942, s. 453. Korrigeret af Ladewig Petersen 1998, II, s. 365.
93. Ståle Dyrvik m.fl. 1987, s. 68f. Tallet 320.000 tdr. angiver ikke den samlede *danske* udførsel til Norge (som det ellers er opfattet i Ladewig Petersen 1987, s. 73 og 188, fig. 3. og gentaget af samme 1998, s. 365), men den samlede tilførsel til Norge.
94. Ladewig Petersen 1980, s. 247ff.
95. Se vedr. den første afsætningskrise dog især Gunnar Olsen 1942, s. 459f (danske forhold) og Astrid Friis: *Anm. af Aksel E. Christensen 1942-44*, s. 709 (den internationale baggrund). Vedr. den anden afsætningskrise, se Olsen *ibid.*, s. 479 og 483 og Svend Aage Hansen 1964, s. 115.
96. Fernand Braudel 1986, f.eks. s. 426.
97. Ladewig Petersen 1980, s. 259f.
98. John Maarbjerg, 1995, s. 237.
99. *Ibid.*, s. 79-84.
100. Kolmos 1953-55, s. 260.
101. Jørgen H. Andersen 1985, s. 75f. Se også f.eks. Kolmos 1953-55, s. 261f.
102. Ladewig Petersen 1984, s. 255-57.
103. Ladewig Petersen 1980, s. 280. Samme 1984, s. 263ff. Svend Larsen 1965 I, s. 101ff.
104. Ole Degn 1979, s. 25f (vedr. Malmøkbømanden Morten Brygger, der modtog ca. 1000 tdr. korn til maltgøring i et ukendt antal år fra 1557 fra lensmanden på Lundegård. Isoleret betragtet dog ikke nogen overvældende mængde).
105. Svend Aage Hansen 1964, s. 96.
106. Kolmos 1953-55, s. 249 og 262.
107. Svend Larsen 1965, s. 106.
108. J.O. Bro-Jørgensen 1959, s. 104.
109. Hans H. Fusing 1951, s. 121ff.
110. Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen 1988, s. 229f og 245.
111. Birgitte Dedenroth-Schou I, 1984, s. 272-76.
112. Ladewig Petersen 1984, s. 262-65.
113. Lars Tvede-Jensen og Gert Poulsen 1988, s. 229f.
114. *Ibid.*, s. 246ff.
115. John Lauridsen 1987, s. 198f.
116. *Ibid.*, s. 28ff. og 64.
117. *Ibid.*, s. 54f.
118. *Ibid.*, s. 139 og note 27 (se Johan Jørgensen 1966, s. 71).
119. John Lauridsen 1987, s. 89f.
120. Her og i det flg.: Johan Jørgensen 1957, s. 39ff.
121. Fusing 1951, s. 125.
122. Jens Engberg 1972, s.173ff. Se dog især tabeller I-XV, s. 294ff.
123. *Ibid.*, s. 177.
124. *Ibid.*, s. 180 og Johan Jørgensen 1957, s.41.
125. Johan Jørgensen 1957, s. 41f, 55 og 70ff.
126. Det skal pointeres, at lens- og godsstudier efter ca. 1650 er stærkt tiltrængte.
127. K. Glamann 1979, s. 431, 443 og 464.
128. Ladewig Petersen 1980, s. 320.
129. J.A. Faber 1966, s. 110.
130. Jan A. van Houtte 1993, s. 347ff.
131. W. Naudé 1889, s. 58-60.
132. K. Glamann 1979, s. 462.
133. Ladewig Petersen 1980, s. 322.

134. K. Glamann 1979, s. 465.
135. J.A. Faber 1966, s. 120ff.
136. *Ibid.*, s. 112.
137. Gottfried Niedhart 1993, s. 412 og 422ff.
138. J. A. Chartres 1990, s. 199ff. og 249ff.
139. Ladewig Petersen 1980, s. 331.
140. Henrik Becker-Christensen 1979, s. 44 og 55.
141. Albert Olsen 1930, s. 237 og 248.
142. John Lauridsen 1987, s. 161, men især Johan Jørgensen 1957, s. 163ff.
143. I hvert fald blev assignationspolitikken genoptaget i takt med rigets fornyede gældsstiftelse og oprustning. En række indenlandske lån efter 1678 blev indgået med sikkerhed i visse indtægter, nogle statsembedsmænd fik sikkerhed i de statsindtægter, de selv forvaltede! Eneste større udenlandske lån var det såkaldte hollandske livrentelån fra 1690 på ca. 343.000 rdl. mod sikkerhed i norske toldindtægter. I det hele taget synes sikkerhed i toldindtægterne at have været det normale; under alle omstændigheder synes der ikke at være sikkerhed i kgl. høst, hvilket i vor sammenhæng er det vigtigste. Se C. S. Christensen 1922 II, s. 817ff. Også efter 1699 anvendtes assignationer i forb. m. statslån mod sikkerhed i statsaktiver eller visse statsindkomster. Se J. Boisen Schmidt 1967, s. 201ff. Heller ikke da synes naturalforsyninger at være afsat til kreditorer.
144. J. Boisen Schmidt 1967, s. 95f, Knud J.V. Jespersen 1989, s. 285 (baseret på Rockstroh 1921)
145. Ladewig Petersen 1980, s. 334.
146. Ole Degn i Ole Degn og Erik Gøbel 1997, s. 48. Og i det flg. også de flg. sider.
147. *Ibid.*, s. 115ff.
148. *Ibid.*, s. 139f.
149. Sven Birger Nielsen 1971. Heri anvendes materiale fra Rentekammeret og fra Den ekstraordinære (»overordentlige«) Finanskommision af 1787. Jeg har suppleret med: Rentekammeret 2416.103 Diverse korn- og fouragesager 1691-1841, læg II: Tabeller, beregninger etc. 1730-1807, heri Summarisk forklaring over indførte kornvarer af alle sorter i Norge for årene 1798-1807. Om denne kilde, se nedenfor.
150. Se herom *ibid.*, s. 19f.
151. Idet dette er gennemsnittene af de to foregående perioder med dækkende oplysninger, 1766-68 og 1775-84. Således må man afvise den metode, Gorm Kledal har anvendt i samme øjemed. Kledal anslår på grl. af Sven B. Nielsens tal den samlede danske markedsandel til 77,3% i årene 1796-1806, men tager ikke højde for forskellen mellem det sønden- og det nordenfjeldske Norge. Gorm Kledal 1972 I, s. 28.
152. I årene 1736-40 havde Danmark dog et beskedent eksportoverskud på ca. 20.000 tdr. korn, jvf. resolutionen af 26.5. 1788 om kornhandelens frigivelse. RA: Finanskommisioner 1745-1788: Den overordentlige finanskommision af 2. maj 1787: Kgl. reskripter samt forestillinger med kgl. resolutioner 1787-1805, pk. nr. 20.
153. Den første periode er derfor anslået til det samme som 1762-65 (ca. 108.000 tdr.) og 1752-54 til en trediedel = 35.640 tdr.
154. Især kunne man vel have forventet det sket i Ståle Dyrvik 1998. Fremstillingen her s. 253 bringer intet nyt herom. NB: Efter redaktionens slutning er jeg blevet opmærksom på en utrykt konferensafhandling af Johan Jørgensen om forhandlingerne på rådstuen om afsætningen til Norge i 1680'erne.
155. Gert Poulsen og Per Bo Christensen 1990, s. 78-81.
156. I en stikprøve i byens acciseregnskaber 1697-1708 er der således ikke fundet kornsalg til hollændere, der derimod var ganske aktive i salthandelen, Anders Monrad Møller 1994, s. 242ff.
157. Jens Clausen 1939, s. 311.
158. Gunnar Olsen 1942, s. 454.

159. J.R. Hübertz 1846, s. 170.
160. Poul Enemark 1963, s. 65.
161. J.R. Hübertz 1846, s. 284.
162. J. Hoffmeyer 1911, s. 140.
163. Poul Enemark 1963, s. 65.
164. C. Petresch Christensen 1921.
165. Samme 1927.
166. Henrik Becker-Christensen 1997, s. 175ff.
167. Hugo Matthiessen, Otto Smith og Victor Hermansen 1929, s. 183.
168. Vagn Dybdahl 1955, s. 58.
169. Aage Fasmer Blomberg 1955, s. 238.
170. I sagens natur er der ingen tal på dette fænomen, men f.eks. i 1735 var der 6 angivne anløb af Marstalskipperne, *ibid.*, s. 247.
171. *Ibid.*, s. 245.
172. Hans Chr. Johansen 1983, s. 144.
173. John Stampe Christensen 1985, s. 195f.
174. Otto Smith 1935, s. 194.
175. Georg Nørregård 1977, s. 376.
176. Anders Monrad Møller 1994, s. 239.
177. Jørgen Mikkelsen 1993, bl.a. s. 186ff, 198ff og 208.
178. *Ibid.*, s. 192, 198 og 208. Det følgende citat er fra s. 208.
179. Jørgen Mikkelsen 1994, s. 121 og 139.
180. *Ibid.*, s. 139.
181. Det antyder Mikkelsen da også, idet han skriver: »Og når andre varer og kilder bliver inddraget, fornemmer vi i højere grad et netværk mellem byerne«, Jørgen Mikkelsen 1993, s. 208.
182. Fra mit manuskript (under udgivelse): *Grain from Jutland to Norway – Just a Triviality of Everyday Trade? – The Trade of Niels Hasselbalch and the other Merchants of Randers 1761-67*. Bidrag til en regionalhistorisk antologi.
183. Gert Poulsen og Per Bo Christensen 1990, s. 80f.
184. Ladewig Petersen 1974, se særlig s. 19f.
185. *Ibid.*, s. 4 og s. 1.
186. *Ibid.*, s. 28. Gunnar Olsen 1957, bl.a. s. 109f og 161ff. Jens Villiam Jensen 1994, s. 124f og 141 med henvisninger.
187. For en kort præsentation af denne historiografi, se Bjørn Poulsen 1988, s. 210-16.
188. Immanuel Wallerstein 1974.
189. Ikke mindst kan hele John Maarbjerg 1995 læses som en kritik af værket. Jfr. også anm. af Maarbjergs bog af Ladewig Petersen 1996.
190. For kortere præsentationer, se Bjørn Poulsen 1988, s. 214f og Niels Steensgaard 1996, s. 83.
191. Immanuel Wallerstein 1974 II, s. 222-24.
192. John Maarbjerg 1995, s. 238.
193. Immanuel Wallerstein 1974 II, s.222-24.
194. Ståle Dyrvik m.fl. 1979, s. 68f.
195. Henrik Becker-Christensen 1988, s. 168 og 350.
196. Niels Steensgaard 1996, s. 88 – med et udtryk fra Douglas C. North og Robert Paul Thomas: *The Rise of the Western World*, 1972.
197. Niels Steensgaard 1969-70, s. 499.
198. I det følgende: Ole Feldbæk 1982, s. 146-150.
199. Ole Feldbæk 1993, s. 12.
200. Jens Villiam Jensen anvender begreberne »fæstegodssystem« og »hovedgårdssystem«, hvor det første beskriver den senmiddelalderlige tilstand efter det højmiddelalderlige

- brydesystems sammenbrud og det sidste tilstanden under enevælden og årtierne før denne. Jens Villiam Jensen 1994, s. 123f. Inspirationen hertil er ikke mindst Erik Ulsigs godsstudier.
201. Fremstilling bygger på det – mig bekendt – seneste værk herom, nemlig den begrebshistoriske dissertation af Heinrich Kaak 1991. I første omgang på indledningen heri.
 202. Se også Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. 1987, s. 9f.
 203. Kaak 1991, s. 434.
 204. Erik Ulsig 1994, s. 121.
 205. Det følgende baserer sig på Kaak 1991, s. 429-47. Uenighed består også om værdien af et ensartet *Gutsherrschaft*-begreb for hele det østelbiske område. Se herom H.M. Scott 1995, s. 5f med henvisninger bl.a. til artikler i samme værk. Jeg har dog ikke gået nærmere ind på denne diskussion.
 206. Kaak 1991, s. 424-26.
 207. Gunnar Olsen 1957, s.185 og 189. Kaaks argument tager heller ikke højde for, at nedlæggelsernes omfang blev opvejet af oprettelsen af nye bondegårde indtil ca. 1600. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. 1987, s. 14.
 208. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. 1987, s. 15, anslår antallet af nedlagte bøndergårde til 2,5% af det samlede antal (vistnok på grundlag af Gunnar Olsen) og betoner, at nedlæggelserne blev vejet op af nyoprettede brug. Erland Porsmose 1987, s. 159 fremlægger de højere tal for nedlæggelser, baseret på en anden metode, men er enig i, at det samlede antal bøndergårde blev opvejet af nye huse. Men disse lå sjældent på landbrugsjorde.
 209. Jens Villiam Jensen 1994, s.126f.
 210. Erik Ulsig 1994, s. 114.
 211. Jens Villiam Jensen 1994, s. 134f med henv., 138 og 140-42.
 212. Se herom ikke mindst Carsten Porskrog Rasmussen 1996, s. 39 med henvisninger.
 213. Carsten Porskrog Rasmussen m.fl. 1987, s. 14-31, særlig s. 14f og 18f.
 214. Det skal hertil siges, at Jens Villiam Jensen stiller sig afvisende over for Gunnar Olsens tese om hovedgårdsudvidelsernes beg.tidspunkt omkring midten af 1500-tallet. Endnu på dette tidspunkt kan konstateres ringe arronderingshensyn i den adelige jaftepraksis; dette hensyn vandt først indpas i beg. af 1600-tallet. Jens Villiam Jensen 1994, s. 134f.
 215. Thorkild Kjærgaard: »Hoveri«, *DkO*, I. s.349.
 216. Jens Skriver 1996, s. 68f.
 217. Carsten Porskrog Rasmussen 1996, se s. 57f.
 218. *Ibid.*, s. 58. Betegnende for sagens kompleksitet er, at Porskrog forlader *Gutsherrschaft-Grundherrschaft*-modellen, når han skal give forklaringer på et overordnet plan til fordel for et mere uforpligtende udtryk som »stordrift og hoveri«.
 219. Gunnar Olsen 1957, s. 226f. Porskrog Rasmussen m.fl. 1987, s. 17. Erland Porsmose 1987, s. 145-49 (anvender dog primært argumentet til at forklare stabiliteten i gårdtallet). Porskrog Rasmussen 1996, s. 46.
 220. Thorkild Kjærgaard 1980, s. 29ff.
 221. Ingrid Henriksen 1995, generelt.
 222. Karl-Erik Frandsen 1988, s. 76f.
 223. Bjørn Poulsen 1994, hhv. citeret fra s. 241 og 228.
 224. Johannes Møllgaard 1997, citeret s. 73.
 225. »Institutions, together with the standard constraints of economic theory, determine the opportunities in a society. Organizations are created to take advantage of those opportunities, and, as the organizations evolve, alter the institutions« – citat fra North, ops. cit., jfr. Ingrid Henriksen 1995, s. 18.
 226. Med henvisning til Ladewig Petersen 1980, s. 252.
 227. Se herom Ole Feldbæk 1998, særlig s. 28ff.

Verdensudstillinger og reklame

Danske udspil i 1800-tallet

AF MARGIT MOGENSEN

De store udstillinger i 1800-tallet betød reklame for de mange nye industrivarer – også selvom man officielt lagde vægten på det mere ideelle ved disse tidens massesammenkomster, f.eks. fred og nationalt særpræg.

Med udgangspunkt i teorier om vareæstetikens betydning vises det i denne artikel ved eksempler fra dansk kunstindustri samt nærings- og nydelsesmiddelindustri, at de store udstillinger tidligt indgik i virksomhedernes kamp for markedsandele. Noget eksporteventyr blev der sjældent tale om, men udstillingerne fik betydning for afprøvning af reklamens virkemidler og for virksomhedernes konfrontation med den ny tids forbrugere.

De nye varer

Den første *store* scene for industrivarer blev sat med verdensudstillingen i London 1851, men det var begyndt længe før med nationale og regionale industriudstillinger rundt omkring i Europa og med de glasoverdækkede forretningspassager, der i større antal blev opført i Paris fra tidligt i 1800-tallet og som senere blev kopieret i andre af Europas store byer.¹ Her kunne borgerskabet beundre luksusvarer i behagelige omgivelser, godt skærmet fra gadernes snavs og trængsel. Dekorationskunsten var trådt i købmandens tjeneste, er det blevet sagt.² Efter den dominerende opfattelse var det et positivt udslag af industriens og handelens vækst, men der fandtes også andre meninger, og det er ikke mindst dem, der er sat fokus på i de senere års forskning i urbanitet, perception, udstillinger og dermed varereklame. Flere har taget udgangspunkt i den franske forfatter Charles Baudelaire, som fra 1840'erne kommenterede det moderne liv, bl.a. gennem *flanøren*, den intellektuelle iagttager, der også havde blik for skyggesiderne ved det liv, de nye forretninger, passager og udstillinger blev ramme om.³ Senere præsenterede Émile Zola med roma-

nen *Au Bonheur des Dames* fra 1883 en besk allegori på det moderne varesamfund. Et ekspanderende stormagasin i Paris beskrev han på en gang som en katedral for varer og en maskine, der hensynsløst fortærede alt fra den gamle tid, imens offentligheden, især kvinder, blev forført af *varer*. Silke, fløjl og kniplinger, den skinbarlige dekadence, flød ned igennem etagerne, og drev kunderne viljesløst mod kassen. »Man kan sælge, hvad man vil, når blot man forstår at sælge; deri ligger vor styrke«, lader Zola stormagasinet fremskridtsbesatte ejer sige.⁴ Han solgte ikke blot alle slags varer, men også drømmebil- leder. Han beherskede med andre ord reklamens kunst.

I vekslende grad blev reklamen inddraget på verdensudstillingerne og tidens mange andre industriudstillinger, hvor man både kunne se eksotiske råvarer fra kolonierne og nye fabriksvarer fra Vesten. Det var bl.a. varer til borgerskabets hjem, der blev vist, og det var vigtigt, at arrangementerne var såkaldt smagfulde.⁵ Hvori det kunne bestå har en prominent dansk udstillingsgæst givet et godt indtryk af. Grevinde Danner besøgte i foråret 1873 verdensudstillingen i Wien på hjemrejsen fra Italien. I et brev til en ven beskrev hun, hvad hun var faldet for på udstillingen og hvorfor: »Som De ved, elsker jeg alt hvad som er smagfuldt, hvad enten værdien er stor eller lille, men smagen, opfindelsen, det er det, jeg holder af at beundre«. ⁶ Hun fandt den så eftertragtede *smag* i et arrangement af kulørte svovlstikker, som skulle illudere et landskabsmaleri, og i et tempel opbygget af skeer og gafler i *nysølv*! Det vil nok ikke være rigtigt at sige, at grevinden blev offer for reklamen, men gennem hendes blik ser man netop, at både svovlstikfabrikanten og sølvpletfabrikanten havde fat i noget af det rigtige, når de nye varer skulle lanceres for publikum, måske navnlig for den kvindelige del af det. Det æstetiske, imponerende og gerne illusionistiske blev en del af varernes og ideernes markedsføring både på udstillinger og i de nye stormagasiner, der direkte reklamerede med »fantasivarer«. ⁷ De fantasifulde påfund på udstillingerne, varerne og den opmærksomhed, de fik i anden halvdel af 1800-tallet, er udgangspunkt for denne artikel.

Problemstilling, struktur og kilder

Den tidlige reklame i 1800-tallet var – som moderne reklame – et middel til at få folk i tale og få dem til at købe, eller i det mindste

GALERIES POISSONNIÈRE.

11, Faubourg Poissonnière, 11.

Mercurie:

MAISON LETURCO.

Rubannerie:

Soieries unies
et Façonnées,
Mérimos, Gacots, Stoffes,
Mousselines laine,
et Nouveautés,
Indiennes, Jacquards.

Crâles en Echarpes,
Cache-nez des 3. des 4.,
Fichus et Foulards,
Doutilles et Mouchoirs,
Voiles blanches,
Linge de Table.

Blanc de Coton,
Confection,
Blanches de Santé,
Doutillerie,
Couvertures,
Coulis.

Wanawis en Laine et en Soie,
Velours de Laine,
Stoffes Perse,
Mousseline brodée & brochée,
Coupis d'Aubusson
et Moquettes.

ARTICLES POUR DEUIL & DEMI-DEUIL, FOURRURES.

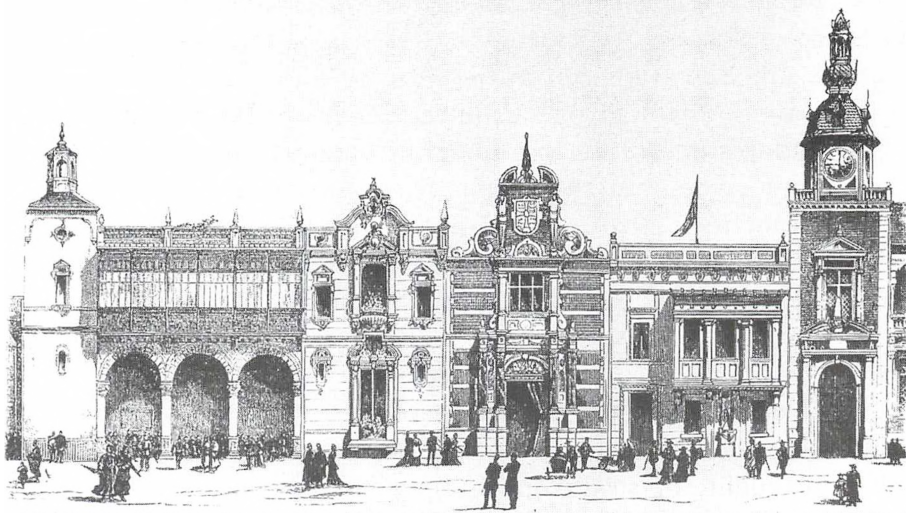
»Drømmebillede« fra parisisk varehus 1855. Regning for materialeindkøb i forbindelse med dansk udstilling på verdensudstillingen i Paris 1855. Indenrigsministeriets 1. kontor, nr. 3615/1856. Rigsarkivet.

opfatte på en bestemt måde.⁸ Men henvendelsesformen var anderledes, og ordet reklame blev først almindeligt på dansk, da de første reklamebureauer dukkede op i slutningen af 1800-tallet.⁹ Reklame var ikke et plusord, og før deltagelse i en verdensudstilling drejede det sig efter den officielle sprogbrug ikke om at præstere salgsreklame, men om at vise duellighed og netop god smag som på en kunstsalon.¹⁰ På den måde kunne varerne tjene til opdragelse af den brede befolkning, og det kommercielle gled smukt ind under det ideelle og nationale.¹¹ Nationalisme og identitetsopbygning løb som en rød tråd gennem 1800-tallets store udstillinger.¹²

Hvis man overhører retorikken om det nationale og ideelle, melder moderne begreber som reklame og markedsføring sig dog hurtigt, når man dykker ned i 1800-tallets industriudstillinger, hvis synlige resultater flittigt blev holdt frem. Man behøver blot at se på striben af erhvervede udstillingsmedaljer, som også danske firmaer og institutioner udsmykkede brevpapir og priskuranter med, så snart teknikken gjorde det muligt. Reklamen i aviser, blade og på plakater udviklede sig ganske vist først virkeligt efter ca. 1880, og den regnes først for »moden« omkring 1920, men det er tænkeligt, at der fra verdensudstillingernes begyndelse, også i Danmark, blev regnet med dem og andre industriudstillinger som et salgsfremmende middel.¹³ Selv om det kommercielle aspekt som regel blev nedtonet officielt i forbindelse med verdensudstillingerne, antager jeg, at reklamen i realiteten stod på programmet fra første begyndelse, og at chancen for strategisk markedsføring og produktudvikling – selv om det ikke blev betegnet sådan – var en hoveddrivkraft for danske aktører på verdensudstillinger og store industriudstillinger i 1800-årene, da udstillingslivet havde sin storhedstid.

Som optakt til behandlingen af denne hypotese præsenteres indledningsvis tanker om vareæstetik, som i forskningen ofte er blevet knyttet sammen med den tidlige reklame og dens effekt. Teorierne herom forsøges sat i relief ved nogle få danske udstillingsbesøgendes iagttagelser. I det hele taget er synsvinkelen her *beskuerens*, udstillingsgæstens. I hovedafsnittet er det hele i højere grad set fra *udstillingsaktørernes* side. Her skitseres produktion og udstillingsaktivitet for nogle udvalgte virksomheder inden for *kunstindustri samt nærings- og nydelsesmidler*. I begge tilfælde var der tale om vækstområder og områder, der var i fokus på udstillingerne. Da øget eksport var et af de håb, der blev knyttet sammen med udstillingsdeltagelse, ses til slut for et par udvalgte varegrupper på eksporten i nogle år omkring vigtige verdensudstillinger.

Moderne fremstillinger om reklame og markedsføring har givet inspiration til arbejdet med det historiske materiale.¹⁴ Det består af samtidige kataloger, lister over pristildelinger, bedømmelseslister fra de danske, nordiske, industriudstillinger 1872 og 1888 samt industritællinger.¹⁵ Endelig har jeg gennemgået udstillingskataloger og skrifter om de enkelte virksomheder eller sektorer med henblik på oplysninger om udstillinger og belønninger.¹⁶

Mellem- og Sydamerikas.

Danmark.

Grekland.

Fra Verdensudstillingen i Paris: Et Stykke af «Nationernes Gade». (Se S. 844).

»Nationernes gade« var et nyt træk ved verdensudstillingen i Paris 1878. Danmark markerede sig typisk for den herskende historicisme med en facade inspireret af Børsen i København. Illustreret Tidende.

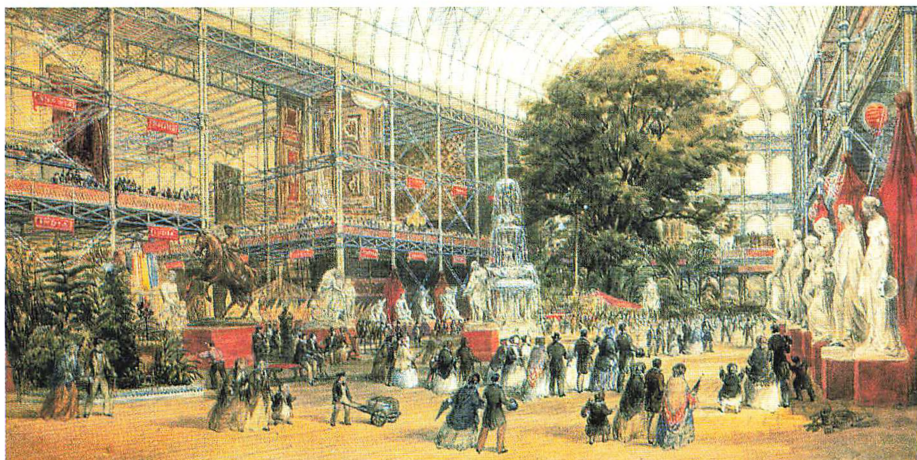
Vareæstetik og udstillingsindtryk

Nyere teorier om vareæstetik i forbindelse med varehuse og ikke mindst de første verdensudstillinger skyldes især filosoffer og samfundsforskere med tilknytning til den marxistisk orienterede Frankfurterskole. Vareæstetikken blev som tema introduceret og kritiseret af W.F. Haug, der i varernes æstetik har set grundlaget for, hvad han betegnede som »sanselighedens teknokrati« og »varernes korrumperede brugsværdi«. ¹⁷ Det vil kort fortalt sige, at mennesker skulle blive så fascineret af varer, skønne kunstprodukter, at de umærkeligt fik nye (overflødige) behov. Forestillingerne herom leder tilbage til Baudelaire og andre af forrige århundredes samfundskritikere, men især til filosofen og forfatteren Walter Benjamin (1892-1940) og hans essays om Paris og Berlin samt hele hans i 1920'erne iværksatte, men ufuldførte »Passage-projekt«. ¹⁸ Ifølge Benjamin var netop »verdensudstillingerne valfartssteder for fetichvarer«. ¹⁹ Hans tanker har været en stadig udfordring i de seneste årtiers arbejder om f.eks. perception, vareæstetik og reklame. På dansk har litteratur- og medieforskeren Bent Fausing i bøgerne

Kærlighed uden ord, omkring tavshedens æstetik og billeder (1991), *Drømmebilleder* (1993) og *Synet som sans* (1995) diskuteret »varen som kapitalens stilleben« og i den forbindelse også Benjamins varebegreb og den magi, mytologi og sansning, der hører med til det.²⁰ Den svenske idehistoriker Anders Ekström har i 1994 givet både varefetichismen, vareæstetikken og teorien om borgerskabets stadige kamp for at vinde hegemoni ad den vej en helt central placering i sin behandling af verdensudstillinger og Stockholmundstillingen 1897.²¹ Den finske historiker Kerstin Smeds har med et indledende afsnit om varehus, udstilling og museum som repræsentation af borgerskabets utopier taget afsæt i nogle af de samme teorier i sin bog fra 1996 om Finland på verdensudstillingerne indtil 1900.²² Af de nævnte forskere forholder især Fausing sig kritisk over for Benjamins og senere teoretikers faste tro på varernes forførende kraft. Det forudsætter nemlig, fremfører Fausing, en fuldstændig kontrol med menneskers sanseapparat, og – underforstået – hvornår har man set det?²³

Udstillingsbygningerne var som industriprodukt både vare og indpakning for endnu flere varer, og de var meget synlig reklame for industrialismen. Hvordan virkede disse moderne scenerier så på danske udstillingsiagttagere? Et enkelt eksempel, Grevinde Danners møde med varerne på wienerudstillingen, er tidligere nævnt, men der var andre før hende, der lod sig påvirke, belære, betage – eller måske forføre af reklamen.

En jernstøber fra Ålborg, som besøgte verdensudstillingen i London 1851, var absolut den nøgterne type. Det æstetiske ved bygning og varer ofrede han ikke mange ord i sin beretning til Industriforeningen i København, men han var til gengæld vældig optaget af teknikken. Han studerede indgående de nye materialer og konstruktioner, og som fagmand slog han ned på det, der var væsentligt for ham: huset, der var solidt, og dog så let og elegant ud.²⁴ »Førført« af den oplevelse blev han dog næppe. En anden dansk udstillingsgæst i London 1851, juristen og politikeren Fr. Treschow var, i hvert fald i sine private rejsenotater, mindre nøgtern. Nok havde han kritiske kommentarer til de enkelte landes industrivarer, og han brød sig f.eks. ikke om nogle reklamepåfund, han så i den amerikanske afdeling, men selve bygningen var han begejstret for. På ham virkede den som effektiv reklame for hele *udstillingsideen*: Den var »vidunderlig skøn« og i sig selv et vidnesbyrd om, hvad den

Danskerne kritiserede Englands dominans på udstillingen i London 1851, men Joseph Paxtons bygning af jern og glas var i sig selv positiv reklame. Akvarel af Th. A. Prior fra åbningen. Efter postkort, Musée d'Orsay, Paris.

menneskelige ånd formåede, skrev han.²⁵ Kunsthistorikeren N.L. Høyen, der også besøgte Crystal Palace i udstillingsommeren, var kritisk, når det gjaldt stilen og glasset, som han fandt tykt og snavset, men det negative blev ophævet af det positive, nemlig den nye teknik, der havde gjort byggeriet muligt.²⁶

Fascinationen af verdensudstillingsbygninger gentog sig for adskillige danske gæster ved flere senere udstillinger. Et kendt eksempel er H.C. Andersen, der brugte verdensudstillingen i Paris 1867 som inspiration til eventyret *Dryaden*, og kaldte udstillingsbygning og park for »en kunstens og industriens pragt blomst« og et »nutidens Alladinslot«.²⁷ Det hører dog med, at der i det danske »arbejdetog«, som Arbejderforeningen af 1860 sendte til Paris, var større interesse for byens nye kloakker med arbejdende muddermaskiner end for noget andet, udstillingen inklusive.²⁸ Smag og behag var forskellig, og på nogle prellede åbenbart både eventyr og vareæstetik af.

Overblikket kunne lettest fastholdes, når man holdt sig til bygninger og anlæg, de store linier, hvorimod det blev vanskeligere, når man kom til selve genstandene, varerne. Så blev det let til flimmer, og det overblik over civilisationen, som man tilstræbte, blev ren utopi.²⁹ Forfatteren Meir Goldschmidt skrev i sit tidsskrift *Nord og Syd* rej-

sebreve fra sine besøg i Crystal Palace, og det på en måde, så læserne kunne drømme med om smukke, duftende og farverige varer fra især de engelske kolonier. Men han gav også sin ambivalente holdning til varefloden, der tiltrak, men tillige gav uro og spænding:

...«idet Øiet møder Gjenstanden, kommer der en Forbindelse mellem denne og Sindet, en Længsel, et Ønske om nærmere Bekjendtskab knytter os til den, og i samme Øieblik er Traaden reven over, man er kommen forbi og glider paa samme Maade forbi en ny Gjenstand. Det er en hel Række af smaa, smertelige Fornemmelser, ligesom naar man er elektriseret [sic] og en anden trækker Gnister af En. Hver Gnist er et lille krillende-stikkende Ryk, og her var tusinde Ting, der trak Gnister.»³⁰.

Varerne *var* interessante, men samtidig fremmedgørende for mennesket, og den reklame, Goldschmidt formidlede, var af den mere tvetydige slags, der leder tanken i retning af Baudelaire og tidens kritik af det flygtige og dermed moderne liv.³¹

Samtidige beskrivelser tyder imidlertid på, at vareæstetikken så langt fra udgjorde nogen overhængende fare, hvis man holdt sig til de *danske* udstillingsafsnit på de første verdensudstillinger. *Dagbladets* anmelder, C.St.A. Bille, som rapporterede fra verdensudstillingen i London 1862, mente blandt meget andet kritisk, at den danske kunstindustri (porcelæn og sølvvarer) gemte sig for meget. Danskerne kunne endnu ikke kunsten at lokke med det »som glimrer og er iøjnefaldende« for på den måde at få beskueren videre til det, »som er godt og værdifuldt uden prunk«³². De havde med lidt andre ord ikke tilstrækkelig begreb om reklame, det nødvendige onde. Men ironisk nok gav netop 1862-udstillingen god reklame for tidlig dansk kunstindustri, hvilket jeg senere vil komme ind på.

Disse reaktioner på udstillingsopdækningen ude og inde behøver ingenlunde at være typiske for danske udstillingsbesøgende. De er blot eksempler på, at der hos nogle oplyste udstillingsgæster var stor begejstring for det teknisk nye, som var en side af hele vareproduktionen. Adskillige andre end Grevinde Danner fik øje på den – efter deres mening – gode smag i udstillingernes præsentationer af varer. Hos nogle virkede vareæstetikken efter hensigten, den tiltrak fysisk med de muligheder, det nu gav for anden form for påvirkning, mens man hos andre møder afstandtagen over for det, som *glimrer* og *gør* for meget væsen af sig. Hvis denne holdning har været udbredt også længere nede i rækkerne, socialt set, betyder det, at man ikke skal overvurdere risikoen for, at folk blev forført af vareæstetik

På verdensudstillingen i London 1862 blev kunstindustrien beundret, og de store pragtvaser kom i forgrunden i de nye illustrerede blade. *Magasin Pittoresque* 1862.

og reklame på udstillinger. Hertil kommer, at reklamevirkemidlerne i begyndelsen var begrænsede, også rent teknisk.

Reklamen og danske udstillingsaktører

Det er nævnt, at den trykte reklame først begyndte at udfolde sig fra ca. 1880, men viljen og evnen til at skabe opmærksomhed om varerne fandtes, som beskrevet i forbindelse med vare æstetikken, længe forinden. Hertil kom den tiltagende brug af varemærker, der fulgte med konkurrence og varedifferentiering i den senere del af 1800-tallet.³³ Spørgsmålet er imidlertid, hvor bevidst danske virksomheder satsede på *reklame og markedsføring*, når de valgte at delta ge som udstillere f.eks. ved en af verdensudstillingerne, i 1851 eller senere. Hvad vidste man om markedet, om forbrugernes smag, behov og købekraft? Foregik der markedsudvælgelse i nutidens forstand? Hvem var reklamen især beregnet for, og hvilke virkemidler eller reklameudtryk blev valgt ved udstillingerne? Det er spørgsmål, der melder sig, når man forsøger at få indsigt i udstillingsaktiviteten i perioden før den »modne« reklame. Følgende københavnske virksomheder inden for dels kunstindustri, dels nærings- og nydelsesmidler er udvalgt for at indkredse nogle svar. For overblikkets skyld er virksomhedernes stiftelsesår og første deltagelse i en egentlig verdensudstilling vist i nedenstående oversigt:³⁴

Kunstindustri

firma	stiftet	produktion	verdensudstillingsdebut
P. Ipsens Enke	1843	terracotta	1867, Paris
Den kgl. Porcelainsfabrik	1777/1867	porcelæn m.v.	1851, London
Bing & Grøndahl	1853	Do.	1862, London
V. Christesen	1854	sølvvarer	1862, London

Nærings- og nydelsesmidler

firma	stiftet	produktion	verdensudstillingsdebut
J.D. Beauvais	1850	konserves	1862, London
Bdr. Cloetta	1862	chokolade m.v.	1867, Paris
Gl. Carlsberg	1847	bayersk øl mv.	1873, Wien
Ny Carlsberg	1871/81	bayersk øl mv.	1889, Paris

Fælles for virksomhederne er, at de blev præmieret på de store udstillinger, og at de var med i den vækst, som kendetegnede håndværk og industri i de sidste årtier af århundredet. Et andet kendetegn er, at der løbende blev mekaniseret – flere hestekræfter og flere specialmaskiner blev anskaffet. Basis for ekspansionen var den stigende efterspørgsel, som igen havde sammenhæng med stigende lønninger, ikke mindst i byerhvervene.

Kunsthåndværk og kunstindustrivarer (begreberne er flydende) blev efterspurgt af flere og flere borgere, men også af de mange nye museer og studiesamlinger, der opstod i anden halvdel af 1800-tallet. Også konserves, sukkervarer og øl fik større publikum i takt med, at byerne og købekraften voksede. I alle tilfælde var det produkter, som ny teknik og naturvidenskabelige landvindinger satte præg på.

Kunstindustrielle virksomheder

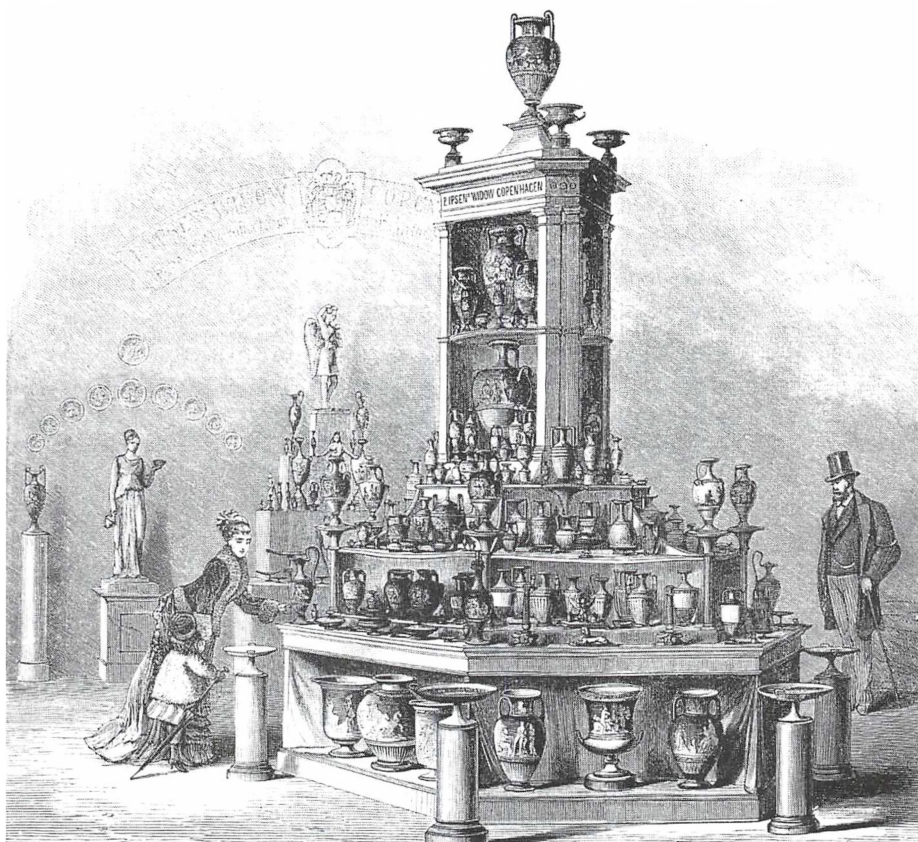
I England var kunstindustri og kunsthåndværk allerede før verdensudstillingernes begyndelse et område, man var stærkt optaget af. Her havde man nemlig efter tidens tankegang et område, som afspejlede både den åndelige og materielle udvikling, og for Society of Arts, der stod bag udstillingen i Crystal Palace 1851, var »art-manufactures« særlig afgørende for nationens omdømme.³⁵ De blev ivrigt sammenlignet med lignende franske varer, men i det hele taget med »continental nations«, som førende engelske kritikere regnede for at stå over England, når det gjaldt design og kvalitet inden for kunstindustri og kunsthåndværk.³⁶ I denne stadige konkurrence på smag og kvalitet – som man nu opfattede disse begreber – kunne også små lande som Danmark gøre sig håb om at blive bemærket, men de fleste virksomheder var endnu små og nye, og de var tøvede med at deltage i verdensudstillinger. Det typiske mønster blev, at en privat virksomhed først nogle år efter starten, pionerfasen, vovede sig ud på den internationale scene, hvorimod indenlandske udstillinger tit var afprøvet på forhånd. Det passer med markedsføringsteorien om, at et produkts vækst- og modningsfase er den periode, hvor der må satses på innovation og godt med reklame, hvis profitten skal i hus.³⁷

Terracottafabrikken *P. Ipsens Enke* kan ses som et tidligt eksempel på denne adfærd. Fabrikken blev stiftet i 1843 af bornholmeren

Rasmus Peter Ipsen, udlært porcelænsdrejer fra Den Kongelige Porcelainsfabrik.³⁸ Her havde han lært fremstilling af »græske« vaser i terracotta og biscuitfigurer efter Thorvaldsen, og sammen med forskelligt husgeråd i brændt ler blev det grundsortimentet for hans terracottafabrik.³⁹ Fornyelse af produkterne skete bl.a. ved at følge med i nye arkæologiske fund i udlandet samt ved at knytte nogle af tidens kendte kunstnere til fabrikken. Både stilistisk og teknisk (former, farver, brænding) fik Ipsen konkurrence fra andre lignende virksomheder, ikke mindst den mindre, men meget produktive og opfindsomme L. Hjorths terracottafabrik i Rønne.⁴⁰

Ipsens fabrik var fra begyndelsen med på de danske udstillinger. Både i 1844 og 1852 deltog man på Industriforeningens udstillinger i København, men først i 1860'erne, dvs. efter stifterens død, kom udlandet ind i billedet, og det blev med priser og medaljer som resultat. Navnlig i 1870'erne og 1880'erne blev fabrikken verdenskendt. I 1877 vandt den grand prix for en »antik« pragtvase ved en international kunstindustriudstilling i Amsterdam, hvilket ligesom den nordiske udstilling i København 1872 gav reklame og eksport til hele Europa.⁴¹ I 1890'erne var Ipsens Enke fortsat med overalt, også på verdensudstillingen i Chicago 1893. Men i 1890'erne bevægede smagen sig væk fra Ipsens traditionelle stil, og der måtte fornyelse til. Kunstnerisk hjælp blev igen løsenet, for en tid i al fald. Før verdensudstillingen i Paris 1900 skabte maleren og billedhuggeren J.F. Willumsen nogle særprægede unika-sager, og samtidig tog man keramikken ind i produktionen. Det sikrede sølvmedalje og fortsat omtale og eksport.⁴²

I vækst- og modningsfasen efter ca. 1860 blev der handlet og tilpasset. Der blev bygget nyt, der blev mekaniseret fra 1870'erne, og udsalg blev åbnet i både London og Paris. Det var ikke på ydmyge adresser. I Paris var det i Passage de Princes, en af de mest luksuriøse overdækkede forretningsgader fra Napoleon III-tiden.⁴³ Forretningen i London, i New Bond Street, blev åbnet i 1877 af den danske prinsesse, senere dronning Alexandra. Alt tyder således på, at man var sig målgruppen, det finere borgerskab, bevidst, og at man hos Ipsen, forstod det, som siden er blevet kaldt markedspenetrering og segmentspecialisering.⁴⁴ Med salgsstederne var man i stand til at følge op på den opmærksomhed, som udstillingerne og priserne derfra gav. De eksklusive adresser tjente formentlig også som et kvalitetsstempel over for det dannede danske publikum på li-

Terracottavirksomheden P. Ipsens Enke var indtil slutningen af 1800-tallet et af Danmarks stærke kort på de internationale udstillinger. Virksomheden gjorde før verdensudstillingen i Philadelphia i 1876 reklame ved en prøveopstillingen i København. Illustreret Tidende var på pletten.

nie med de mange medaljer, som prydede annoncer og illustrerede prislister fra 1870'erne og i årene derefter. At udspillet ude blev kædet sammen med hjemmemarkedet ses også af, at varerne til verdensudstillingen i Philadelphia 1876 inden afsendelsen blev vist på fabrikken i København og i al deres kunstfærdighed gengivet i Illustreret Tidende.⁴⁵

Den Kongelige Porcelainsfabrik var som statsejet selvskrevet til at deltage i den første verdensudstilling, da Danmark havde valgt at være officielt repræsenteret. Desuden var kunstindustrien et hovedpunkt i udstillingsprogrammet. Med undtagelse af verdensudstillingen i Paris 1878 deltog porcelænsfabrikken derefter i alle store udstillin-

ger i resten af århundredet, også efter at den i 1867 kom på private hænder, og særligt energisk efter at den i 1882 blev købt af den driftige cand. polyt. Philip Schou, som i forvejen ejede fajancefabrikken »Alumina«. ⁴⁶ Den Kongelige Porcelainsfabriks bidrag til de første verdensudstillinger bestod især af Thorvaldsens arbejder i biscuit, »etruriske vaser«, som også Ipsen viste, stærkt dekorerede og forgyldte pragtvaser og stel i den stil, som G.F. Hetch havde rendyret som kunstnerisk leder. ⁴⁷ Desuden var der altid det blåmalede porcelæn. Især Thorvaldsen-kopierne og vaserne blev en salgssucces, og fabrikken skaffede sig fra 1853 lagre i Hamborg, London og Leipzig. ⁴⁸ Hjemme var der fra 1870'erne mere end 100 i arbejde, og under Philip Schous ledelse blev maskinkraften, der var sat ind i 1870'erne, forøget. ⁴⁹ Der var skabt teknisk basis for det kunstneriske gennembrud, som porcelænet fik på udstillinger i slutningen af 1880'erne.

Beretningen om ansættelsen af arkitekten Arnold Krog som kunstnerisk leder i 1885 og succesen med den nye underglasurmalning og opstramningen af kvaliteten i det gamle muselmalede samt den japanske inspiration i nye arbejder er givet af andre og skal ikke gentages her. ⁵⁰ Det skal blot nævnes, at det førte til grand prix på verdensudstillingen i Paris 1889 og dermed et virkeligt internationalt gennembrud, som blev fulgt op med eget udsalg i Paris, New York og London. ⁵¹ Den positive modtagelse fortsatte på verdensudstillingen i Chicago 1893 og i Paris 1900, hvor let, næsten gennemsigtigt, porcelæn i jugendinspireret stil sikrede en ny grand prix.

Hvad angår kendskab til markedet i udstillingslandene var man godt hjulpet med Philip Schou, som var berejst og trænet i store udstillinger. Han var jurymedlem for kunstindustri i Wien 1873, og som formand for Industriforeningen og en af hovedarrangørerne af københavnerudstillingen i 1888 havde han sit internationale netværk i orden. ⁵² Det kunne i sig selv sikre bestillinger, og de forskellige nye kunst- og kulturtidsskrifters anmeldelser af fabrikkens ting gav reklame, som i fagkredse sikkert har virket bedre end en annonce med en stribe medaljegengivelser. Dem havde man set før! Alt i alt kan man konstatere, at Den Kongelige Porcelainsfabrik udviklede betydelig international markedseksport i slutningen af 1800-tallet.

Man talte ofte om »porcelænsfabrikkerne« i forrige århundrede. Den Kongelige Porcelainsfabrik fik fra 1860'erne modspil fra *Bing*

☞ *Grøndahls* porcelænsfabrik, som blev oprettet i 1853 for at fremstille biscuitgengivelser efter Thorvaldsen. Det blev hurtigt til meget andet end Thorvaldsen-biscuit, og ligesom Den Kongelige Porcelainsfabrik antog man kendte kunstnere som konsulenter, billedhuggeren H.W. Bissen og fra 1860'erne maleren Heinrich Hansen.⁵³ Verdensudstillingsdebuten i 1862 blev i virksomhedens selvforståelse en verdenssejr, og efter den officielle beretning havde begge fabrikker da også »udstillet righoldige samlinger af alle slags varer, henhørende til deres fabrikation«. Det blev tilføjet, at begge ikke bare fik medalje, men også solgte »overordentlig« meget og længe efter modtog en »mængde bestillinger«. Succesen blev i begge tilfælde tilskrevet smagen og de gode mønstre.⁵⁴ Det var kunstnernes fortjeneste, og set med datidens øjne var det et skoleeksempel på, hvor smukt kunsten og håndværket/industrien kunne samarbejde.

Den samlede arbejdsstyrke hos Bing & Grøndahl var i 1872 oppe på 92 faste medarbejdere og 57 midlertidige, hvilket var flere end Den Kongelige Porcelainsfabrik på samme tid beskæftigede.⁵⁵ Deltagelse i en kunstindustriel specialudstilling i London 1871 og i den nordiske kunst- og industriudstilling i København 1872 samt ikke mindst verdensudstillingen i Wien 1873 skal have skaffet efterspørgsel. I Wien blev især fabrikkens pragtvaser rost. De var placeret fremtrædende i rotunden midt i det enorme udstillingskompleks, og fabrikken blev tildelt højest opnåelige pris (fremskridtsmedalje).⁵⁶

Stilmæssige nybrud i 1880'erne blev hos Bing & Grøndahl introduceret af maleren Pietro Krohn, der 1886-88 bl.a. skabte »Hejrestellet«, som på flere måder foregreb jugendstilen.⁵⁷ Teknisk og kunstnerisk kom Bing & Grøndahl på omgangshøjde med de store fabrikker ude i verden, og salget steg efter succeser i København 1888 og Paris 1889. Da Pietro Krohn forlod fabrikken i 1892 for at blive chef for det nye Kunstindustrimuseum, kneb det med fornyelsen, indtil man i 1897 fik den allestedsnærværende J.F. Willumsen som kunstnerisk leder i årene op til århundredskiftet, hvilket ikke overraskende satte et aktuelt symbolistisk præg på de nye ting. Som eksempel kan nævnes en Axel Locher-statuar med den noget bombastiske titel »Kulturens Sejr«. Den viser med ironi eller alvor, det er svært at afgøre, en oprejst mandsfigur med et sværd, der peger ned på et liggende (ur)menneske. I Tidsskrift for Industri blev

Interiør fra den danske kunstindustrielle afdeling på verdensudstillingen i Paris 1900. I Bing & Grøndahls stand th. ses i forgrunden symbolistiske arbejder fra J.F. Willumsen perioden i slutningen af halvfemserne. Den gennemgående dekoration i den danske afdeling var skabt af Th. Bindsbøll. Foto i Det Kgl. Bibliotek.

dette og andre arbejder omtalt som »alvorsmands-kunst«!⁵⁸ Tiden må have haft behov for den slags, i hvert fald gav det æresmedalje i Paris 1900 og igen stigende salg.

Bing og Grøndahls motiv til forholdsvis hurtigt at melde stort ud på en verdensudstilling var klart. Man havde helt konkret brug for de internationale udstillinger for at vinde markedsandele fra Den Kongelige Porcelainsfabrik, hjemme som ude, og det er tydeligt, at verdensudstillingen i 1862 bevidst blev udnyttet som et springbræt. For begge porcelænsfabrikker fungerede udstillingerne givetvis også som inspiration til *produktudvikling*. Juryudtalelser og anmeldelser blev et kompas, der kunne sættes kurs efter, og samtidig så man, hvad konkurrenterne i ind- og udland mødte med. Nye smagsretninger og teknikker blev noteret, og var man med i feltet, kunne det inden udstillingen lukkede ses i ordrebøger og salgstal. Det betød, at der måtte sikres ekstra plads ved næste verdensudstilling, eller

hvad der i de mellemliggende år måtte komme af andre interessante internationale udstillinger.

Men porcelænet gjorde det ikke alene. Til hjemmene og de dækkede middagsborde hørte også sølvtøj, og til kvindemoden masser af smykker. Juvelerarbejder og industrielt fremstillede brugsting blev ved siden af porcelæn og biscuit et stort aktiv på verdensudstillinger og øvrige industriudstillinger af et vist format. Juveler og sølvvarefabrikant *V. Christesen* arbejdede sig op til en af Danmarks førende i branchen fra 1860'erne, og som Kirsten Rykind-Eriksen har påvist i sit arbejde om Christesen, begyndte udstillingerne fra da af at spille en væsentlig rolle i Christesens markedsføring.⁵⁹ Et meget synligt udtryk for det er, at en tredjedel af virksomhedens brevpapir i slutningen af århundredet var dækket af oplysninger om udstillingsmedaljer og hædersbevisninger.⁶⁰ Intet var uvæsentligt i den sammenhæng.

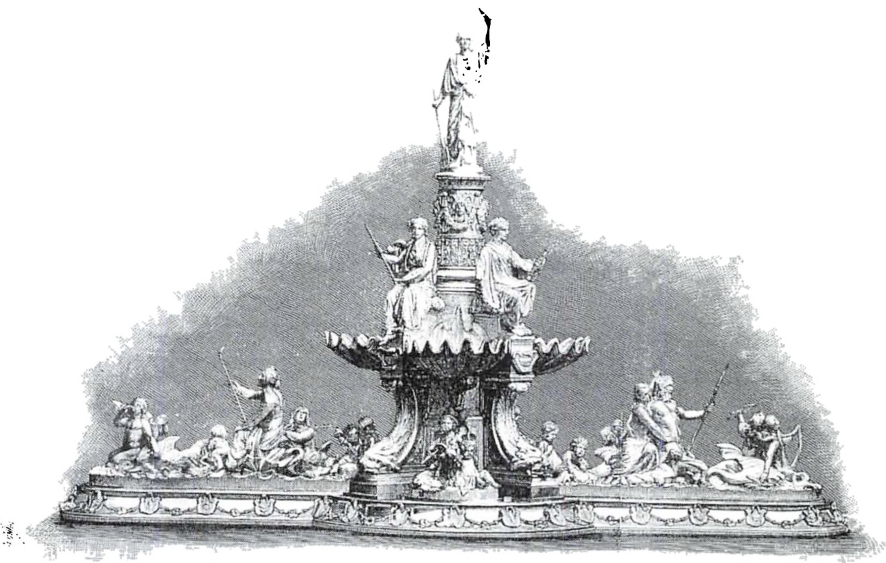
I hvert fald efter 1874 havde *V. Christesen* forretning på Picadelly i London,⁶¹ udover den han allerede havde på Østergade i København, og han eksporterede i disse år til England, Tyskland og Rusland. Produktionen omfattede bestik, korpusarbejder, store »udstillingsstykker«, prægede medaljer, smykker m.v. og en del af arbejdet blev udført ved maskinkraft. I 1877 blev en 6 hestekræfters gasmaskine indkøbt til afløsning for en ti år gammel lokomobil, og i værkstederne stod forskellige maskiner til specielle delprocesser. F.eks. var der en pressemaskine, som Christesen indkøbte efter at have set den ved verdensudstillingen i Wien 1873.⁶² I lighed med porcelæns- og terracottafabrikkerne samarbejdede han med tidens kunstnere, som beherskede de historiske stilarter, man i disse år yndede at kombinere frit. En af de mest benyttede kunstnere var billedhuggeren *C. Peters*, hvis modeller lå til grund for en stor del af Christesens arbejder, lige fra de mange kaffe- og theservicer til de store mytologiske skuestykker, som f.eks. blev vist i Wien 1873.

Om nogen dansk udstillingsaktør blev Christesen storleverandør af vareæstetik til udstillinger. Måske kneb det ved den første verdensudstilling, han deltog – det var i London 1862 – men allerede i Paris 1867 mødte han med ca. 200 genstande i guld og sølv, og der var alt fra drikkehorn og store opsatser til smykker i oldnordisk stil. Det sidste havde for andre juvelerer vist sig at være en god forretning på udstillingen i London fem år tidligere, og med glimrende situationsfornemmelse tog han ideen op netop ved den udstilling,

hvor *originale* danske arkæologiske sager for første gang var med; ganske vist ikke i industriafdelingen, men under »arbejdets historie«, den nye kategori, som kom med i Paris 1867.⁶³ Reklamemæssigt blev udstillingen i Paris 1889 givetvis kulminationen for Christesen. Han var medlem af den danske udstillingskomite, ligesom han havde været i Philadelphia 1876, og han bekostede sit eget pragtkatalog på fransk med smukke fotografier af varerne og en fuldstændig liste over alle hidtil opnåede udstillingsbelønninger.⁶⁴ Udstillingen – og måske også det udsøgte katalog – indbragte to guldmedaljer, selv om de udstillede ting på det tidspunkt faktisk *var* lidt gammeldags, hvis man f.eks. sammenlignede med det, der blev budt på inden for franske og amerikanske kunstindustrielle metalarbejder.

Nogle hovedpunkter for kunstindustrien

For de kunstindustrielle virksomheder, der ovenfor er karakteriseret gennem deres udstillingsaktivitet, ser man, at de allerede fra 1860'erne brugte verdensudstillingerne til reklame og markedsføring over for både hjemmemarkedet og udlandet. Udstillingsef-

Typisk eksempel på sølvvarefabrikant V. Christesens »udstillingsstykker«. I Philadelphia 1876 kunne denne allegori på menneskeåndens udvikling beskues. Den var modelleret af billedhuggeren C. Peters, som Christesen ofte samarbejdede med. Illustreret Tidende 17. juli 1876.

terspørgsel blev derudover en tilskyndelse til at oprette egne salgssteder på fine adresser i London eller Paris. Udstillingerne var vigtige mødesteder for kendere. Her kom repræsentanter fra kongehuse, museer og store borgerhjem, som aftog de store og dyre ting. Men vigtigere endnu var det måske, at der også kom tusinder af mere jævne folk, hvis behov eller ønskedrømme, det nok var værd at kende med henblik på næste udstilling eller af hensyn til leverancer til forretningerne ude og hjemme i den mellemliggende tid. Det betød noget, at de mange med egne øjne så, at det, der en gang var luksus for de få, med de nye teknikker kom inden for rækkevidde. Det kunne være porcelænspynt til hjemmene, dækketøj i sølvplet eller måske en erindringsmedalje, som på verdensudstillingen i Wien 1873 kunne købes frisk fra *prægmaskinen* i sølvvarefabrikant V. Christesens stand.⁶⁵ Kunstindustrien havde god søgning på udstillingerne, og det er karakteristisk, at det var her, man tidligt så eksperimenter med promotion som Christesens »arbejdende værksted«.

Nærings- og nydelsesmiddelvirksomheder

Ny viden inden for fysik, kemi, bakteriologi m.v. lå bag konserverindustriens fremvækst, men incitamentet til industriel udnyttelse af denne viden var det stigende behov for langtidsholdbare fødevarer, som urbaniseringen og overhovedet det at fjerne mennesker fra selvforsyning eller adgang til friske forsyninger medførte. Alternativer til saltet som konserveringsmiddel blev forståeligt nok set som et spændende fremskridt, det var værd at gøre reklame for.

J.D. Beauvais, der i 1856 oprettede en konserverfabrik i København, havde gennem sin franske familie og arbejde som skibskok god føling med behov og muligheder, når det gjaldt konservering. Han var desuden iværksættertypen, der før lavsophævelsen efter næringsfrihedsloven 1857 udfordrede de traditionelle faggrænser ved at arbejde med områder, som hørte til under både urtekræmmere, bagere og restauratører.⁶⁶ Han kom godt fra det, og satte maskiner ind, hvor han kunne spare arbejdskraft, i 1885 f.eks. en fransk ærtebælgemaskine,⁶⁷ og Beauvais var den første konservervirksomhed, som gik ind i maskinel fremstilling af de nødvendige blikdåser.⁶⁸ Virksomheden synes helt selvfølgelig at have udnyttet verdensudstillingerne til markedsføring og reklame, da chancen bød sig.

På verdensudstillingen i London 1862 fik Beauvais æresmedalje for »gode henkogte frugter«, hvorefter det gik slag i slag. I 1865 blev han leverandør til det svenske hof, og på den nordiske udstilling i Stockholm året efter fik han sølvmedalje for »diverse hermetiske bevarede spiser«. Medaljerne blev straks udnyttet i en helsides annonce i den danske vejledning for besøgende ved verdensudstillingen i Paris 1867.⁶⁹ Hans interesse for udstillingen får man et klart indtryk af gennem den ansøgning om rejsepenge, han indsendte til Det Reiersenske Fond. Som argument for besøget i Paris nævnte han det nye, han ventede at se om konservering af mælk og fisk samt den betydning, det kunne få både for dansk udførsel og »for ernæringen af en storby som København«.⁷⁰ Rejseansøgningen blev afslået, men formentlig rejste Beauvais alligevel til Paris, hvor han deltog som udstiller med syltede frugter og konserveret kød og fik bronzemedalje.

Det blev til endnu en medalje ved en specialudstilling i Le Havre i 1868, og allerede ved tilmeldingen til den nordiske udstilling i København 1872 anførte Beauvais eksport til Sverige, Norge, Vestindien, Tyskland, Holland, Java og Singapore, og i 1888 stod der på udstillingstilmeldingen blot: udførsel til alle lande! Netop i disse år kom der flere konkurrenter på markedet, og det gjaldt om at slå firmanavnet fast og opbygge goodwill.⁷¹ Det gjorde Beauvais fra 1880'erne ved et karakteristisk varemærke med skibet »Vega«, som den svenske polarforsker Nordenskiöld 1878-80 sejlede igennem Nordøstpasset med (dvs. langs Sibiriens kyst til Beringsstrædet). Beauvais havde til alles tilfredshed leveret forsyningerne. Et andet reklamemiddel var brevpapiret, som til overflod – set med nutidige øjne – gengav medaljer og oplysninger om prestigegivende leverancer til hof og marine samt ikke at forglemme, »De videnskabelige og arktiske Expeditioner som ere udgaaede fra Danmark, Sverig og Norge«. Ikke mindst det sidste må formodes at have virket overbevisende i en tid, da de arktiske ekspeditioner havde status som senere tiders rumrejser. Oplysningen om ekspeditionsleverancerne var stadig med på brevpapiret i 1897, da der blev korresponderet om udstillingsopstillingen i Stockholm 1897, men layoutet var blevet moderniseret, og signalet om kvalitet og driftighed var udvidet med et billede af den nye fabriksbygning fra 1895 ved Lyngbyvej ved København. At medaljerækken var ajourført med et påstemplet »Eneste Guldmedaille for Conserves og Syltetøier Malmø 1896« un-

Telefon N° 477.Post Adresse J. D. BEAUVAIS
Telegram Adresse BEAUVAIS

I. D. BEAUVAIS

Conserves Fabrik & Delicatesshandel

Grundlagt 1850 i Kjøbenhavn

106 ST. KONGENSGADE 106

De videnskabelige og arktiske Expeditioner som ere udgaede fra Danmark, Sverig og Norge ere bleve forsynede med Conserves fra min Fabrik.

Enesagentur for forskellige 1ste Klasses Huse UDLANDET

Enesagentur og Hovedpost for Danmark, Sverig og Norge for Bredde Grænsaager CH. PREZET & CO. PARIS

GRUNDET 1850 I BEAUVAIS KØBENHAVN VARE-MÆRKE

Konservesfabrikken Beauvais var en af de nye danske industrivirksomheder, som tidligst – og fyldigst – reklamerede for priserne på store og små udstillinger, i ind- som udland. Patentsag gr. 45 d, nr. 254/1885. Rigsarkivet.

derstregede den stadige fremgang.⁷² I 1897 kom Beauvais med i aktiselskabet De danske Konservesfabrikker og under den nye hovedoverskrift deltog virksomheden i verdensudstillingen i Paris 1900, hvor den fik guldmedalje for diverse former for konserves.

Af hensyn til konkurrencen kunne man forestille sig, at et firma som Beauvais også på anden måde end ved varemærket havde valgt grafiske virkemidler, der skilte sig ud fra mængden, men det var ikke tilfældet. Brevhovederne lignede, hvad andre større fabrikker i Danmark og i udlandet brugte i slutningen af 1800-tallet – grundklicheerne til brevhoveder m.v. var blevet standardvarer.⁷³ Det samme kan siges om udstillingsarrangementerne, der altid bestod af stablede konservesdåser i mere eller mindre fantasifulde kompositioner. På den nordiske udstilling i København 1888 blev alle sejl sat til, idet man med arkitektbistand opbyggede en pavillon i maurisk stil, hvor søjler og buer var dannet af konservesdåser, og væggene var beklædt med kulørt dåseblik. Pressen blev indbudt til en specialforevisning af denne udsøgte form for vareæstetik, der må have kastet et nærmest rituel skær over produkterne – og bagefter var der gratis middag med tretten retter konserves!⁷⁴ I virkeligheden var det nok især den slags *events*, der gav den eftertragtede goodwill. Man aner konturerne af den moderne form for pro motion, som udvik-

lede sig, da man måske ikke mere lagde så meget mærke til de strålende udstillingsmedaljer og heller ikke behøvede et *helt* varebjerg for at have tillid til en vare og en producent.

Går man fra næringsmidler til nydelsesmidler, ser man, at *chokoladen* indtog en fast plads på udstillingerne. Den var holdbar, efterspurgt af mange og blev tidligt en mærkevare, som kunne accentueres ved emballage og gennem annoncer. *Brødrene Cloetta* havde allerede året efter fabrikkens oprettelse (1862) en helsides annonce i Københavns Vejviser, hvor man anbefalede sig med alskens lækkerier, der omfattede alt i chokolade, fransk konfekturer og »fyldte Bonbons-Æsker, passende til Presenter«. Endnu havde det unge firma ikke udstillingspriser at henvise til, men til gengæld blev offentligheden oplyst om noget andet moderne, nemlig at chokoladen blev forarbejdet ved hjælp af »franske granit dampmaskiner.«

Fra den nordiske udstilling i Stockholm 1866 og de næste par årtier var firmaet med mange steder. Imens voksede både salget, pladsen og maskinkraften.⁷⁵ I 1872 blev der oprettet en afdeling i Malmø og udover Danmark og Sverige blev firmaets varer afsat til resten af Norden samt til Vestindien.⁷⁶ På den nordiske udstilling i København i 1888 fik fabrikken også reklame uden for gruppen for nydelsesmidler, idet fajancefabriken Alumina udstillede en reklamekop dekoreret med *Brødrene Cloetta*s navn sammen med Martin Nyrops festlige udstillingsbygning. Den slags souvenirs, der både reklamerede for udstillingen som sådan og de enkelte udstillende firmaer, sås også på verdensudstillingerne.

Verdensudstillingerne blev også afprøvet. *Cloetta* fik hædersbevisninger både i Paris 1867, i Wien 1873 og igen i Paris 1878, men det blev aldrig til guld- eller sølvmedaljer, og måske af den grund blev der *ikke* henvist hertil i de annoncer, firmaet næsten fast indrykkede i *Illustreret Tidende* fra begyndelsen af 1880'erne. Der kom heller ikke eksport til nye lande ud af anstrengelserne, og *Cloetta* var måske derfor heller ikke blandt deltagerne i Paris 1889, men dog med i Chicago 1893.⁷⁷ Eventuelt har eksporten til Vestindien givet forhåbning om også at nå det nærliggende amerikanske marked. Når fremstødene på verdensudstillinger ikke rigtigt lykkedes, kan det have at gøre med selve varens art. Chokolade var en meget *almindelig* vare uden særligt nationalt særpræg, og udenlandske firmaer med mere iøjnefaldende reklame og et i forvejen indarbejdet varemærke har måske derfor været mere oplagte emner for juryerne,

når de højeste priser skulle fordeles. Cloetta koncentrerede sig efter 1893 om markedsføring i Danmark og Norden, hvor produkterne for længst var indarbejdede, så det rakte med påmindelse, f.eks. i form af de faste annoncer i bladene. For Cloettas blev verdensudstillingerne åbenbart en fejltagelse, som man tog ved lære af.

Ølbrygning kom ind i en stærk udvikling i anden halvdel af 1800-tallet. Mange typer øl kom i handelen, og med tiden blev også dét en mærkevare. Verdensudstillingerne blev bl.a. udnyttet af de store engelske bryggerier, som reklamerede for øl af de nye ale-typer både i London 1851 og 1862 og i Paris 1867, men ellers var øl ikke nogen oplagt vare på verdensudstillinger. ⁷⁸ Som et voluminøst produkt i forhold til prisen og sart over for ydre fysiske påvirkninger var øllet primært et produkt beregnet for hjemmemarkedet, og danske bryggerier afholdt sig derfor længe fra at udstille i udlandet. Imidlertid kunne der være andre grunde til at udstille øl i udlandet end ønsket om eksportfremme, og der blev reklameret for dansk øl på verdensudstillingerne i den senere del af 1800-tallet. I den forbindelse kommer man ikke uden om *Carlsberg*.

Brygger J.C. Jacobsen, der i 1847 oprettede Carlsberg, skilte sig ud med det nye undergærede bayerskøl. ⁷⁹ J.C. Jacobsen var klart interesseret i verdensudstillingerne, men efter alt at dømme mest fordi han her havde lejlighed til at pleje nye og gamle fagkontakter og til at studere ny teknologi af betydning for ølfremstilling. *Det* var hans hovedinteresse. Som Kristof Glamann har påpeget, blev han aldrig virkelig interesseret i det kommercielle, det var kvaliteten og de kemiske processer, han livet igennem var mest optaget af. ⁸⁰

Eksporten til oversøiske lande var i gang omkring 1870, men det skete i første omgang uden reklame gennem store udstillinger. Carlsberg kom dog med på 1870'ernes udstillinger, for en indflydelsesrig mand som J.C. Jacobsen *måtte* naturligvis stille op, da Danmark i 1872 for første gang var vært ved en nordisk industriudstilling, og da der skulle dannes officiel udstillingskomite til dansk deltagelse i verdensudstillingen i Wien 1873, var Jacobsen selvskrevet – også som sponsor. ⁸¹ På udstillingen fik Carlsberg medalje for eksportøl, men netop ved denne udstilling blev medaljerne tildelt med ret rund hånd, og for J.C. Jacobsen var det vigtigste muligvis, at han under den internationale bryggerikongres, der blev holdt i Wien i forbindelse med udstillingen, kom på sporet af sidste nyt om tekno-

logi til fremstilling af kunstig is, en vigtig innovation i bryggeridriften. Den indsigt, han havde fået i 1873, brugte han, da han på verdensudstillingen i Paris 1878 udvalgte sig en kuldemaskine til installation på Carlsberg.⁸²

Udstillingen i 1878 blev en sand triumf for Carlsberg, der som den eneste danske virksomhed fik tilkendt grand prix for sit produkt.⁸³ Det lader imidlertid ikke til, at reklameværdien heraf blev udnyttet lige straks. J.C. Jacobsen var på det tidspunkt ikke interesseret i yderligere vækst, fordi han frygtede, at det ville gå ud over øllets lagringstid og dermed kvalitet. Hertil kom, at den tiltagende og opslidende uenighed mellem J.C. og sønnen Carl, der siden 1871 havde bestyret det såkaldte Anneksbryggeri, strammede til. Det endte som bekendt med, at Carl Jacobsen fra 1881 drev sit eget bryggeri, *Ny Carlsberg*.

Hvor J.C. Jacobsens og Carlsbergs udspil på verdensudstillinger overvejende må ses som bidrag til den almindelige nationale manifestation og en metode til at skaffe ny faglig viden, var der for sønnen også mere kommercielle motiver til at deltage. Carl Jacobsen var i modsætning til faderen *mindet* for reklame og moderne markedsføring, »et barn af den nyere tid«, som Glamann konstaterer i bogen *Øl og Marmor*.⁸⁴ Han ville vækst, og 1880'ernes konkurrence med både Gl. Carlsberg og med Tuborg gjorde det naturligt også at satse på udstillinger. Her kunne det hårdt tilkæmpede Ny Carlsberg-navn slås fast sammen med varemærket, svastikategnet. Bryggeriets reklamefoldere fra slutningen af århundredet anfører, at der blev givet højeste udmærkelser på en stribe udstillinger efter 1884.⁸⁵ Iblandt var udstillingen i København 1888, hvor Carl Jacobsen på adskillige måder var en drivende kraft. Den franske kunstudstilling var hans værk, og vel havde han ikke et industrielt vartegn at fremvise som Tuborgs store ølflaske, men han skaffede opmærksomhed ved at sprede sig ud over flere dele af udstillingen, så offentligheden kunne få indtryk ikke bare af Ny Carlsberg øllet, men lige så meget af alt det kulturelle, han havde igang i disse år, eller drømte om at føre ud i livet (Jesuskirken, Glyptoteket og genopbygning af Nikolaj kirketårn). Alt blev professionelt markedsført, og *det* gentog sig ved verdensudstillingen i Paris året efter. Carl Jacobsen var formand for industridelen af den danske udstillingskomite i 1889, og han skabte opmærksomhed ved spendable fester, men også ved sin stand, der blev den største og mest fuldkomne i sin art på hele Mars-

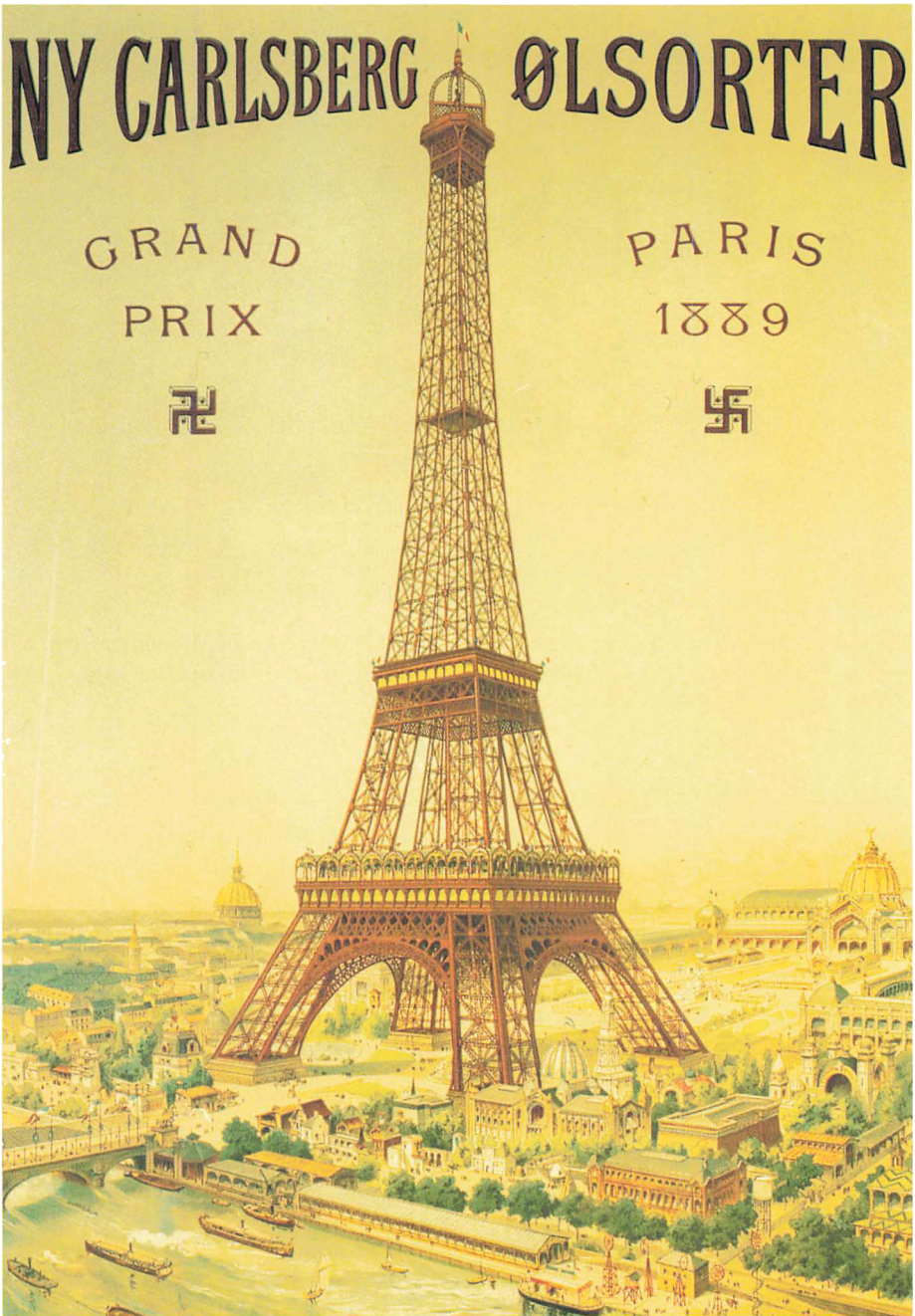

Ved den nordiske udstilling i København 1888 blev alle tidens reklamepåfund ført frem. Når det gjaldt synligt vartegn, gik Tuborg foreløbig af med sejren. Foto: Juncker Jensen, i Ph. Schous privatarkiv i Rigsarkivet.

marken.⁸⁶ Med sans for moderne reklame kunne folk få lov at smage øllet, og det pasteuriserede eksportøls store holdbarhed blev anskueliggjort ved, at man udstillede flere år gammelt øl, som angiveligt havde været sendt den halve verden rundt uden at tage skade.

Carl Jacobsen fik tildelt grand prix i 1889 for lagerøl, og prisen blev udnyttet effektivt i reklamen i de næste mange år. Grand prix'en var hovedbudskabet på en stor farvestrålende plakat, som viste Marsmarken 1889 med alle udstillingsbygningerne og det 300 m høje Eiffeltårn, der i Ny Carlsberg reklamen på en måde blev transformeret til en kæmpe ølflaske – større end den, konkurrenten Tuborg havde præsteret året før i København!⁸⁷ I de følgende års iver efter at vise tradition og kontinuitet tog Ny Carlsberg munden helt fuld. På en engelsksproget plakat blev der ikke blot skiltet med grand prix'en fra 1889, men også med den grand prix, der i 1878 blev givet J.C. Jacobsen til »Carlsbergbryggerierne« og altså ikke til Ny Carlsberg, al den stund det ikke eksisterede officielt på det tidspunkt.⁸⁸

For bryggerierne blev forholdene vanskeligere i 1890'erne. Markederne var under hastig forandring. Det blev ikke bedre af, at der

Carl Jacobsen og Ny Carlsberg slog internationalt igennem på verdensudstillingen i Paris 1889. »Vartegnet« på den nye reklame med Grand Prix'en blev intet mindre end det nybyggede Eiffeltårn med hele verdensudstillingen i baggrunden. Foto: Carlsberg Museum.

i Danmark blev indført ølskat i 1891, og af at der måtte investeres i ny teknologi af hensyn til rentabiliteten. Carlsberg-bryggerierne fik i begyndelsen af 1890'erne stærk konkurrence fra Tuborg, som hurtigst havde omstillet sig til det efterspurgte flaskeaftappede pilsnerøl, og som i 1894 gik med i A/S De forenede Bryggerier (stiftet 1891). Det er symptomatisk for udviklingen, at Tuborg og De forenede Bryggerier var med på verdensudstillingen i Chicago 1893, mens begge Carlsberg-bryggerier holdt sig hjemme. Ny Carlsberg forsøgte at kompensere for nedadgående salgstal i begyndelsen af 1890'erne ved alle mulige former for promotion, som branchen, typisk for tidens endnu noget bly forhold til reklame, kaldte »kunstige midler«. Det udviklede sig til en »ølkrig« mellem de tre store bryggerier, som imidlertid blev dæmpet ved, at der i 1895 blev indgået en brancheaftale om faste kvoter for salg af skattepligtigt øl til hjemmemarked og eksport. Magtbalancen blev i nogen grad rettet op omkring århundredskiftet, da alle var ifærd med at tilpasse sig ny teknologi og forbrugernes ændrede smag.⁸⁹

Med hensyn til verdensudstillingerne kan det undre, at de udfordrede Carlsberg-bryggerier ikke holdt stand sidst i århundredet, eftersom der i hvert fald fra Ny Carlsbergs side hidtil var blevet lagt meget vægt på priserne fra udstillinger. Hertil kan siges, at der i 1890'erne generelt var en tendens til inflation i udstillingspriser. De havde næppe helt samme effekt som tidligere, og desuden *havde* i hvert fald Ny Carlsberg markeret sig stærkt på udstillingerne i slutningen af 1880'erne, så man havde reklamesymboler til lang tid. Hertil kommer, at det fortsat var hjemmemarkedssalget, der var det afgørende. De salgstal, hvorefter kvoterne før 1895-forliget blev udregnet, viser det. For Gl. Carlsberg var det kun ca. 2,4% af produktionen, der blev eksporteret, for Ny Carlsberg 3,8% og endelig for De forenede Bryggerier med Tuborg ca. 5,8%.⁹⁰ På den baggrund måtte det først fornødne være at kæmpe for markedsandele på hjemmemarkedet. De tidligere erhvervede priser blev effektivt genbrugt i reklamen, og nye verdensudstillingerne kunne vente, eller man fandt i lighed med mange større industrivirksomheder andre former for reklame og markedsføring.

Nogle hovedpunkter for nærings- og nydelsesmiddelindustrien

Konserves, chokolade, øl og mange andre nydelses- og næringsmidler – fødevarer i det hele taget – blev ført frem på verdensudstillin-

ger og andre industriudstillinger af danske virksomheder. Både for den store konserverfabrik J.D. Beauvais og den mindre chokoladefabrik Brødrene Cloetta synes chancen for nye kunder i udlandet at have fået dem med, men hvis udbyttet ikke svarede til indsatsen, er der ikke noget, der tyder på, at man af nationale og ideelle grunde holdt ud. I tilfældet Cloetta ser man, at verdensudstillingerne blev opgivet igen, da præmierne holdt sig på det jævne. Man henvendte sig derefter med annoncereklame og andet mere overkommeligt til forbrugerne i Danmark og Norden. Beauvais derimod hørte til dem, der holdt fast ved verdensudstillingerne. Forklaringen kan være, at produkterne i højere grad var skabt til det store marked, til store afstande og anderledes fysiske forhold. Det internationale præg blev samtidig fremhævet af tidstypisk udstillingslayout og grafisk reklame, hvor udstillingspriser og den udsøgte kundekreds blev angivet (f.eks. de arktiske ekspeditioner).

For J.C. Jacobsen og Carlsberg var verdensudstillingerne i 1870'erne et selvfølgeligt sted at give møde, men ikke kun for at udvide eksporten. Det drejede sig måske mere om faglige kontakter i udlandet og om at være med i et nationalt fremstød. Det sidste motiv lå heller ikke Carl Jacobsen fjernt, men Ny Carlsberg satte mere på udstillingspriserne som salgsreklame. Verdensudstillingerne blev brugt, da der stod mest national glans om dem i 1870'erne og 1880'erne, hvorimod de blev fravalgt i slutningen af århundredet, måske fordi konkurrencen på hjemmemarkedet skabte problemer og eksporten stadig kun udgjorde få procent af afsætningen.

Eksporten og udstillingerne

Det var en national ønskedrøm, at deltagelse i en store udstilling i udlandet skulle styrke ikke blot Danmarks ry, men helst også eksporten. Hvordan gik det så for nogle af de varer, som er omtalt i det foregående?

For øllet må man antage at deltagelse i udstillinger gav reklame, og det var formentlig med til at sikre, at eksporten fulgte med, når produktionen og hjemmemarkedssalget steg. Men følger man de samlede danske eksporttal for øl – de findes fra 1874 – er det ikke muligt at pege på en sammenhæng mellem eksport og udstillinger forstået på den måde, at et udstillingsår eller måske det følgende el-

ler næst følgende ikke synes at have medført *særlig* eksportstigning.⁹¹ Derimod ser det ud til, at en udstilling kunne påvirke eksportmarkedet geografisk set, i hvert fald for en periode. Som eksempel kan nævnes, at eksporten af øl på fustager til Frankrig steg markant straks efter 1889 (ca. 42.000 pd. i 1889 mod ca. 294.000 pd. i 1891). Her er det nærliggende at se en sammenhæng med Ny Carlsbergs grand prix for lagerøl ved verdensudstillingen i Paris. Man ser også, at eksporten til USA blev firedoblet i 1893, året for udstillingen i Chicago, hvor Tuborg og De forenede Bryggerier i stor stil deltog med med flaskeaftappet pilsnerøl.

Med kunstindustrien stillede det sig anderledes end for øllet. Her befandt en stor del af det købedygtige publikum sig netop i udlandets storbyer, og kunstindustriens forkæmpere håbede på, at bl.a. deltagelse i verdensudstillinger og andre udstillinger kunne gøre området til et rigtigt eksporterhverv.⁹² Som det er fremgået af det foregående afsnit, blev der gjort mange forsøg på gøre dansk håndværk og industri kendt i udlandet. Igen kan man spørge om det hjalp, og om eksporteffekten af udstillingerne kan spores mere overordnet. Et fingerpeg herom har man måske i de generelle tal for vareeksporten, som fra 1874 og følgende år findes opgjort på varegrupper efter værdi og kvantitet. Tallene afspejler naturligvis en række andre forhold end netop fremstød gennem udstillinger, eksempelvis kan told eller andre barrierer i modtagerlandene have haft indflydelse, men i forsøg på at følge et område under kunstindustri har jeg alligevel valgt at se på varerne *fajance og porcelæn*, som er udskilt i eksportstatistikken.⁹³

For fajance (herunder terracotta) og porcelæn (herunder biscuit) var 1870'erne en periode med stor udstillingsaktivitet. I København var der nordisk kunst- og industriudstilling 1872, der var verdensudstillingerne i Wien 1873, Philadelphia 1876 og Paris 1878. Hertil kom bl.a. specialudstillinger i London i begyndelsen af 1870'erne og i Amsterdam 1877 og kunstindustriel udstilling i København 1879. Danmark klarede sig gennemgående godt, når det gjaldt udstillingspriser i udlandet, produktionen var stigende, og ikke mindst for terracottavirksomhederne omtales stigende eksport. Nedenstående tabeller, viser tiårets (dvs. fra og med 1874) tilgængelige tal for samlet eksport af fajance- og porcelæn i vægt (tabel 1) og værdi (tabel 2):

Tabel 1. Eksport af fajance og porcelæn fra Danmark 1874-1880 (pund):

År	fajance	porcelæn	i alt
1874	28.895	104.751	133.646
1875	34.762	108.096	142.858
1876	82.155	121.549	203.704
1877	78.455	95.133	173.588
1878	140.654	83.272	223.926
1879	175.425	86.451	261.876
1880	378.425	101.405	479.830.
I alt	918.771	700.657	1.619.428.

Tabel 2. Eksport af fajance og porcelæn fra Danmark 1874 -1880 (kr):

År	fajance	porcelæn	i alt
1874	14.724	106.601	121.325
1875	14.766	107.356	122.122
1876	28.361	78.760	107.121
1877	24.311	46.394	70.705
1878	35.983	40.822	76.805
1879	33.658	43.742	77.400
1880	88.216	43.443	131.659
I alt	240.019	467.118	707.137

Kilde for begge tabeller: Statistisk Tabelværk, 4. rk. litra D. Vareudførselen fra det egentlige Danmark til de for skellige lande (med totalopgørelser).

Det ses, at især fajanceeksporten, bortset fra en lille nedgang i 1877, var konstant stigende i 1870'erne både efter vægt og værdi, og især i slutningen af årtiet. Både L. Hjorths og Ipsens Enkes terracottafabrikker fik i disse år store faste aftagere over hele Europa, og som omtalt tidligere havde Ipsen egne forretninger i udlandet. I hvert fald for Ipsen vides der at være sammenhæng mellem disse forretningsmæssige udvidelser og udstillingssucceserne, men det har måske også virket befordrende, at fransk fajance og porcelæn i samme periode tabte terræn.⁹⁴ Alt i alt forekommer det dog sandsynligt, at udstillingsreklamen, også samlet set, kan være en væsentlig forklaring på den stigende eksport.

For porcelænet ses derimod en vigende tendens fra 1876. En nærmere undersøgelse af årsagerne hertil er ikke foretaget, men overordnet må man forestille sig, at det har haft negativ indflydelse, at ingen af de store fabrikker i disse år just stod for fornyelse. Man

P. IPSSENS ENKE

KONGELIG HOF **TERRACOTTA FABRIK**

FIGURER OG BASRELIEFS **ANTIKKE VASER OG SKAALE**
med og uden
DECORATION.

THORVALDSEN, BISSEN **FRUGT- og BLOMSTEROPSATSER**
 & *e.t.c.*
JERICHAU

Norgesgade No 33. **KJØBENHAVN.**

Fajance og terracotta blev i stigende grad eksporteret i 1870'erne, men både for P. Ipsens Enke og andre virksomheder var det vigtigt at dyrke hjemmemarkedet. Reklame fra Købehavns Vejviser 1879.

kørte videre på Thorvaldsen-repertoiret; fornyelsen kom først fra midten af 1880'erne. P.g.a. af uenighed i industrikredse under forberedelserne til verdensudstillingen i Paris 1878 deltog hverken Den Kongelige Porcelainsfabrik eller Bing & Grøndahl, og de gik derved glip af den eksportfremmende reklame som f.eks. P. Ipsens Enke fik i Paris.⁹⁵ Bortset fra de store vaser og skuestykker var der gennemgående også flere prismæssigt overkommelige ting blandt fajancevarerne og dermed mere, som kunne friste en bredere del af befolkningen, også i udlandet.

Eksporttallene fra slutningen af 1880'erne og indtil slutningen af 1890'erne er ret svingende for fajance og porcelænen, men som helhed var det i den periode porcelænet, der havde fremgang, og igen er det nærliggende at kæde det sammen med verdensudstillinger, hvor det gik godt. Det gjorde det i Paris 1889. I 1888 blev der eksporteret 68.065 pund porcelæn til en værdi af 24.230 kr. I 1890 var de tilsvarende tal 101.405 pund og 88.230 kr., et større udsving end i de foregående år, som uden tvivl blev understøttet af den efterspørgsel, som topvurderingerne i Paris gav.

Den næste verdensudstilling, dvs. Chicago 1893, gjorde ikke mindst Den Kongelige Porcelainsfabrik meget ud af. Direktør Philip Schou havde før været i USA for at styrke eksportmulighederne, og i 1893, da fabrikken udstillede, var han der igen, og som der står i sønnens mindebog over Philip Schou: »Fabrikkens produkter blev rosende omtalt fra alle kanter og belønnet med høj udmærkelse«. ⁹⁶ Kom der salg ud af de smukke ord, må man spørge. Det ser det ud til. Mens der i almindelighed blev eksporteret godt 22.122 pund porcelæn i udstillingsåret 1893, blev der året efter afsat mere end det dobbelte, nemlig 50.704. pund. I det år gik over 22% af den danske porcelæns eksport (efter vægt) til USA, men i slutningen af 1890'erne var det amerikanske marked igen vigende. Måske har det p.g.a. afstanden og transportforholdene været svært at holde det stabilt, men også told og afgifter kan have spillet ind. ⁹⁷ I lighed med tidligere var det det nordiske, engelske og tyske marked, der tegnede sig for det meste af den, især værdimæssigt, stigende porcelæns eksport. En verdensudstilling i Paris synes atter at have haft en gunstig indvirkning på eksporten, omend ikke specielt til Frankrig, så i almindelighed til Norden og andre nabolande. Mens værdien af det eksporterede porcelæn (med fajance) i 1899 udgjorde 269.000 kr., steg tallet i udstillingsåret 1900 til 354.000 kr. og i 1901 til 380.000 kr. Som en *del* af forklaringen springer Bing & Grøndahls symbolistiske pragtstykker og Den Kongelige Porcelainsfabriks papirtynde porcelæn i øjnene. Det var verdensklasse, som var med til at holde den beskedne danske industrivareeksport i gang. ⁹⁸

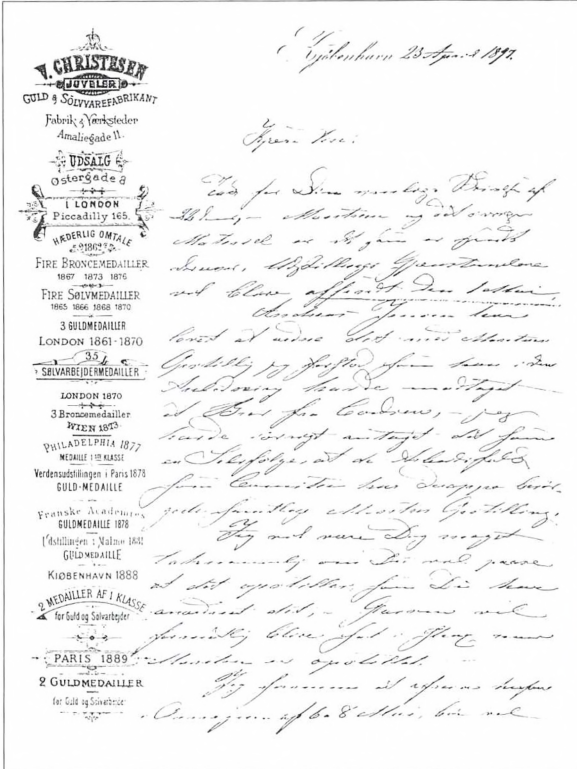
Afslutning

Stormagasinejeren i Zola's roman *Au Bonheur des Dames* følte sig urørlig, fordi han kunne sælge, hvad han ville. Han trak kunder til med reklame og æstetik, og i virkelighedens verden skete det samme. På verdensudstillingerne og andre industriudstillinger søgte man at forene opfindelser og smag, så varerne kunne tiltale borger-skabet og samtidig belære andre befolkningslag om smag og dannelse. Det er i nyere forskning om udstillinger ofte blevet nævnt som et redskab til fastholdelse eller udbredelse af det borgerlige hegemoni, og man har både talt om offentlighedens forførelse gennem vareæstetikken og en en åbning for et mere kritisk blik på udviklingen.

I den første del af denne artikel har jeg forsøgt at overføre teoriene om vareæstetikens virkninger til den virkelighed, man kan se aftegne sig for nogle danske udstillingsgæster. Af eksemplerne ses, at der *var* oprigtig beundring for udstillingsbygninger og varer, men i begyndelsen også en vis skepsis over for mængden af varer, reklame og det alt for strålende. Meir Goldschmidt var i 1851 både tiltrukket og frastødt af de nye varer, og Bille fra *Dagbladet* var ikke meget for reklame og »prunk«, men han indså nødvendigheden heraf i de nye tider. Lykkedes det så at forføre offentligheden med vareæstetik på udstillingerne? Spørgsmålet er ingenlunde undersøgt til bunds i denne fremstilling, men det er indtil videre min opfattelse, at det vil være vanskeligt at finde et præcist svar på, *hvem* der reelt blev så påvirket af vareæstetikken og reklamen, at man kan tale om *forførelse*. At blive betaget og lade sig underholde var (og er) noget andet end at blive drevet viljesløst rundt. Dele af den teoretiske litteratur har måske også overvurderet det samlede æstetiske udtryk på de første verdensudstillinger. Eksempelvis var danske udstillingsaktører efter beskrivelserne at dømme indtil flere verdensudstillinger om at få rigtigt greb om iøjnefaldende opstilling og reklamevirkemidler.

I artiklens anden del er blikket vendt mod udstillingsaktørerne. Jeg antog bl.a. på grund af den meget synlige brug af udstillingspriser, at danske virksomheder trods forskellige former for national retorik primært deltog som udstillingsaktører, fordi de øjnede en ny mulighed for salgsreklame, markedsføring og produktudvikling – uden at kalde det sådan. I små udstillingsportrætter af udvalgte københavnske virksomheder inden for kunstindustri samt nærings- og nydelsesmidler har jeg søgt at indkredse, hvor bevidst man var om mål og virkemidler i en tid, da teorier om reklame ikke var udviklet, eller i hvert fald ikke var almen viden.

For *kunstindustrien* tegner der sig et mønster, der tyder på bevidst udnyttelse af de store udstillinger til markedsføring og produktudvikling på netop de tidspunkter, hvor firmaerne havde brug for at markere sig. Både terracottafabrikken P. Ipsens Enke, Den Kongelige Porcelainsfabrik og sølvarefabrikant V. Christesen åbnede butikker i Paris eller London efter udstillingssucceser i 1870'erne og 1880'erne, og for de nævnte samt Bing & Grøndahl er det tydeligt, at erfaringerne fra store udstillinger blev brugt som en rettesnor for produktudvikling og reklame. Det kunne være sølvarefabrikant V.

Sølvvarefabrikant V. Christesen
brevpapir i forbindelse
med hans tilmelding til den
nordiske industri- og kunst-
udstilling i Stockholm 1897. In-
dustriforeningen i Køben-
havn pk. 415. Erhvervsarkivet.

Christesen, der belært af 1862 udstillingen i London i Paris fem år senere også havde oldnordiske smykker med, eller porcelænsfabrikkerne, der især efter succes på udstillingen i 1888 i København satte stort på udstillingen i Paris året efter. Kendskabet til kundernes smag og behov kunne, som f.eks. i tilfældet Philip Schou fra Den Kongelige Porcelainsfabrik, yderligere udbygges ved rejser og deltagelse i udstillingskomite og fagjury.

Man ser også, at reklameudtrykket blev justeret fra udstilling til udstilling i retning af det, der kunne vække mest opmærksomhed. Der er således et spring fra den, efter nogens mening, manglende sans for reklame i den danske kunstindustrielle afdeling på verdensudstillingen i London 1862 til det »arbejdende værksted« for medaljeprægning, som man kunne opleve i V. Christesens stand i Wien 1873.

I fagkredse var man meget optaget af muligheden for mere eksport af kunstindustri, og eksporttallene for porcelæn og fajance vi-

ser, at det i perioder lykkedes helt godt. Det virker sandsynligt, at der er sammenhæng mellem heldig deltagelse på verdensudstillingerne og stigende eksport, og i hvert fald er der ikke tvivl om, at den reklame, som udstillingspriserne gav, blev brugt over for udlandet. Men på den anden side er f.eks. P. Ipsens Enkes danske annoncer med masser af udstillingsmedaljer og prøveopstilling af varer hjemme før afsendelse til verdensudstilling et udtryk for, at hjemmemarkedet fik sin del af opmærksomheden. På lignende måde er det nærliggende at tro, at V. Christesens brevpapir, som var spækket med udstillingsprisinformation, på dansk, især var beregnet til at gøre indtryk på de hjemlige kunder. Alt i alt må man regne med, at målgruppen for reklamen fra de internationale udstillinger først og fremmest var det stadig mere købedygtige danske publikum.

Nærings- og nydelsesmiddel-områdets udstillingsaktører ser ud til at have udnyttet verdensudstillingerne lidt mindre ensartet, end det var tilfældet med de kunstindustrielle virksomheder. Konservesfabrikken Beauvais holdt fast i verdensudstillingerne, mens chokoladefabrikken Brødrene Cloetta slap taget, da verdensudstillingerne viste sig ikke at give toppriser og heller ikke eksport til nye lande. At deltage var i slutningen af 1800-tallet klart et spørgsmål om forretning, og gav det ikke udbytte, var der ingen grund til ofre kræfter på foretagendet, må man have ræsonneret.

Beauvais brugte aktivt udstillingspriserne som et led i den goodwill-opbygning, der var nødvendig for en mærkevare, og i lighed med bryggeriet Ny Carlsberg forsøgte man sig i slutningen af 1880'erne på udstillingerne med moderne promotion: Beauvais fik på 1888-udstillingen i København omtale ved at invitere pressen til prøvesmagning, og på verdensudstillingen i Paris 1889 udskænkede Ny Carlsberg eksportøl fra sin stand på Marsmarken under Eiffeltårnet. Udstillingerne blev en forsøgsmark for moderne reklame.

Det er karakteristisk, at Ny Carlsberg gjorde meget ud af udstillingsdeltagelsen i 1880'erne, da det gjaldt om at slå navnet fast og tilkæmpe sig markedsandele. Dermed fulgte virksomheden den adfærd, der har kunnet iagttages for de fleste, nemlig at man især deltog af kommercielle grunde. Af de virksomheder, der er nævnt ovenfor, synes kun J.C. Jacobsen og Gl. Carlsberg at have skilt sig ud hvad angår motiver til at udstille i udlandet. Både i Wien 1873 og Paris 1878 ser det nemlig ud til, at det for J.C. Jacobsen var det faglige samspil med udlandet, der var hovedsagen, og da han ikke var

indstillet på yderligere vækst, blev udstillingspriserne reklamemæssigt nærmest forbigået, i hvert fald hvis man sammenligner med, hvad Ny Carlsberg fik ud af sine priser. Især Ny Carlsbergs grand prix fra Paris 1889 blev effektivt udnyttet, ikke mindst på det danske marked.

Danske udstillingsudspil i 1800-tallet blev samlet set langt fra til noget eksporteventyr, men både for øl og fajance/porcelæn er der bevægelser i Danmarks samlede eksport, som synes at vise, at store virksomheders udstillingssejre i det mindste for en tid kunne påvirke eksporten i gunstig retning. Det skyldtes ikke alene, at varerne blev beundret eller smagt på udstillingerne, men måske nok så meget at udstillingspriserne efterfølgende blev fastholdt i den trykte reklame, der således blev efterbilleder af varer og udstillinger.

Noter

Denne artikel er en let redigeret version af en artikel, som indgik i min i december 1997 forsvarede Ph.d. afhandling ved Institut for Historie, Københavns Universitet, med docent, dr. phil Ole Hyldtoft som vejleder. Afhandlingens samlede titel var: *Danmark og verdensudstillingerne i 19. århundrede. De store udstillinger i politisk, økonomisk, teknologisk og kulturelt lys*. Et hovedelement i denne afhandling var bogen: *Eventyrets tid. Danmarks deltagelse i verdensudstillingerne 1851-1900*, Landbohistorisk Selskab 1993. Udover forskningsoversigt og den her bragte artikel indgik yderligere en artikel om teknologioverførsel gennem verdensudstillinger (upubliceret) og artiklen: »Nordboudstillingen i Paris 1900 – iscenesættelse af kolonimagten, publiceret i: Brita Brenna og Karen Marie Fjeldstad (red.): *Kollektive identiteter, ting og betydninger*. TMV skriftserie nr. 24, Oslo 1998.

1. Jean-Claude Delorme & Anne-Marie Dubois: *Passages couverts parisiens*, Paris 1996, s. 17-25 og 57-62.
2. Bent Fausing: *Synet som sans*, København 1995, note 90, s. 254-255. Fausing refererer til den tyske filosof Walter Benjamin (1892-1940) og hans tanker om vareæstetik og varefetichisme.
3. Chris Jenks: »Watching your steps The History and practice of the flâneur«, Chris Jenks (ed.) *Visual Culture*, London & New York 1995, s. 145-160. Jenks understreger det komplekse i figuren: »the Flâneur is at once an observed historical phenomenon, a type among inhabitants of nineteenth century Paris, the representation of a way of experiencing metropolitan life, a literary motif, and an image of the commodity in the relation to the crowd« (s. 149). Anders Ekström: *Den ütställda världen. Stockholmutställningen 1897 och 1800-tals världsutställningar*. Stockholm 1994 (s.40) behandler Baudelaïres kritik af fremskridtstroen og det moderne i forbindelse med hans essays om kunsten på verdensudstillingen i Paris 1855, jf. også *Baudelaire: Au-delà du romantisme. Ecrits sur l'arts*. Presentation par Michel Draguet, Paris 1998, s. 69-97.
4. Émile Zola: *All for Damerne*, København 1903, s. 84. Romanen er inddraget i behandlingen af verdensudstil linge af Kerstin Smeds: »Vår längtan till Tiden«, *Nya Argus* nr. 5-6. Helsingfors 1996 (1996 a), s. 124-127. Modellen for romanens stormagasin antages at

- være Paris' første stormagasin, »Au Bon Marché«, åbnet 1852 og nybygget fra 1869. Se Michel Ragon: *Histoire de l'architecture et de l'urbanisme modernes*. I. *Idéologies et pionniers 1800-1910*. Paris 1986, s. 215-216, samt Michael B. Miller: *The Bon Marché, Bourgeois Culture and the Department Store 1869-1920*. New Jersey 1981.
5. Kontrasten og dens betydning indgår i Brita Brenna: »Å flanere i imperiet – konstruksjonen av seg selv og andre på de første verdensutstillingene, *ARR Idehistorisk Tidsskrift*. 3-4, Oslo 1995, s. 8-21. Vedr. det smagfulde som kontrast til det primitive, det ikke-borgerlige, se også Ekstrøm op.cit. s. 33 ff. Betydningen af det smagfulde arrangement på udstillinger mv. er et gennemgående emne i Asa Briggs: *Victorian Thing*. London 1988.
 6. Johannes Lehmann (udg.): *Rejsebreve fra Grevinde Danner*. Herning 1972, s. 144-145.
 7. Det lokkede Les Grand Magasin du Printemps med i annoncer for stormagasinet's sæsonkataloger. Annoncerne fandt man løbende i *Illustreret Tidende*. F.eks. 23.11. 1879 no. 1052.
 8. Max Kjær-Hansen og Peter Olufsen: *Reklamen i det 20 århundredes Danmark*, København 1974, s. 29.
 9. Gunhild Agger: »Fra fabrik til forførelse – om dansk reklames udvikling i perioden 1880-1920« Jens F. Jensen, Tove Arendt Rasmussen & Jørgen Stigel (red.): *Reklame – Kultur*; FISK-serien I. Ålborg 1993, s. 133ff.
 10. I Frankrig blev det igennem hele det 19. århundrede understreget, at industriudstillinger, og verdensudstillinger, hørte hjemme i traditionen med de årlige saloner. Sammenligningen med marked eller basar var aldrig velset. Se Patricia Mainardi: *Art and Politics of the Second Empire. The Universal Expositions of 1855 and 1867*. New Haven and London 1987, s. 17.
 11. Margit Mogensen: *Eventyrets tid. Danmarks deltagelse i verdensudstillingerne 1851-1900*, Odense 1993, s. 37-38, 79 og 110-111. Vedr. »den gode smag« og den tilsigtede opdragende virkning henvises til udførlig gennemgang af tidens holdninger 1851 ff. i Kerstin Smeds: *Helsingfors-Paris. Finland på världsutställningarna 1851-1900*. Helsingfors 1996, s. 29-33. (1996 b)
 12. Bjarne Stoklund: »Nationernes kulturelle arena. 1800-tallets verdensudstillinger«, i Bjarne Stoklund (red.): *Kulturens nationalisering. Et etnologisk perspektiv på det nationale*. København 1998, s. 139-157.
 13. Agger, op.cit. s. 137-141, påpeger, at der mangler tilbunds gående undersøgelser af dansk reklamehistorie og kritiserer den udviklingsoptimisme og biologiske metaforisering, der hidtil har ligget til grund for periodiseringen med »barndom«, »lømmelalder« (dvs. 1860/65-1920) og »moden« reklame efter 1920. For behandling af reklame og udstillinger se Thomas Richard: *The Commodity Culture of Victorian England. Advertising and Spectacle, 1851-1914*. London 1991. Forfatteren ser begyndelsen til moderne reklame i Crystal Palace ved verdensudstillingen i London 1851, men det er omdiskuteret, bl.a. fordi der ikke er enighed om, hvorvidt det udstillede var »varer«, når de ikke var til salg. Se anm. i *Art Journal* 1992, vol. 15 s. 116-119, ved Louise Purbrick.
 14. Foruden Kjær-Hansen & Olufsen, op.cit., drejer det sig især om Troels Elgaard, Tage Koed Madsen, Kurt Pedersen & Finn Thomsen: *Markedsføring i internationalt perspektiv*, København 1991. Her præsenteres centrale markedsføringsbegreber med udgangspunkt i Philip Kotlers »grundbog«: *Marketing Management* (1988 og tidligere udgaver). Anne Birgitte Nørgård: *En undersøgelse af reklamens historie*. Arbejdsrapporter fra Fagkritisk Front. Århus 1976, giver udover en rendyrket marxistisk indgang til reklame en udmærket almen historiografisk oversigt over reklameforskningen.
 15. Udskrifter med nøgleoplysninger fra bedømmelseslister til de nordiske udstillinger i København 1972 og 1888 (i Erhvervsarkivet) samt oplysninger fra industritællinger (i Rigsarkivet) er venligst stillet til rådighed af docent, dr. phil. Ole Hyldtoft.
 16. Kataloger og lister over tildelte udstillingspriser findes som regel blandt arkivalierne om

- de enkelte udstillinger eller som småtryk i Det Kongelige Bibliotek, jf. kildeoversigt samt afsnit om dansk industris deltagelse i de enkelte verdensudstillinger i Mogensen, op.cit.)
17. W.F. Haug: *Kritik der Warenästhetik*, Frankfurt am Main, 1971. Jf. Nørgård, op. cit. s. 71 ff.
 18. Norbert Bolz, Bernt Witte (Hrsg): *Passagen – Walter Benjamins Urgeschichte des XIX Jahrhunderts*. München 1984. Jf. også Fausing 1995, op.cit. s. 103.
 19. Bolz mfl., op. cit., s. 42, 128-129 og 141. Fetichvarer stod for Benjamin som symbol for kapitalisme og pengemagt. Det hele blev forstærket på verdensudstillinger, hvor varerne iflg. Benjamin blev gjort til kultbilleder, båret frem af reklamen, der derfor pr. definition måtte være noget negativt. Jf. også Ulrikke Weber-Felber & Severin Heinish: »Ausstellungen. Zur Geschichte eines Mediums«. *Österreichische Zeitschrift für Geschichtswissenschaften* 1991, 2(4), s. 7-24. Om verdensudstillinger, varer og Benjamin navnlig s. 17 ff.
 20. Fausing 1995, op. cit. s. 111 ff. og 153.
 21. Ekström, op. cit. Hele bogens del III, s. 204-296, er en udstillingsanalyse med udgangspunkt i Antonio Gramscis hegemonibegreb.
 22. Smeds 1996 b, op.cit s.23-33.
 23. Fausing 1995, op.cit., s. 142-144. Iflg. Fausing er Frankfurterskolens negative vurdering af de drømmebil leder, varerne kunne efterlade, i dag mere anerkendt som et mulighedsfelt, der kan være med til at åbne for menneskers lyst og energi og dermed kalde et kritisk potentiale frem. Forestilling om det eventyrlige som et frigørende element ses også i Martin Zerlang: »Bagdad i København. Om modernisering i orientalske gevandter.« *Kultur og Klasse. Kritik og Kulturanalyse* nr. 82, København 1996 (s. 155-188).
 24. J.A. Schmidt: »Nogle Bemærkninger om Industriudstillingen i London«. *Industriforeningens Quartalsberetninger* 1852, s. 1-12.
 25. Willum Frederik Treschow (1786-1869). Privatarkiv 6453, E 5. Pk. 2. Rigsarkivet.
 26. N.L. Høyen: »Om Konstens Forhold ved de store Industri- og Konstudstillinger i 1851. Using (udg.) *Samlede Skrifter* III, s. 257 ff. og 376. Det var almindeligt, at bygningen blev beundret som teknik, men ikke som kunst. Se Ragon, op.cit. s. 185 ff.
 27. Mogensen, op.cit., s. 120.
 28. [Ad. B.]: *Mindeblade om Arbeidertogtet til Paris*, Kjøbenhavn 1867, s. 38-39.
 29. Udstilling som en måde til at vise, hvordan verden burde se ud, er taget op af flere udstillingsforskere Fra forskellige vinkler er længslen efter overblik behandlet i *ARR. Idehistorisk Tidsskrift* 3-4. Oslo 1995. Det er et temanr. med titlen »Verden på utstilling«.
 30. M. Goldschmidt (red.): *Nord og Syd*, Syvende Bind, 1851, s. 147.
 31. Georg Maag: *Kunst und Industrie im Zeitalter der ersten Weltausstellungen. Synchronische Analyse einer Epochenchwelle. Theorie und Geschichte der Literar und der Schönen Künste*. München 1986. S. 79 ff. citeres og analyseres litterære skrifter om 1851 og 1855 udstillingerne, som handler om den psykologiske effekt af verdensudstillingernes totalitet af varer.
 32. C.St.A. Bille: *Breve fra London. Verdensudstillingen 1862*. Kjøbenhavn 1862, s. 90-91.
 33. Peter Olufsen: »Reklamen før reklamens tidsalder« i Kjer-Hansen og Olufsen, op.cit. Her fremhæves varemærkernes tidlige betydning inden for varer som fajance, porcelæn, tobak, chokolade og andre forbrugsvarer.
 34. Som kilde til virksomhedernes stiftelsesår er anvendt angivelserne i bedømmelseslister til de nordiske udstillinger 1872 og 1888. Oplysninger om udstillingsdebut bygger på kataloger og pristildelingslister fra de enkelte udstillinger 1851 ff, suppleret med jubilæums skrifter og anden tilgængelig litteratur om de pågældende virksomheder, f.eks. udstillingskataloger fra de senere års kunstindustrielle udstillinger.
 35. Ingeborg Glambek: »Kunst, industri og folkeopdragelse. Om forholdet mellem kunst, industri og vitenskabs på de store verdensudstillingers tid«. *ARR. Idehistorisk Tidsskrift* , 3-4, Oslo 1995, s. 42-54, navnlig s. 44.
 36. Eugene Ferguson: »Technical Museums and International Exhibitions«, *Technology and Culture*, vol. 6, 1995, s. 30-46, navnlig s. 37. Udstillingen blev startskuddet til den kunstin-

- dustrielle bevægelse i Europa og oprettelse af South Kensington Museet (det senere Victoria & Albert Museum) og siden en lang række andre kunstindustrielle museer. Se Bo Grandjean: »1800-talets stora utställningar som kulturföreteelse«, *Den stora nordiska utställningen i Köpenhamn 1888*. Nordisk Forum för Formgivningshistoria. Helsingfors 1989. s. 7-11.
37. Iflg. amerikaneren Philip Kotler må der ved promotion tages hensyn til, hvor man er i »produktlivet«. Gennemgang heraf i Nørgård, op.cit. s. 118 ff.
 38. Bente Holst: »P. Ipsens Enke. Kgl. Hof Terracotta-fabrik. En verdensberømt kunstindustriel virksomhed på Ueterslev Mark«, *Historiske Meddelelser om København* 1987, s. 64-86.
 39. Om Thorvaldsen og antikbegejstringen se Lone Wriedt Sørensen og John Lund: » Et godt skår!« *Nationalmuseets Arbejdsmark* 1987, s. 33-46.
 40. L. Hjorth. *En keramisk virksomhed i Rønne*. Udg. af Rønne Museum og Kunstindustrimuseet, Rønne 1995.
 41. Pragtvasen fra 1877 ejes af Kunstindustrimuseet. Se Wriedt-Sørensen og Lund, op. cit. s. 40-41.
 42. Holst, op.cit. s. 80 samt Lars Dybdahl: *Dansk Keramik 1850-1997*. Udg. i forbindelse med udstilling på Sophienholm, Lyngby-Taarbæk Kommune 1997, s. 12-13.
 43. Holst, op.cit. s. 72. Om Passage des Princes, se Delorme & Dubois, op.cit. s. 134-137.
 44. Begreberne er af Elgaard mfl., op.cit. kap. 4. s. 65 ff. defineret som en del af arbejdet med markedsudvælgelse.
 45. Wriedt-Sørensen & Lund, op.cit. s. 38.
 46. *Hundrede år med Alumina 1863-1960'erne*. Kunstforeningen 1990, s. 21. Schou er blevet betegnet som brobygger mellem den teknologiske og humanistiske verden, se Frederik Wildhagen: »Designbevissthet i forkant – Philip Schou og Arnold Krog i København 1888«, *Den stora nordiska utställningen i Köpenhamn 1888*. Nordisk Forum för Formgivningshistoria. Helsingfors 1989, s. 25-28.
 47. Esbjørn Hiort: » G.F. Hetsch og håndværket«, i *Arkitekten G. F. Hetsch 1788-1968*, Udstillingskatalog, Kunstindustrimuseet 1988, s. 21 ff.
 48. Bredo Grandjean: *Biscuit efter Thorvaldsen*. Thorvaldsens Museum, København 1978, s. 12.
 49. Efter industritællingen 1871-72: 115 faste arbejdere, efter tællingen 1872-73: 89 mænd, 25 kvinder og 5 drenge. Jf. også Xenius Rostock: *Den Kongelige Porcelainsfabrik og Fajancefabrikken Alumina A/S*. København 1938, s. 20.
 50. Steen Nottelmann, s. 15 ff. i *Royal Copenhagen. Kunst – Industri*, Udstilingskatalog, Sophienholm 1996. Wildhagen, op. cit, fremhæver, at Krog var den første fuldtidsansatte formgiver i en dansk industrivirksomhed. Som baggrund for ansættelsen peges på direktør Philip Schous fortrolighed med den internationale kunstindustri, hvor lignende ansættelser vandt frem som led i konkurrence og forsøg på at fastholde økonomisk vækst.
 51. Wildhagen, op.cit s. 27.
 52. Mogensen, op.cit., s. 152-153. Om engagementet i 1888, se også Steffen Linvald: *Den Nordiske Industri- Landbrugs- og Kunstudstilling i København 1888, Et hundredårsminde*. København 1988, s. 25-28.
 53. Poul Engelstoft: *Bing og Grøndahls Porcelainsfabrik 1853-1928*, København 1928
 54. Den officielle beretning findes i *Departementstidende* 235.1863, no. 30.
 55. Industritællingen 1871-72
 56. Hovednummeret var en 135 cm høj vase – excl. sokkel – af maleren Heinrich Hansen. På skuesiden viste den et interiør fra Peterskirken. Vasen gik dog ikke til udlandet, men blev købt af en privat dansk samler. Birgit Jenvold: *Heinrich Hansen. Kunstner i tid og rum*, Haderslev 1992, s. 31.
 57. Nottelmann, op.cit. s. 18ff samt Viggo Sten Møller: *Dansk Kunstindustri 1850-1900*, bd. 1, København 1969, s. 121.

58. Anmeldelse ved Ch. Been i *Tidsskrift for Industri* 1900, s. 30.
59. Kirsten Rykind-Eriksen: *Smag og stil. Juvelér og sølvvarefabrikant V. Christesen 1850-1900*. Det danske Kunstindustrimuseum, København 1991, s. 24-26. Med artiklen »Støbtefigurer og drageslyng. En produktions-og socialhistorie om juvelér- og sølvvarefabrikant Vilhelm Christesen, 1850-1900«, *Historiske Meddelelser om København* 1998, s. 105-145, har samme forfatter mere indgående beskrevet fabrikanten, hans produktion og markedsføringen.
60. Industriforeningens arkiv i Erhvervsarkivet, pk. 415. brev af 23.1.1897 fra Christesen til udstillingskomiteen for Stockholmudstillingen 1897.
61. Rykind-Eriksen 1991, op.cit. anfører, at det ikke har været muligt at fastslå, hvornår forretningen i London blev åbnet.
62. Rykind-Eriksen 1991, op.cit., s. 26.
63. Mogensen 1993, op.cit., s. 125-126.
64. I Kunstindustrimuseets Bibliotek findes C. Nyrops eksemplar.
65. Rykind-Eriksen 1991, op.cit., s. 39, kat. nr. 35.
66. Ivar Egebjerg: *Beauvais i hundrede år. 1850 23. maj 1950*. København 1950.
67. Efter bedømmelseslisten til 1888-udstillingen i København havde Beauvais en 20 hk dampmaskine og en række specialmaskiner. Ærtébælgmaskinen havde Beauvais i 1885 købt det franske patent på (Patentsager, Rigsarkivet gruppe 45 d, nr. 254/85). Maskinen betød i sæsonen en arbejdsbesparelse på 200 personer dagligt.
68. Povl A. Hansen og Göran Serin: *Fra nicheprodukt til massemarked – innovationer, strukturudvikling og lokalisering i metalemballageindustrien gennem to århundreder*. Roskilde Universitetscenter, Forskningsrapport 115, 1997, s. 32 ff
69. *Verdensudstillingen i Paris 1867. En Vejledning for Besøgende og Udstillere*. Kjøbenhavn 1867, s. 10.
70. Det Reiersenske Fond Journalsag 86/1867. Rigsarkivet.
71. Kjær-Hansen & Olufsen, op.cit., s. 177 bruger netop Beauvais som eksempel på et navns skiftende betydning: Først var det »blot« en viktualiehandler på Østerbro, så et firmanavn og senere »en abstrakt goodwill-bærer.«
72. Brev af 16.1. 1897 til arkitekten Knud Arne Petersen om at udarbejde plan og tegning til firmaets udstilling i Stockholm sommeren. På grund af dannelsen af aktieselskabet De Forenede Konservationsfabrikker samme år, meldte Beauvais afbud til Stockholmudstillingen. Industriforeningens arkiv, Erhvervsarkivet, pk. 415.
73. Omk. ca. 1880 blev brevhoveder, der »spejlede« virksomhedens succes, overalt almindelige. Et meget fint overblik over fænomenet og med mange afbildninger ses i et katalog, som Statsarkivet i Stavanger i 1995 udgav: »*I Hodet på et Brev.*«. Der kan også henvises til Henrik Fode: »Brug hovedet«, *Journalen. Lokal- og Kulturhistorisk tidsskrift*, nr. 2 juni 1992, s. 6-9.
74. Egebjerg, op.cit., s. 30-31. Den amerikanske antropolog Burton Benedict (*The Anthropology of World's Fairs*, London/Berkeley 1983) har rammende kaldt den måde, varer ofte blev udstillet på ved verdensudstillingerne, for rituel. Jf. omtale heraf i Bjarne Stoklund: »The Role of the International Exhibitions in the Construction of national Cultures in the 19th Century«, *Ethnologia Europaea*, vol. 24, s. 35-44.
75. I 1872 rædede man over en 8 hk dampmaskine, i 1888 to maskiner på 15 og 20 hk.
76. Efter bedømmelseslisten til udstillingen 1872.
77. *The World Columbian exposition 1892. Official Catalogue with illustrations*, issued by the Royal Danish Commission 1893 (under gruppen landbrug)
78. Kristof Glamann: *Øl og Marmor. Carl Jacobsen på Ny Carlsberg*, København 1995, s. 77.
79. 1847-48 var Carlsbergs produktion 2700 tdr., i 1859-60 15.800 tdr. Kristof Glamann: *Bryggeriets historie i Danmark indtil slutningen af det 19. århundrede*, København 1962, s. 213-214, samt bilag D. Om tekniske udvidelser se Kristof Glamann: *Bryggeren. J.C. Jacobsen på Carlsberg*, København 1990, s. 73 ff.

80. Glamann 1990, op.cit., s. 234.
81. Mogensen, op.cit., s. 137.
82. Glamann 1990, op.cit., s. 232.
83. Mogensen, op.cit. s. 208.
84. Glamann 1995, op.cit. s. 120.
85. Findes i Carlsbergs arkiv, som venligst har tilladt kopiering
86. Glamann, op.cit. 1995, s. 136.
87. Plakaten er udstillet i Carlsberg Museum og desuden afbildet (s/h) i Glamann 1995, op.cit., s. 138.
88. Udstillet reklame i Carlsberg Museum
89. Glamann 1995, op.cit., s. 155 ff.
90. Procenterne er udregnet efter de faktiske tal, angivet i Glamann 1995, op.cit., s. 161.
91. Vurderingerne bygger på de årlige opgørelser over »Vareudførselen fra det egentlige Danmark til de forskel lige Lande« i *Statistisk Tabelværk* 4 rk. litr. D. Sammentællingerne dækker toldlovens lbnr. 31 og 32, som er henholdsvis øl på flaske og på fustager.
92. Fortaler for kunstindustriell oprustning var C. Nyrop, der stod for den kunstindustrielle udstilling i København 1879, men også arkitekterne Vilhelm Klein og Ferdinand Meldahl forestillede sig i slutningen af 1870'erne, at eksport af kunstindustri kunne få større nationaløkonomisk betydning (Mogensen op. cit. s.190). I *Den nyere kunstindustri. Indtryk fra Pariserudstillingen*, København 1879 skrev Vilhelm Klein om handelens centre, der hele tiden bevægede sig, om amerikanerne, der generede dansk landbrugseksport med sit flæsk og korn og om nødvendigheden af, at Danmark forberedte sig på eksportmæssige alternativer til landbrugsvarer, s. 123-127.
93. Dvs. varegrupper med toldlovens lbnr. 109-110 fajance, stentøj og »finere lerarbejder«, altså terracotta. samt lbnr. 111-112, der er alle former for porcelænen, herunder biscuit.
94. Patricia Mainardi: *The End of the Salon. Art and State in the Early Third Republic*, Cambridge 1993, s. 63- 65. Krisen viste sig ved verdensudstillingen 1878, men afspejles også i faldet i værdien af den årlige eksport efter 1873.
95. Mogensen, op.cit., s. 204.
96. Sven Schou: *Minder om vore forældre Philip og Clara Schou og Barndomshjemmet paa Frederiksberg*. Trykt som manuskript 1948, s. 26.
97. Allerede i 1890 havde USA fået en ret protektionistisk toldlov, jf Vagn Dybdahl: » Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914«. *Erhvervshistorisk Årbog* 1960 s. 7-26, især s. 13-14 og note 6.
98. Det, der efter de statistiske opgørelser regnedes for egentlige industrivarer, oversteg i 1890'erne ikke 7% af den samlede eksport. Erling Olsen: *Danmarks økonomiske historie siden 1750*, København 1967, s. 231, tabel I.d.

Aarhus Kul-Kompagni og De Forenede Kulimportører

Erindringer fra en branche

AF J. NØRGAARD

Direktør J. Nørgaard, der i mere end 50 år arbejdede i det samme danske kulhandlerfirma, fortæller personlige erindringer om disse år. Firmaet begyndte i 1901 under navnet Aarhus Kul-Kompagni som en lille engros virksomhed i Danmarks største provinsby, og udviklede sig til en landsdækkende koncern gennem opkøb af en lang række virksomheder. Virksomhedens leder, grosserer Julius A. Christensen bedømte de vanskelige konjunkturer under og efter 1. Verdenskrig korrekt, og fik som følge af dette en meget stærkere stilling på det danske kulmarked. I 1921 flyttedes hovedsædet til København. Gennem aktieopkøb i den vigtigste konkurrent nåede firmaet frem til en dominerende position i dansk kulhandel, men ledelsen valgte at sælge virksomheden til det amerikanske selskab Caltex i 1961, da olien havde fortrængt kullene som landets vigtigste energikilde.

Starten

Julius A. Christensen begyndte sin virksomhed i Aarhus med forretningsdomicil i Skolegade under firmanavn: Aarhus Kul-Kompagni. De ansvarlige indehavere ved stiftelsen den 14/9-1898 var Lauritz Andreas Christensen og Andreas Ferdinand Christensen, idet Julius A. Christensen først fik selvstændigt borgerskab og indtrådte som ansvarlig deltager i Aarhus Kul-Kompagni den 30/8-1901.

Når man som skriveren heraf har kendt forholdene i Aarhus fra den tid, kan man tydeligt forestille sig, hvilken omstilling det må have været for grosserer Julius A. Christensen at komme fra København til Aarhus og skulle drive selvstændig forretning i kulbranchen. Konkurrencen var meget hård, og enhver nyankommen blev mødt med kulde, idet alt i den på daværende tidspunkt forholdsvis lille provinsby (ca. 50.000 indbyggere) var indkredset i cirkler, og man vogtede stærkt på, at ingen nye kom ind i cirklerne.

Det må således have været forbundet med stort mod og energi samt tålmodighed at skulle starte en sådan ny forretning og få en omsætning i gang. Forholdene var små, og der blev på daværende tid arbejdet med forholdsvis små kapitaler.

Det første lager, Aarhus Kul-Kompagni havde, var placeret i Grønland (således hed gaden.) Senere flyttede kontoret til Mindebrogade. Man måtte begynde lige fra bunden med at finde frem til en kundekreds, dels i selve Aarhus og dels i oplandet. Der bestod på daværende tid gamle, vel indarbejdede firmaer indenfor branchen, såsom Hans Broge & Co., Rudolf Wulff, Kampmann, Møller & Herskind, og noget senere kom Dansk Andels Kulforretning ind i billedet, så man kan forstå, at med det forholdsvis begrænsede marked krævede det et stort arbejde at få indpas.

Importen på daværende tid foregik efter meget primitive linier. Man havde en lille kulplads, og man tog en ladning hjem nu og da alt efter behov og pladshensyn. Al import foregik praktisk talt for almindelige kuls vedkommende fra U.K. Der blev ganske vist også solgt en del kul, såsom »Specialkul« fra Tyskland, men denne forretning foregik i de allerfleste tilfælde i direkte banevogne fra Ruhr-distriktet. Al forretning fra Ruhr foregik gennem firmaet Jacoby & Grell i Hamburg og senere gennem Rheinisch-Westfälisches Kohlen-Syndikats Hamburg-kontor. En repræsentant for Rheinisch-Westfälisches Kohlen-Syndikat berejste til stadighed Danmark og besøgte i mange tilfælde kunderne direkte og solgte også direkte til visse kunder. Af denne grund var denne del af forretningen for importørernes vedkommende meget begrænset.

Der fandtes på daværende tid ikke kulkraner, og alle ladninger måtte losses med håndkraft i tønder og blev kørt på de høje stilladser fra kajen, dels til kørevogne og dels direkte til pladserne. Man var endnu ikke begyndt i større omfang at sortere kullene, når de kom hjem. Man importerede ganske simpelt »store kul«, »nøddekul« og »småkul«. Endvidere importerede man koks, hovedsagelig fra Skotland og senere fra London gasværkerne. Man kunne i reglen udlevere varerne, således som de var importeret, når man på pladserne tog det værste smuld fra. Lastautomobiler var ukendte, og al transport ud til kunderne foregik pr. hestevogn og i nogle tilfælde for den indre by's vedkommende endda i trækvogn.

Der var i Aarhus dengang etableret en del mellemhandlere, kaldet »høkere«, som handlede med kul, koks, salt etc. etc. Disse mellem-

handlere hentede varerne på pladserne, dels i hestevogne og dels, som ovenfor anført i trækvogne, og man kunne endnu på gaderne høre melleghandlere, når de kørte rundt med en lille hestevogn læsset med kul, råbe: »Stenkul! Stenkul!« Man udleverede så til kunden direkte fra vognen i et mål, som melleghandleren medbragte.

Man kan forestille sig, at det må have været en mærkelig overgang for den nyetablerede grosserer at opleve en debut af denne art på det aarhusianske marked.

Det var naturligvis nødvendigt at foretage fremstød i oplandet. Aarhus opland var på daværende tid temmelig stort, idet det omfattede hele Midtjylland inklusive byerne Viborg og Holstebro, Djursland samt Salling, Mors og Thy. Sydover strakte oplandet sig til Horsens- og Vejle-distrikterne, men dog ikke til selv byerne Horsens og Vejle, i hvert fald kun i begrænset omfang, og vestover indtil byerne Silkeborg, Herning og Ringkøbing, Esbjerg. Alene oplandet nordover og vestover var jo et stort gebet at bearbejde. Der var selvfølgelig konkurrence fra de større havnebyer og ikke mindst fra Aalborg, hvor der allerede dengang var etableret gamle importfirmaer, men også fra Esbjerg. Følgelig var det nødvendigt til stadighed at berejse disse distrikter, og her var det Wm. Busch, som Julius A. Christensen havde knyttet til firmaet, og som i 1910 blev udnævnt til prokurist, som i første omgang tog sig af salget i disse distrikter.

Selve salgsarbejdet i Aarhus by og den nærmeste omegn måtte foregå pr. bane, pr. cykel og undertiden pr. hestevogn, og det er klart, at salgsarbejdet med de langsomme transportmidler tog meget mere tid end nutildags. Arbejdet i det fjernere opland var ret omstændeligt, idet man måtte betjene sig udelukkende af jernbanen, og forbindelserne var jo ikke så hyppige, så rejserne måtte følgelig opdeles indenfor forskellige perioder, alt eftersom forbindelserne og tiden tillod det.

Konkurrenter

Oprettelsen af et sådant nyt importfirma i Aarhus affødte naturligvis efterhånden et samarbejde med de allerede eksisterende selskaber. Jeg kan tænke mig, at de gamle chefer, der dengang sad i de gamle firmaer, med en vis skepsis har set på en sådan nytilkommen. Det var jo gamle prøvede og hærdede forretningsfolk, grosserer Julius A. Christensen som ganske ung mand skulle mødes med.

Ved disse møder var Julius A. Christensen naturligvis i første omgang blevet præsenteret for Hans Broge og hans kompagnon, Wærum, Niels Kampmann (populært kaldet »Niels Øllegod«), Rudolph Wulff, osv., men der er ikke tvivl om, at Julius A. Christensen, som var en ualmindelig pæn og præsentabel mand, som faldt ikke så lidt ved siden af den almindelige gængse forretningstype i Aarhus, efterhånden forstod at gøre sig gældende, ikke mindst på grund af sin kloge og ikke aggressive fremtræden. Dette medførte, at de gamle chefer i de bestående importfirmaer blev nødsaget til at acceptere ham indenfor kredsen, og det varede heller ikke så særlig længe, inden han i kraft af sin energi og dygtighed og sin noble optræden fik ikke så få af møderne henlagt til Aarhus Kul-Kompagni's kontorer.

Blandt konkurrenterne var Kampmann, Møller & Herskind vel nok de mest energiske og aggressive, og der er næppe tvivl om, at der lige fra den første start fra tid til anden er opstået ikke så få divergenser mellem de to firmaer, hvor man ved hjælp af utallige samtaler og møder måtte finde frem til et eller andet kompromis.

Efterhånden som årene gik, fik Aarhus Kul-Kompagni mere og mere indpas, ikke alene på markedet i selve Aarhus og nærmeste opland, men også ude i det store opland, hvor man efterhånden fik kontakt med nogle af de store købmænd i stationsbyerne og derved kunne forøge omsætningen i betydelig grad.

Kulhandler i Aarhus

Omkring året 1902 flyttede firmaet fra det gamle kontor i Skolegade til Havnegade 22. Her fik man væsentlig mere plads til disposition. Der var et stort kontor til gaden til ekspedition, bogholdere etc. og et privatkontor, ligeledes til gaden, til Julius A. Christensen. Til gården var der også en del kontorer, de var ganske vist ikke gode, og til nogle af de bagest liggende rum kunne man kun komme gennem en temmelig lang og mørk korridor. Efterhånden blev dog de længst tilbageliggende rum ryddet, de kunne nærmest betegnes som pulterrum, men kunne i hvert fald benyttes til arkiv. Kontorerne til gaden var godt beliggende, selvom indgangen var gennem en port, hvorfra der førte en ret høj trappe op til kontoret, men det fandt man jo dengang som værende i sin orden.

Man var efterhånden kommet frem til mere moderne transport-

Aarhus Kul-Kompagnis lokaler i Havnegade 22 omkring 1906. Lokallhistorisk Samling.

midler, også hvad bytrafikken angik. I tidligere tid gik der gennem Aarhus en sporvogn, trukket af en hest, en forøvrigt nydeligt indrettet sporvogn med sæder, betrukket med plyds. Sporvognen kørte fra den ene ende af byen til den anden i langsomt tempo, men den var godt benyttet af borgerskabet. Derefter begyndte man omkring 1902 at projektere den elektriske sporvogn. Dette var jo noget af en begivenhed for en by som Aarhus, og det tog nogle år at få bygget skinnenettet færdigt; det var en stor omvæltning i byens liv, at den nu fik et så moderne transportmiddel som elektrisk sporvogn, men også indenfor forretningslivet begyndte der en mere moderne tid.

Ikke mindst bragte året 1909 ligesom et nyt pust ind i livet i Aarhus, idet landsudstillingen fandt sted i det pågældende år. Denne udstilling var lagt meget stort an og krævede store økonomiske investeringer, bl.a. til planlægning af det meget store areal langs havnen i byens sydlige del.

Udstillingen, som varede ca. $\frac{1}{2}$ år, blev besøgt af mange mennesker fra ind- og udlandet. Uheldigvis var vejret den pågældende sommer meget ustadigt, og udstillingen gav desværre stort økonomisk underskud, men indirekte betød den sikkert meget i retning af at gøre Aarhus by mere kendt, og også byens erhvervsliv. Det var i

det hele taget, som om der kom mere liv over by og erhvervsliv fra den tid. Indbyggerantallet steg fra år til år, havnen undergik ganske betydelige ændringer og udvidelser, nye skibslinier blev etableret etc. etc. I bybilledet kunne man nu også se nogle mere tidsvarende automobildrosker. Julius A.Christensen var selv foregangsmand på automobilområdet og fik anskaffet nogle af de første personbiler af den dengang moderne type, bl.a. en åben Daimlervogn, der vakte opsigt ved sit moderne udseende. Senere anskaffede han sig et automobil, drevet ved elektricitet, nærmest indrettet som en coupé, men denne vogn var kun egnet til kørsel i byen og nærmeste omegn, da den skulle oplades ret ofte.

I firmaet fik man efterhånden anskaffet en efter forholdene moderne motorcykel »Neckarsulm« N.S.U., som skulle bruges til rejser i oplandet. Det var ikke noget behageligt job at køre på en sådan motorcykel af datidens model. For det første var gaderne dårligt brolagt, og for det andet var landevejene ikke gode, idet de var grusede og stenede. Wm. Busch skulle indvi denne motorcykel og foretog den første prøvetur fra Havnegade 22 henimod havnevæsenets bygninger. Resultatet var ikke godt, idet han kørte ned i jernbanesporene og væltede, men kom heldigvis ikke til skade, og da man fra kontorvinduerne kunne se Wm. Busch samle motorcyklen op og sætte sig op igen for at køre, gik der et smil over alles ansigter, og ikke mindst hos Julius A.Christensen. Han spurgte Wm. Busch, da han kom tilbage, om han havde slået sig, hvortil Busch på sin sædvanlige bramfri måde svarede: »Nej, men de forbandede jernbanespor generer.«

Motorcyklen var, når den ikke blev brugt til rejser, installeret i bagkontorerne i Havnegade 22, og vi unge mennesker kunne ikke nære os for at prøve cyklen i kontoret i frigear. Når så cyklen gik for fuld kraft, rystede det hele ejendommen, hvorpå vi fik besøg af husets ejer, konsul Oldendorff, som rystende kom ned til Julius A. Christensen og spurgte, hvad det dog kunne være for maskineri, vi havde fået, som kunne ryste hele huset. Ved nærmere undersøgelse måtte vi unge mennesker selvfølgelig gå til bekendelse og forklare, at vi skulle prøvekøre motorcyklen, hvilket naturligvis fra det øjeblik blev forbudt.

Efterhånden blev det for strengt i det barske vejr i Jylland at køre på forretningsrejser på motorcyklen, hvortil kom, at man dengang mente at kunne konstatere, at folks nyrer blev rystet løse, og at det

derfor var forbundet med livsfare at køre på motorcykel på de dårlige veje. Man gik derfor over til at bruge små 3-hjulede automobiler, noget helt nyt, hvis karosseri blev konstrueret af en fabrik i Silkeborg. Aarhus Kul-Kompagni var først på dette felt og anskaffede 2 sådanne vogne. Disse kunne klare sig på vejene i Jylland, selvom de selvfølgelig kom ud for en mængde strabadser og uheld og ret ofte væltede, dels på grund af de ret skarpe kurver og i mange tilfælde på grund af dårligt føre, men heldigvis kom ingen af vore rejsende incl. Busch alvorligt til skade, og der er ikke tvivl om, at anskaffelsen af disse første automobiler var et stort fremskridt indenfor rejselivet, og hvorved man kunne besøge kunderne lige ved døren.

Skriveren heraf begyndte formelt sit arbejde i Aarhus Kul-Kompagni i Havnegade 22 den 1. april 1904. Det var en mandag, og på grund af jysk overtro fik jeg af min mor først lov til at begynde den følgende dag, idet man ikke måtte begynde noget større arbejde på en mandag. – Jeg var som dreng meget spændt på, hvordan det ville være fra skolen at komme ind på et handelskontor, og min far havde fortalt mig, at jeg sikkert nok ville blive beskæftiget udelukkende med at skrive fragtbreve på banevogne. I den anledning øvede jeg mig hjemme et par dage inden starten på at skrive fragtbreve for at være helt perfekt, hvis jeg skulle blive sat til et sådant arbejde. Min påklædning bestod af almindeligt konfirmationstøj – matrostøj med sløjfe – men efter nogle dages forløb mente Julius A.Christensen, at det var bedre at stille om til jakkesæt, i hvilken anledning jeg hos det ansete skrædderfirma Holmboe & Thomsen fik anskaffet sort jakke og sribede benklæder. Jeg var meget stolt af denne påklædning, selvom jeg i dette flotte tøj måtte færdes på cykel ude i al slags vejr, og vejret var jo som bekendt ikke altid blidt ved Aarhus havn og i Aarhus by. I denne forbindelse erindrer jeg endnu et brev, som ankom til Julius A.Christensen fra hans far i København, hvor faderen skrev: »Du må endelig huske på, når du færdes så meget ved Aarhus havn, at tage et godt halstørklæde og overfrakke på, for klimaet er jo så barsk derovre.« Det var i sandhed helt rigtigt.

Fra den første dag, jeg begyndte at arbejde i Aarhus Kul-Kompagni, fandt jeg hele gangen i forretningen yderst interessant, selvom jeg jo naturligvis ikke havde megen kendskab til de større og vigtigere foreteelser, men interessen kom bl.a. deraf, at der foregik en masse i forretningen, der var altid liv, og nye ting blev taget op. Dette medførte, at vi alle havde nok at gøre fra morgen til aften. En

Havnegade 22 lå direkte ud til havnen, hvor sejskibene stadig dominerede i begyndelsen af århundredet. Billedet er fra 1906, og Havnegade 22 ligger umiddelbart tilhøjre for Domkirkens tårn. Lokalthistorisk Samling.

lærlings job var på den tid mangfoldigt. Der skulle sørges for, at gaslamperne var i orden med nye net, og om vinteren skulle der om morgenen fyres i de forskellige kakkelovne med kul, hvilket ikke var noget særlig rent arbejde, men det var nødvendigt.

I det daglige kom jeg naturligvis i den første tid til at arbejde hovedsagelig under Wm. Busch's ledelse. Han var, hvad man trygt kan sige, en streng chef med en bramfri optræden, og han var ikke bange for i visse tilfælde, når det ikke gik efter hans hoved, at give en et spark, men da han havde så mange gode menneskelige egenskaber og var en dygtig læremester, glemte man ret hurtigt sådanne hændelser.

Håndskrift havde på daværende tid stor betydning i forretningslivet, idet skrivemaskine ikke var anvendt i særlig stort omfang. Her havde Wm. Busch den fordel at have en ualmindelig tydelig håndskrift, og dette medførte, at vi allesammen på kontoret måtte lægge os efter at skrive tydeligt, således at der ikke var tvivl om, hvad der stod på papiret, og da Julius A. Christensen også var en mand, der lagde stor vægt på håndskriften og på akkuratessen, så skylder jeg

disse herrer stor taknemmelighed for, hvad jeg lærte i opvæksten indenfor kontor- og forretningslivet.

Der var den fordel ved at arbejde i et så levende handelshus, at man kom til at deltage i alt forefaldende arbejde, lige fra at fungere som forvalter på pladserne til at arbejde på kontoret med alt muligt, ikke mindst med bogholderi og regnskaberne, så man kom ganske automatisk ind i de forskellige grene og lærte faktisk ikke så lidt mere end nutildags, hvor arbejdet i de store handelshuse bliver mere og mere specialiseret.

Julius A.Christensen's initiativ gav sig udslag på mange forskellige og meget nyttelige måder. Der var f.eks. et felt, som ikke tidligere var dyrket i kulhandelen i Aarhus, nemlig forretning med bunkerul til skibene. Der kom en mængde skibe til Aarhus, herimellem mange udenlandske både. Her havde Julius A.Christensen iværksat et system med kontrakter med udenlandske rederier, hvis adresser vi i mange tilfælde fik gennem skibsmæglerne og rederikontorerne indenfor firmaet Alfred Christensen i København. Vi havde efterhånden oparbejdet et meget stort kartotek med kontrakter med såvel danske som udenlandske rederier, hvorved vi så skulle have fortrin med leverancerne af bunkerul.

Dette kartotek havde jeg til opgave at føre fra tid til anden og desuden at virke som bunker-clerk, d.v.s. hver morgen at undersøge, hvorvidt der var nye skibe ankommet eller nye skibe var ventet. En bunker-clerks arbejde var – i tilfælde af ventede skibe – at tage ud på redens enten med lods båden eller med en af skibshandlernes både for at søge at få firmaets visitkort afleveret til kaptajnen før konkurrenterne, ikke alene i de tilfælde, hvor vi allerede havde kontrakt med det pågældende rederi, men også i tilfælde, hvor der ingen kontrakt var, og hvor vi skulle se at få leverancerne. Det var et meget interessant arbejde, men undertiden ret ubehageligt, i særdeleshed når østenvinden stod på, og der gik høj sø på redens. Det var en ikke ubetydelig forretning, Aarhus Kul-Kompagni drev på dette felt.

Wm. Busch var, som sagt, en mand af bramfri opræden, og dette kunne undertiden føre til visse divergenser, ikke mindst med arbejderne, som ikke altid var lige lette at omgås, særlig på pladserne, men det havde stor betydning, at Busch ikke var bange for at sige dem sandheden, selvom den undertiden blev mødt med trussel om hævn. Under mit arbejde som underforvalter på pladsen ved havnen husker jeg i denne forbindelse en episode, hvor vi gik ud på kajen og

inspicerede losningen. Wm. Busch kom kørende på sin cykel for at se, hvordan arbejdet gik for sig, og da arbejderne på stilladset så ham, da de var ved at losse en ladning koks, råbte de: »Nu kommer Busch, (de udtalte altid navnet som Båsk) nu skal han have klø, – hvilket medførte, at det raslede om ørerne på os med koks, men det varede ikke længe, så gav Busch dem på den sædvanlige bramfri måde ren besked, således at uoverensstemmelserne hurtigt blev bilagt.

Arbejdet på kontoret begyndte senest kl. 8 morgen. Der var pause 1½ time midt på dagen, men man var vant til dengang ikke at tage det så nøje med lukketiden, og det blev mange gange sent på aftenen, inden arbejdet var færdigt, ligesom søndag formiddag var besat med forskelligt arbejde, f.eks. at hente posten og få den sorteret. Der var handelsaftenskole 4 gange om ugen, og disse aftener gik jeg som regel direkte fra kontoret til handelsskolen, og det kunne ske, når der var særligt pres på, at jeg kom tilbage til kontoret efter aftenskolen for at ekspedere cirkulærer de dage, hvor vi trykte disse cirkulærer og skulle have dem afsted samme aften.

Det var et af de felter, hvor Julius A.Christensen lagde et stort arbejde, idet han faktisk var mester i at sætte cirkulærer op til kundekredsen og udsende meddelelser af forskellig art, således at kundekredsen blev holdt nøje ajour. Det var et område, som ikke var særlig benyttet af konkurrenterne, og jeg er sikker på, at det har gjort meget til, at kontakten med kunderne blev opretholdt, og at kundekredsen ved hjælp af disse meddelelser og priscirkulærer, som blev udsendt meget hyppigt, betragtede Aarhus Kul-Kompagni's meddelelser som normgivende.

Der var efterhånden i selve Aarhus oparbejdet nogle enkelte meget store mellemhandlere. Den intense måde, hvorpå firmaet arbejdede i retning af oplysninger om priser etc. etc., gjorde, at mange af disse store mellemhandlere efterhånden holdt sig til Aarhus Kul-Kompagni. Det var ikke altid nemt at styre disse mellemhandlere i kreditmæssig henseende, men også i den retning var Julius A.Christensen meget påpasselig og fulgte med stor nøjagtighed kreditgivningen.

Skibsreder

Firmaets første båd, s.s. Allan blev bygget i Skotland, og det var faktisk noget af en sensation på daværende tid, idet båden blev bygget efter ganske bestemte retningslinier med hensyn til transport af kul

og af en konstruktion, der samtidig egnede sig i særlig grad til losning med kraner. Den første kulkran i Aarhus blev bestilt af Aarhus Kul-Kompagni og opstillet i efteråret 1908, den var landets kulkran no. 2 af den rigtige krantype med bro, således at der kunne losses direkte fra skibet ind på kulpladserne. Aarhus Kul-Kompagnis anden kran blev påbegyndt i efteråret 1909.

s.s. Allan kom i fart i 1907. Skibsingeniør Tuxen, Hellerup, havde opsynet med den tekniske side af skibets bygning og konstruktion. Det var et efter tidens forhold hurtiggående dampskib, som efterhånden blev sat i støt fart med kullaster til Aarhus og andre danske havne og betød meget for Aarhus Kul-Kompagnis succes indenfor kulhandelen. Ved stiftelsen af dampskibsselskaber var det dengang således, at der i reglen blev tegnet aktier af en del mennesker bl.a. kaptajnen havde i reglen en vis andel. Dette var også tilfældet med Allans kaptajn – Nielsen – hvis svigerfar stillede det fornødne beløb til rådighed for ham.

Båden viste sig at være udmærket til det formål, hvortil den blev bygget, og Aarhus Kul-Kompagni havde stor fordel af skibet til eget brug. Flåden blev forøget senere i 1907 med s.s. Norman, som lastede ca. 3000 tons d.w. og ligeledes blev bygget efter samme retningslinier som Allan, altså som en udpræget kulbåd med store luger og ingen støtter specielt egnet for kranlosning.

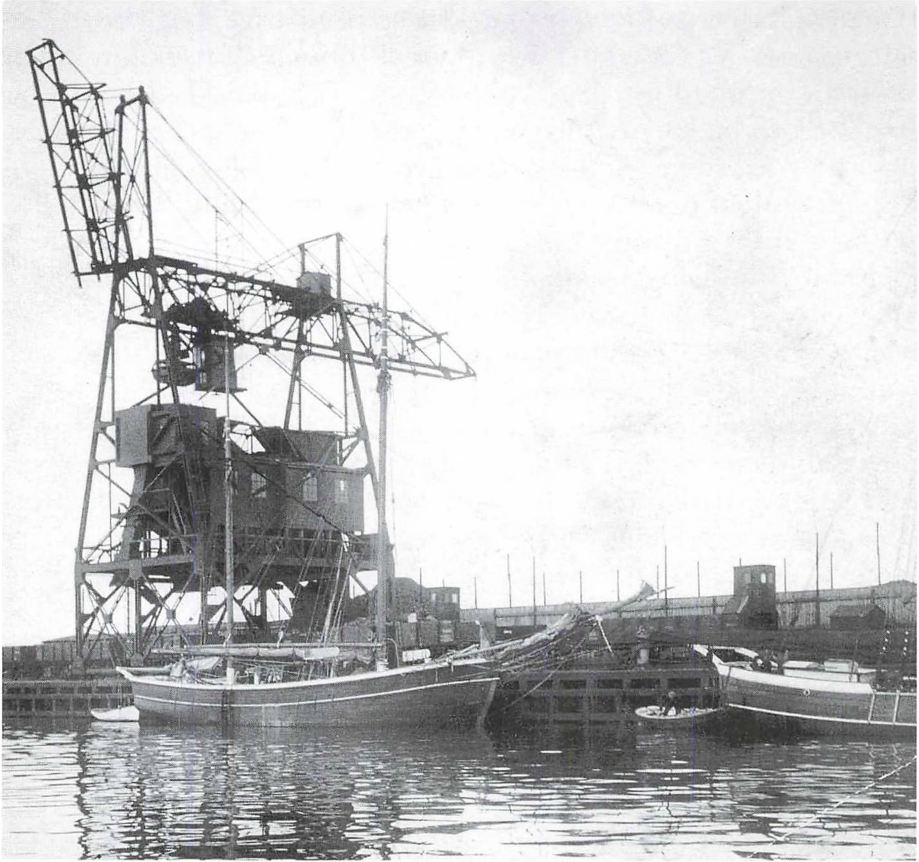
Det var et stort initiativ, der derved blev udvist af Julius A. Christensen til gavn for firmaets omsætning og omdømme. Foruden Allan og Norman, som i 1915 blev solgt til henholdsvis et norsk rederi og C.K. Hansen, fik Aarhus Kul-Kompagni senere to både og senere igen tre både på time-charter. Disse time-charter både var ikke specielt bygget som kulbåde og blev derfor anvendt også i anden tramfart, f.eks. sejlede de fra russiske havne med træ til England og så med kul hjemover fra England. Denne samme fart deltog forøvrigt s.s. Norman i under visse perioder.

Da Allan var færdig og sat i fart og kom til Aarhus på sin første rejse, var det naturligvis noget af en sensation, ikke mindst for os på kontoret, og vi skulle jo alle ned og se båden. Skriveren heraf blev forøvrigt indviet som sømand ombord i Allan på en rejse fra Aarhus i ballast til Skotland. Da jeg fik Julius A. Christensens tilladelse til at foretage en sådan rejse, var jeg naturligvis kolossalt optaget af, hvorledes en sådan sømandsfærd ville foregå. Kaptajn Nielsen havde lovet at tage sig af passageren, men der var kun et lille kammer til

rådighed for en passager, hvilket kammer forøvrigt lå lige opad maskinrummet. Jeg fik en del instrukser af Julius A.Christensen inden afrejsen, om hvad jeg især skulle iagttage i Skotland, altså først og fremmest se på havnen Bo'ness og lasteinstallationerne, og ligeledes skulle jeg sørge for at komme ned i en kulmine i Skotland under mit ophold der. På dagen for afrejsen fra Aarhus, kaldte Julius A.Christensen mig ind på sit kontor og gav mig de sidste instrukser, idet han samtidig trykkede en 5-£ guldmønt i min hånd som lømepenge. Det var et formidabelt beløb for mig, og jeg skal ikke nægte, at jeg var meget imponeret af en sådan gestus. Episoden står endnu klart i min erindring.

Afrejsen fandt sted om formiddagen, og indtil Skagen havde vi nogenlunde pænt vejr. Vi fik en frokost ombord, hvis lige jeg overhovedet ikke tidligere havde været ude for, den var efter mine forhold ganske overdådig. Vi fik også en enkelt øl og en snaps til frokosten, idet kaptajnen mente, at det var godt for helbredet, ikke mindst for en ung, uerfaren landkrabbe.

Jeg havde det ganske godt, indtil vi kom ud i Nordsøen, hvor der efter min opfattelse blæste en brandstorm, og det varede selvfølgelig ikke længe, inden jeg var hvid i ansigtet. Førstestyrmanden mente, jeg skulle gå ned og lægge mig, hvilket jeg gjorde, og jeg gennemgik selvfølgelig alle søsygens kvaler. Styrmanden var rar imod mig, og ville gerne engang imellem give mig en Cognac, men den blev aldrig, hvor den skulle. Jeg kunne overhovedet hverken spise eller drikke, og luften i kahytten var fuld af mados fra kabyssen og olielugt fra maskinen, hvilket naturligvis ikke havde nogen god indvirkning på mig. Jeg kom egentlig først rigtig på benene, da vi var ved indsejlingen til Firth of Forth, idet jeg selvfølgelig måtte op at se denne interessante indsejling, hvor vi sejlede under den gigantiske Firth of Forth bro, inden skibet løb ind til Bo'ness efter 71 timers sejlads. Bo'ness var på det tidspunkt en lille kulafskibningshavn og som så mange andre skotske kulafskibningshavne fuld af kulstøv og snavs, så der var ikke særlig rart, men alligevel var det interessant at se disse fremmede forhold og senere også at komme op i kuldistrikterne og se en kulgrube både på overfladen og under jorden. Det var i det hele taget for mig en meget interessant rejse, og det var så heldigt, at båden lå tilstrækkelig længe i Bo'ness (det var sikkert ikke rederiets mening) til, at der kunne gøres en tur til Edinburgh, som kun ligger en times jernbanekørsel fra byen. Edingburgh gjor-

DSB's kulkran er her fotograferet 1906. Det blev den første kulkran i Århus havn. Lokalhistorisk Samling.

de et stærkt indtryk på mig. Det er en meget smukt beliggende by på et højedrag, og den berømte hovedgade »Princess Street« med Walter Scotts monument er en af de store seværdigheder.

Efter tillastningen i Bo'ness sejlede vi hjem til Aarhus med kullasten, og det er indlysende, at jeg måtte give en udførlig beretning om alle oplevelserne under denne udenlandsfærd. Grosserer Julius A. Christensen foretog forøvrigt også selv en rejse til Skotland, ikke med s.s.Allan, men med en af Alfred Christensens både, som havde en noget bedre kahyt, hvilket også var nødvendigt, idet det var Julius A. Christensens bryllupsrejse, hvor brudeparret bl.a. var gæster hos vor hovedforbindelse dengang, Robert Harper, Glasgow. Han

må forøvrigt have været søstærk, for jeg mindes mange gange, hvor han skulle på forretningsrejse til København, at han tog natbåden fra Aarhus trods et Herrens vejr med stærk storm.

Rederivirksomheden i Aarhus blev efterhånden udvidet, og både-
ne blev – som sagt – fra tid til anden fragtet bort. Det var derfor nød-
vendigt at ansætte en særlig befragter og rederimand til at stå for
det daglige arbejde i forbindelse med disposition af skibene, men
selvfølgelig under Julius A. Christensens ledelse. Rederivirksomhed
interesserede ham i særlig grad.

Efter at de i Aarhus anskaffede både var solgt til udlandet, blev der
i året 1924 taget fat på anskaffelsen af nye skibe, således at Damp-
skibsselskabet De Forenede Kulimportører efterhånden disponere-
de over Scotia, Hafnia, Victoria, og Vendia. Endvidere tog man sene-
re s.s. Avance (i 1929) i brug på timecharter og i 1931 s.s. England.
Senere blev s.s. Scandia samt s.s. Dania og s.s. Cimbria købt.

Vendia, som hovedsagelig var beregnet til sejlads på Limfjorden,
var desværre det første danske skib, der blev torpereret af Tyskerne
i Nordsøen under den sidste krig. Scotia blev ligeledes torpereret i
Nordsøen og det samme skete med s.s. England, således at der i alt
gik 3 både af flåden tabt under 2. Verdenskrig, og det samlede tab af
menneskeliv for disse bådes vedkommende var 50. Under besættel-
sen fik rederiet s.s. Concordia bygget på Helsingør Skibsværft. Det
var i 1942, men på grund af krigen kom skibet først ud at sejle sene-
re. Desuden fik vi s.s. Finland og s.s. Belgien på timecharter, så på at
vist tidspunkt havde vi 9 både i alt i drift.

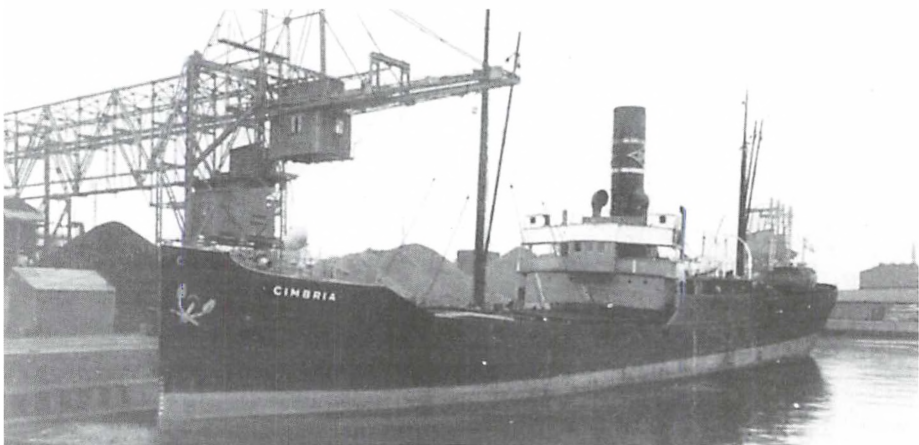
I krigsårene

Fra årene 1907 og til 1. Verdenskrigs udbrud i august 1914 udviklede
forretningen sig stærkt i opadgående retning og i roligt tempo. Ved
krigens udbrud mærkede man ikke i den allerførste tid vanskelig-
heder indenfor branchen, ligesom det gik nogenlunde med skibs-
farten til at begynde med, men efterhånden som krigen tog til, og
der blev mere og mere krigsaktivitet også på havet, indvirkede det
naturligvis på forretningens daglige gang, dog var der endnu i 1915-
16 ikke sket særlig store prisstigninger på varerne fra England og
Skotland, og der var heller ikke sket store omvæltninger endnu in-
denfor fragtmarkedet, ihvorvel raterne var gået op med en halv
snes shillings pr. ton. Udviklingen tog først fart med indflydelse i op-

adgående retning på priser og fragter og fremskaffelse af varer senere i 1916. Det blev efterhånden vanskeligere at fremskaffe regelmæssige forsyninger, og der blev indført visse restriktioner herhjemme indenfor brændselsforsyningen.

Kulforretningen udviklede sig til at blive et efter daværende forhold stort foretagende, og der måtte ansættes flere og flere funktionærer i Aarhus Kul-Kompagni, hvor det efterhånden kneb med at skaffe plads. Det var under overvejelse flere gange at finde et nyt kontor, hvor der var større udviklingsmuligheder, og i året 1917 købte Julius A.Christensen ejendommen Havnegade 6, en meget smukt bygget ejendom. Ejendommen var beliggende ved siden af Korn- og Foderstof-Kompagniet, som også havde en meget smuk og imponerende ejendom. Der blev i Havnegade 6 tilbygget nogle kontorer i bagbygningen, og Julius A.Christensen fik indrettet sig en udmærket privatlejlighed. Tidligere havde han boet mange steder i Aarhus, først på Kystvejen 25, senere på Strandvejen i forskellige villaer og tilsidst i en smuk ejendom i Skaade Bakker, hvilken han selv havde ladet bygge. Dette kvarter i Skaade Bakker er bekendt for sin skønhed ved skov og strand, og her var det godt for børnene at vokse op, men jeg kan endnu tydeligt erindre de første år i Havnegade 6, hvor de to drenge sommerdage kørte rundt på fortovet udenfor kontoret i deres små dressiner.

I 1917 tiltog vanskelighederne imidlertid med at skaffe forsynin-

S.s. Cimbria ved kaj. Skibet kunne laste 3.400 tons kul eller 2.900 tons koks. De Forenede Kul importører.

ger fra U.K., og man begyndte så småt at forberede importen i større stil fra oversøiske lande såsom U.S.A., Afrika, Australien og selv fra Kina. Det var en meget vanskelig omstilling, der fandt sted, og ikke mindst var finansiering af importen fra disse lande vanskelig, hvor en sådan import skulle foregå i væsentlig større ladninger end hidtil kendt, i reglen i ladninger på ca. 5-10.000 tons. De udenlandske sælgere krævede uigenkaldelig remburs ved kontraktens afslutning, og dette krævede naturligvis store kapitaler.

I årene fra 1917 og fremefter udviklede Aarhus Kul-Kompagnis ladningsforretning sig i ganske formidabel stil. Der blev afsluttet store kontrakter med Statsbanerne, med Kommunernes Kulkontor, med forskellige gasværker etc., dels for amerikanske kul og dels for kul fra andre oversøiske lande. Før den tid havde firmaet ikke beskæftiget sig i særlig høj grad med disse store kontrakter med Statsbanerne og gasværkerne, i hvert fald ikke for så store afslutninger, som der her var tale om. Man kan danne sig et begreb om omfanget af sådanne forretninger, når man tænker på, at Aarhus Kul-Kompagni på et vist tidspunkt i 1915 havde remburs løbende for oversøiske lande for ca. 14 mill. danske kroner, og firmaets omsætning i 1919 var 91 mill. kroner. Det var efter datidens forhold meget store tal, men Julius A.Christensen indså ganske klart, hvilken risiko disse store kontrakter indebar og havde et klart blik for, hvad risikoen kunne andrage i tilfælde af en deroute ved krigens afslutning. Adskillige af de kontrakter, der blev afsluttet, ikke mindst med U.S.A., men også hvad sydafrikanske kul angår, blev ikke opfyldt fra leverandørernes side indenfor de terminer, som remburserne stipulerede, og faren bestod deri, at remburserne, som var »irrevocable«, ikke kunne tilbagekaldes, uden at man samtidig havde leverandørernes indforståelse.

Alt gik godt indtil slutningen af 1919, hvor man allerede kunne skimte en deroute. De priser c.i.f., hvortil disse oversøiske ladninger var købt og videresolgt, lå omkring 190/-, og når man tænker på, at de samme varer lige før krigens udbrud kostede omkring 21/- c.i.f., kunne en deroute betyde katastrofale forhold for køberen. Det blev efterhånden klart, at sælgerne, dels i New York og dels i London, af disse oversøiske ladninger ikke kunne opfylde kontrakterne inden for afskibningsterminerne, idet de simpelthen ikke kunne skaffe skibe til overførsel af varerne og måske også spekulerede i lavere fragtrater for derved at opnå en betydeligt større fortjeneste end oprindelig kalkuleret med.

Et af selskaberne i U.S.A., som stod som sælger af nogle ladninger amerikanske kul, og som på deres brevpapir gav udtryk for at være et verdensomspændende foretagende, var særlig efterladende. Dette førte til, at Julius A.Christensen sendte sin broder, direktør V. Steen Christensen, som fra 1917 var optaget i ledelsen af Aarhus Kul-Kompagni, til New York for at få klarhed over den pågældende kontrakts mulighed for opfyldelse. Direktør Steen Christensen, som opsøgte det pågældende firma i en skyskraber i New York, traf kun en ganske ung pige på kontoret, hvor der kun var denne unge pige og en skrivemaskine. Chefen var ikke til at få fat i, han var på rejse, meddelte den unge pige, og ved nærmere oplysninger, som direktør Steen Christensen fremskaffede i New York, konstanterede han, at denne kontrakt intetsomhelst var værd. Det lykkedes at få rembursen (en veksels på en velkendt udenlandsk bank) frigivet, og ved denne frigivelse af rembursen, kom vi blandt andet i Aarhus ud for en overraskelse, ganske vist i dette tilfælde en glædelig, men alligevel noget, som vi ikke havde tænkt tilstrækkeligt over, nemlig at vi ved tilbageregulering af remburser kunne opnå en meget betydelig agio (valutakurs)-fortjeneste. Dette førte til, at Julius A.Christensen tog initiativet til at få tilbagereguleret så mange remburser som muligt, og dette gav firmaet en meget betydelig avance.

Der var også andre kontrakter løbende i U.S.A., men heldigvis var leverandørerne store, kapitalstærke firmaer, som ikke havde til hensigt at løbe fra disse forpligtelser, og derfor gik det nogenlunde med afviklingen af disse resterende amerikanske kontrakter, og heldigvis også således, at D.S.B., som stod som den største modtager af ladningerne imod disse kontrakter, tog imod disse, selvom de var forsinkede, idet vi i forvejen i god tid havde anmeldt skibene med en nogenlunde kalkuleret lastedato.

Derimod lå det anderledes med de kontrakter, som vi havde løbende for sydafrikanske kul hos firmaet Flach i London, hvor det, til trods for en omfattende korrespondance ikke lykkedes at få noget positivt frem om, hvornår man kunne forvente at få disse ladninger, som allerede var meget forsinket, afskibet. Efterhånden som efterkrigstiden indvirkede på markedet med en truende deroute, blev situationen mere og mere alvorlig. Det blev så bestemt tilsidst, at skriveren heraf skulle tage til London i december 1920 for at gå firmaet Flach hårdt på klingens og eventuelt true med retssag gennem engelske jurister, hvis ikke der blev anmeldt skibe aldeles omgående,

idet sælgerne faktisk ikke havde opfyldt, hvad de skulle. Forhandlingerne i London om de 3 ladninger, det drejede sig om, ca. 8000 tons hver, varede ca. 4 uger, og tiltrods for besøg hos Flachs kontor hver dag, hvor jeg blev modtaget med smil og åbne arme af indehaverne og hovedmanden Isaac Morris, blev det ikke til andet end »snak«. Tilsidst fik jeg bemyndigelse i telegrammer fra Julius A. Christensen til at gå i gang med annullering af ladningerne mod betaling af en vis compensation og mod at få rembuserne frigivet. Vi kunne nemlig, hvis disse ladninger blev annulleret, indsætte andre ladninger, vi havde, dels fra U.S.A. og dels fra Skotland, som igen var begyndt at levere, på vore kontrakter med D.S.B.

Det lykkedes skriveren heraf at få de afrikanske ladninger annulleret mod en compensation af 80.000 £ til sælgeren, som formentlig aldrig havde tænkt på at levere, før vi var løbet ind i derouten, og som sikkert har glædet sig over at få 80.000 £ mellem hænderne at lege med uden at bestille noget. Siden viste det sig gennem juridiske undersøgelser i London, at firmaet Flach havde svindlet og faktisk ikke foretaget nogen inddækning af tonnage for de pågældende ladninger. Dette medførte en retssag, hvor firmaet Flach måtte tilbagebetale 10.000 £ af de 80.000. Bortset fra den store indemnty, som Aarhus Kul-Kompagni måtte betale, var det en stor fordel at få disse ladninger annulleret og rembuserne frigivet og få nye og væsentligt billigere ladninger indsat på kontrakterne som erstatning og til samme pris, hvortil de afrikanske kul oprindeligt var solgt. Dette var et anliggende, som Wm. Busch ordnede med D.S.B. på en for Aarhus Kul-Kompagni ganske fortræffelig måde, og som betød overordentlig meget økonomisk for firmaet. Det var en meget bevæget tid, og jeg tror, vi alle i Aarhus Kul-Kompagni drog et lettelsens suk, da hele denne kampagne var overstået; man så således vor konkurrent Kampmann, Møller & Herskind gå i gulvet blot på en enkelt ladning amerikanske kul, som påførte firmaet et nettotab på mellem 2 og 3 millioner kroner.

Den overfor omtalte deroute udeblev ikke ret længe, den brød ud i fuldt flor i 1921, hvor kul, som indtil da havde kostet ca. kr. 190,- c.i.f. gik ned i prisen til omkring kr. 40- 50 kr pr. ton, og så var det endda meget heldigt, hvis man kunne finde en køber. Det samme forhold skete med koks, som undergik en fuldstændig katastrofal deroute. Indkøbspriserne lå i mange tilfælde på over 200 kr. pr. ton c.i.f., og man skulle være heldig, hvis man på det hjemlige mar-

ked kunne finde købere til omkring 60- 70 kr pr. ton. Denne nedgang betød store tab for mange selskaber, og Aarhus Kul-Kompagni måtte sluttelig også tage sin part af tabene på bestående lagre, men fik dog de gamle kontrakter for såvel kul som for koks afviklet på en tilfredsstillende måde uden altfor store skader.

Koncern

I slutningen af 1920 førte grosserer Julius A. Christensen forhandlinger med grosserer Ferdinand Christensen om overtagelse af firmaet Alfred Christensen & Co., Frederiksberggade, København. Disse forhandlinger var næsten ved at gå i orden, men i sidste øjeblik trak grosserer Ferdinand Christensen sit tilbud tilbage, og følgelig kom der ikke nogen ordning i stand. Der gik nogen tid, og der blev derefter indledt forhandlinger med skibsreder Marius Nielsen, som havde en aktiemajoritet i firmaet Flindt, Drost & Co. Disse forhandlinger førte til, at Julius A. Christensen overtog aktiemajoriteten i nævnte selskab med ikrafttræden fra 1. april 1921. Fra dette tidspunkt flyttede kontoret fra Aarhus til København, og firmanavnet i København blev samtidig ændret til De Forenede Kulimportører A/S.

Når Aarhus Kul-Kompagni flyttede sit domicil fra Aarhus til København, havde dette en vis forbindelse med hele udviklingen i tiden just efter 1. Verdenskrig. Det var jo således, at firmaet Kampmann, Møller & Herskind – på grund af tab på amerikanske kul – var i økonomiske vanskeligheder, og da man ikke kunne forvente, at den daværende leder, direktør Chr. Kampmann, ville henvende sig til grosserer Julius A. Christensen om økonomisk støtte, måtte han nødvendigvis se at finde en sådan økonomisk støtte andetsteds. Det resulterede i, at direktør Th. Adler-Svanholm, Det Danske Kulkompagni, indgik på et arrangement med firmaet Kampmann, Møller & Herskind, Århus, hvorved sidstnævnte selskab faktisk kom under Det Danske Kulkompagnis ledelse. Der har, såvidt man har kunnet konstatere, været ført adskillige forhandlinger på daværende tid mellem direktør Adler-Svanholm og Julius A. Christensen, og skriveren heraf mener at kunne sige, at det blev betydet direktør Adler-Svanholm, at han måtte regne med Julius A. Christensens aktivitet i København og på Sjælland, hvis en ordning mellem Det Danske Kulkompagni og Kampmann, Møller & Herskind blev til virkelig-

hed. Heri ligger antagelig oprindelsen til bestemmelsen om at flytte hovedkontoret fra Aarhus til København og Julius A. Christensens overtagelse af aktiemajoriteten i firmaet Flindt, Drost & Co.

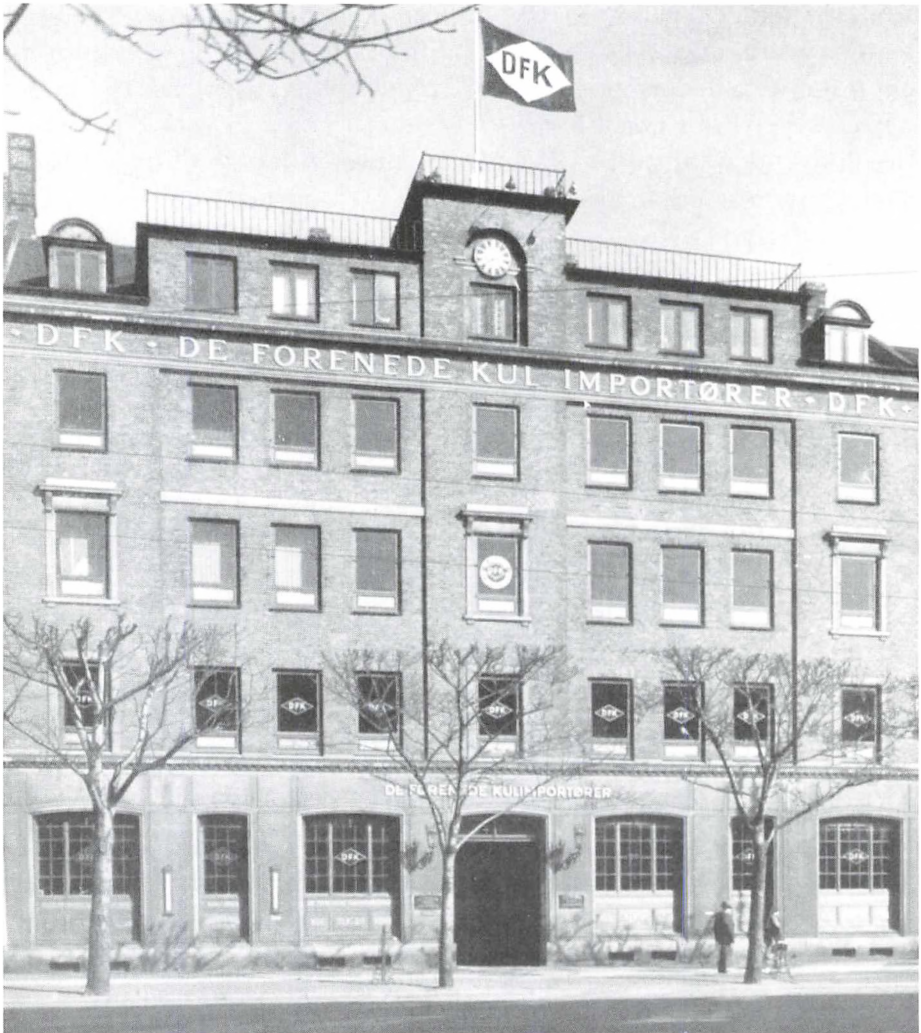
Grosserer Emil Drost forblev i firmaet i nogle år som bestyrelsesmedlem indtil sin død i 1933. Virksomheden havde til huse i Industribygningen, Vesterbrogade, og lige fra begyndelsen, hvor Julius A. Christensen flyttede kontoret fra Aarhus til København, og der samtidig blev antaget mere personale, var det meget trange lokaliteter, der arbejdedes i, og det kneb meget stærkt med pladsen. Dette forårsagede, at man måtte se sig om efter større og mere hensigtsmæssige lokaler, og resultatet heraf blev, at Julius A. Christensen købte ejendommen Holmens Kanal 5 i 1924 af vekselerer Palsby. Her blev nu indrettet større og bedre kontorer end i Industribygningen.

Ved flytningen af hovedkontoret fra Aarhus til København var det meningen at udvide forretningen og ikke mindst ladningsforretningen. Der blev derfor lagt en plan med henblik herpå. I de følgende år udvidedes denne ladningsforretning ganske betydeligt med de danske storforbrugere såsom Statsbanerne, gasværker, elværker etc. etc. Også til importørerne rundt om i landet blev der solgt meget betydelige kvaliteter af kul og koks i hele ladninger. Den totale omsætning indenfor De Forenede Kulimportører steg efterhånden, således at den gennemgående i årene fra 1921 og opefter omfattede ca. 25% af landets totale import af kul og koks.

Import fra England

Det var hovedsagelig Broomhill kul, der leveredes fra De Forenede Kulimportørers side. Det var kul, som firmaet havde monopol på, og i hvilke det gennem mange år havde en betydelig omsætning. Det var ikke uden sindsbevægelser, at man gjorde disse forretninger med Broomhill Collieries. Lederne af dette selskab, Brødrene Beckingham, var særdeles gode venner af grosserer Julius A. Christensen, og de kom ofte på besøg her i København, når kontrakterne skulle afsluttes, men desværre var det således, at Brødrene Beckingham, som var jøder, lovede guld og grønne skove, når kontrakten blev afsluttet, men de skaltede og valtede med overførsel af kullene med deres egne skibe efter eget forgodtfindende.

Derfor var forretningen i Broomhill kullene forbundet med me-

Hovedsædet i Holmens Kanal 5 omkring 1940. De Forenede Kulimportører.

get store vanskeligheder inden for De Forenede Kulimportører, hvor vi havde det største besvær med at forklare modtagerne her i landet, d.v.s. Statsbanerne og Sydfynske Jernbaner, årsagerne til de mange forsinkelser, der fra tid til anden opstod. Det blev efterhånden så broget, at undertegnede måtte tage forhandlinger op i London med d'herrer Beckingham for at prøve på at få kontrakterne opfyldt. D'herrer Beckingham var begge særdeles fidele, når man traf dem, og betydede, at de ville gøre alt for at tilfredsstille De For-

enede Kulimportører, men det var mere ord end handlinger. Ved en meget alvorlig forhandling i London lykkedes det at aftale et møde med Leonhard Beckingham i hans klub i London en formiddag kl. 11. Jeg medbragte alle kontrakter og kontraktbøger, og da der var gået ca. $\frac{1}{2}$ times tid med snak, begyndte vi at se på realiteterne. Det var meget vanskeligt at komme tilbunds i forhandlingerne, og da klokken var 12.30 trak Leonhard Beckingham sin monokel op af vestelommen og så på sit ur, idet han sagde, at han desværre måtte gå nu, da han havde billetter til en Rachmaninoff koncert, så vi kunne desværre ikke komme videre. Det var en lørdag, men jeg ringede hjem til København og sagde, at jeg kunne ikke komme hjem før i den kommende uge, og jeg insisterede på, at Leonhard forblev i London, således at vi kunne gå videre med forhandlingerne om mandagen. Et nyt møde blev arrangeret, og vi fik lavet et program, hvorefter Broomhill Collieries skulle afskibe kullene, således at jeg kunne tage hjem og meddele modtagerne, at nu ville de få varerne leveret efter dette program. Programmet blev desværre ikke opfyldt, som det skulle, men det lykkedes os dog at få ladningerne frem nogenlunde rettidigt. Forretningen med Broomhill Collieries fortsatte imidlertid også fremefter, idet disse collieries, som selv havde tonnager, der passede i størrelsen til de danske havne, i reglen kunne tilbyde til priser, der var konkurrencedygtige, men der kunne skrives et helt kapitel specielt om De Forenede Kulimportørers kontraktafslutninger med Broomhill Collieries.

Filialer

Den aktivitet og initiativ, som lige fra begyndelsen udvist fra Julius A. Christensen's side, indskrænkede sig ikke til selve arbejdet indenfor Aarhus Kul-Kompagni, men udvidede sig efterhånden til at omfatte hele Jylland, idet der fra årene 1920 og fremefter inkorporeredes en del jyske forretninger indenfor firmaets interesseområde. Det drejede sig i første omgang om forretningerne i Esbjerg og Fredericia, idet firmaerne J. Lauritzens Kulforretning, Esbjerg, og Loehrs Kulimport, Fredericia, kom ind under Aarhus Kul-Kompagni's interessesfære.

J. Lauritzens Kulforretning A/S, Esbjerg, var en forretning med ret stor omsætning i Vestjylland, og efter at ledelsen overgik til Aarhus Kul-Kompagni, blev forretningen udvidet i betydelig grad, og

omsætningen forøget, således at selskabet i Esbjerg efterhånden kom til at stå som det førende i byen. Loehrs Kulimport, Fredericia, var et mindre importfirma, som hovedsagelig koncentrerede sig om salg i selve Fredericia by. Der var ret store vanskeligheder i starten vedrørende forretningsgangen i Fredericia, men disse vanskeligheder blev overvundet, og firmaet indtog, efterhånden som årene gik, en førende stilling indenfor importen af kul og koks over Fredericia, efter at de finansielle forhold indenfor selskabet var blevet bragt i orden.

Senere overtog Aarhus Kul-Kompagni – efter mange forhandlinger med direktør Faber – Randers Kul-Kompagni. Dette firma var ved overtagelsen ikke af store dimensioner, og indskrænkede sig til handel indenfor selve Randers by og opland, men efter at firmaet overgik til Aarhus Kul-Kompagni optoges ladningsforretning over Randers, hvorved bl.a. indgik leverancer til gasværket og elektricitetsværket. På dette tidspunkt var Peter Rasmussen direktør. Det nye krananlæg i Randers blev indviet i 1921. Det var en for Randers havn stor begivenhed, og direktør P. Rasmussen, som havde gode forbindelse med Randers byråd og kommune, havde foranlediget en stor indvielse af krananlægget og dertil hørende plads, til hvilken indvielse hele byrådet og direktørerne for gasværket og elværket var inviteret. Dette fik ret stor betydning for Randers Kul-Kompagni's trivsel i årene herefter, og Randers Kul-Kompagni blev i de følgende år et betydeligt selskab indenfor Aarhus Kul-Kompagni's interessesfære.

Kort tid efter overtagelsen af Randers Kul-Kompagni blev også Nordjyllands Kul-Kompagni overtaget af Aarhus Kul-Kompagni. Dette firma havde indtil da tilhørt Alfred Christensen & Co., København. Samtidig med at firmaet blev overtaget af Aarhus Kul-Kompagni, udnævntes direktør Faber, som tidligere havde været i Randers Kul-Kompagni, til direktør for Nordjyllands Kul-Kompagni sammen med direktør Larsen, som allerede en del år havde arbejdet dér under Alfred Christensen & Co.'s ledelse. Begge d'herrer Faber og Larsen var meget ihærdige forretningsfolk, og under deres ledelse udvidede Nordjyllands Kul-Kompagni forretningen i betydeligt omfang, således at Nordjyllands Kul-Kompagni i løbet af nogle få år stod som den største importør af brændsel i det nordjyske distrikt.

Efter overtagelsen af Nordjyllands Kul-Kompagni blev efterhånd-

Randers Kulkompagni's kran. De Forenede Kulimportører.

en byerne Thisted, Struer og Lemvig inkorporeret. Thisted-afdelingen kom til at arbejde under Nordjyllands Kul-Kompagni, hvorefter afdelingerne i Struer og Lemvig arbejdede under direktiver fra Aarhus Kul-Kompagni; dog havde disse selskaber i Thisted, Lemvig og Struer deres selvstændige ledelse og direktører. Struer var naturligvis den vigtigste af disse byer, idet den ligger i et meget stort opland, og der blev i mange år under direktør Marius Koustrups ledelse drevet en ret omfattende importforretning.

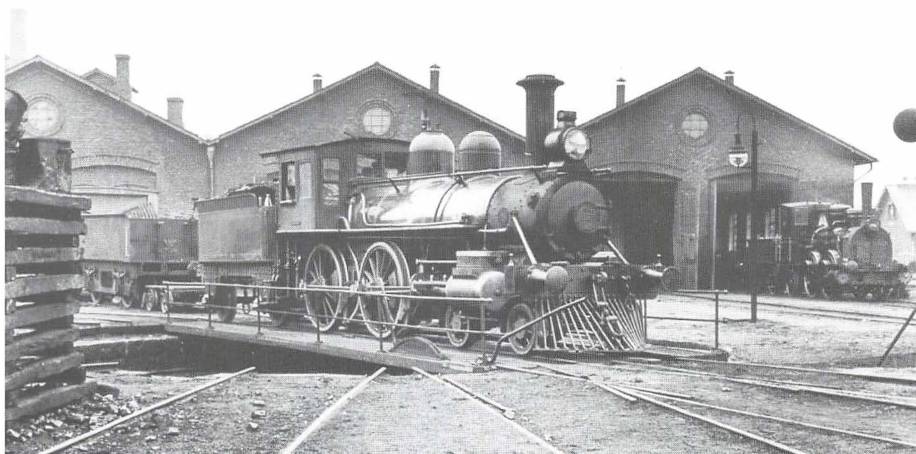
I disse år blev firmaet Aabenraa Kul-Kompagni ligeledes inkorporeret. Ledelsen af dette firma blev forestået af direktør Boy Bundesen, som fortsatte indtil sin død, hvorefter ledelsen gik over til hans søn, Georg Bundesen. Så langt sydpå som Aabenraa distriktet havde Aarhus Kul-Kompagni ikke hidtil arbejdet, men Aabenraa Kul-Kompagni, og ikke mindst direktør Boy Bundesen havde et godt navn indenfor by og opland, og der blev gjort en ret betydelig omsætning i det pågældende distrikt i de kommende år, ikke alene på det lokale marked, men også med de selvimporterende virksomheder i distriktet.

I begyndelsen af 1936 blev Hobro Kul- og Koks-Import A/S inkorporeret. Selskabet havde efter overtagelsen ikke sin egen ledelse, men blev styret fra Aarhus, Randers og Nørresundby. Selskabet

havde ikke på daværende tidspunkt nogen stor omsætning, men også dér lykkedes det efterhånden at få bragt en ikke ubetydelig omsætning i stand, idet firmaet havde et ret godt opland. Efter nogen tid blev ledelsen af Hobro Kul- og Koks-Import overdraget direktør H.I. Bie, som iøvrigt senere blev udnævnt til direktør i Randers Kul-Kompagni. Han blev i Hobro afløst af direktør Viggo Bech, men også han blev senere udnævnt til direktør i en anden af firmaets afdelinger, nemlig i Aarhus Kul-Kompagni, hvor han kom til at arbejde sammen med direktør Flach. Hobro Kul- og Koks-Import skulle så igen have ny leder, og det blev direktør Lyng.

Hvad Fyn angår, havde man ikke før 1921 haft særlig kontakt med importørerne dér, men i 1921 sluttedes en forbindelse med firmaet Carsten Petersen & Co., en forbindelse, som senere viste sig at være af meget stor betydning. Carsten Petersen havde tidligere arbejdet i Korn- og Foderstoffirmaet »Langelandskorn«, men havde i årene umiddelbart før 1921 arbejdet i Odense, specielt med brunkul og gjort en ret betydelig omsætning. I foråret 1921 henvendte grosserer Carsten Petersen sig til firmaet De Forenede Kulimportører i København, som Julius A. Christensen netop havde etableret, og da undertegnede i forvejen var en nær ven af Carsten Petersen, blev han introduceret hos Julius A. Christensen med det resultat, at Carsten Petersen fik et lån på kr. 40.000, som skulle være en slags startkapital til at begynde import af kul og koks i Odense i større omfang end hidtil. Der blev udstedt en veksel på det ovennævnte beløb, og denne veksel har af særlige grunde løbet fra 1921 til 1964, da De Forenede Kulimportører Holding Company overtog firmaet Carsten Petersen & Co. Der var særlige grunde til at man lod denne veksel løbe gennem årene. Det var nemlig ikke således, at Carsten Petersen & Co. manglede kapital, men på den meget intime måde, hvorpå forretningen mellem dette firma og De Forenede Kulimportører gennem årene blev drevet, lykkedes det at bringe omsætningen i Odense ganske betydeligt i vejret, således at Carsten Petersen & Co. efterhånden stod som det førende importfirma af brændsel i Odense og på Fyn.

Odense blev en plads, hvor De Forenede Kulimportører havde en meget stor omsætning, ikke mindst i de år, hvor Sydfynske Jernbaner stadig eksisterede og importerede kul, men også til Sukkerfabrikkerne etc. Carsten Petersen & Co. importerede i reglen i større ladninger og anvendte gennem årene i meget stor udstrækning vo-

Sydfynske Jernbaner havde forholdsvis små lokomotiver. Det såkaldte »prærielokomotiv« var et af dem og havde sit navn efter den forholdsvis høje skorsten. Billedet er taget i 1904 uden for selskabets ældste remiser i Odense. Jernbanemuseet.

re egne både til importen dels fra England og dels fra Polen. Carsten Petersen var en meget dygtig forretningsmand, og indenfor selve Odense by fik han støtte i sin kompagnon grosserer Frederik Jensen, som efterhånden fik sæde i en del bestyrelser og ligeledes i Odense Byråd. Alt dette bevirkede en meget stor fremgang for firmaet. De Forenede Kulimportører har gennem årene ydet stor støtte til firmaet Carsten Petersen & Co., ikke mindst i de år, hvor De Forenede Kulimportørers egen tonnage benyttedes til overførsel af varerne. Forretningen med Sydfynske Jernbaner blev for øvrigt ikke gjort gennem Carsten Petersen & Co. Undertegnede havde gennem mange år meget nær kontakt dels med jernbanernes direktør, Steensballe og senere også med driftsbestyrer Hansen, og det var De Forenede Kulimportører, der havde hovedleverancen af kul i hele ladninger til Sydfynske Jernbaner.

I begyndelsen af 1924 overtog De Forenede Kulimportører hele aktiekapitalen i Langelands Kulkompagni. I de første år blev forretningen ledet af Julius A. Christensens broder, grosserer Carl Christensen, men i 1927 blev Toft Jacobsen, som tidligere havde været ansat i Loehrs Kulimport, Fredericia, udnævnt til direktør i Lange-

lands Kulkompagni. Efter Toft Jacobsens død i 1955 blev ledelsen af Langelands Kulkompagni overdraget til Axel Larsen. Langelands Kulkompagni købte senere den ejendom i Rudkøbing, hvor firmaet havde til huse, til indrettelse af kontor med privatlejlighed, og dette betød naturligvis meget for firmaets trivsel.

Langelands Kulkompagni havde en særlig betydning for J.A.C., idet det var i Rudkøbing, Familien Christensen havde startet import af kul. Importen foregik i små skonnertladninger direkte fra England. Efter optegnelser fra disse længst forgangne tider foregik importen på den måde, at skipperen, som ejede båden, sejlede til England og hentede en ladning store kul. Når han så ankom med denne ladning til bestemmelsesstedet Rudkøbing eller anden havn på Langeland, averterede han med kul for levering direkte fra skibet. Så kunne kunderne få varen leveret fra skibssiden, og skibet blev liggende, til ladningen var solgt. Ladningen fra dansk havn til England bestod i reglen i disse tider af smør i dritler.

I 1921 overtoges Køge Kulforretning. Det var et meget gammelt firma, hvis oprindelse går tilbage til 1890, og så tidligt som i 1907 fik Køge Kulforretning opstillet en kran til losning af brændsel. I de første år efter overtagelsen af selskabet var mægler F. Ohlsson leder af firmaet, men senere udnævntes S. Rasmussen til forretningsfører. Der er næppe tvivl om, at overtagelsen af Køge Kulforretning havde en vis historisk betydning for Julius A.Christensen, idet han havde været i købmandslære i Køge. Forretningen i Køge udvidedes efterhånden ganske betydeligt under S. Rasmussens energiske ledelse og kom op på en så betydelig omsætning, at firmaet står som den største importør blandt de sjællandske provinshavne. Der blev også gjort en betydelig omsætning i ladninger over Køge, også i kul til de vestsjællandske gasværker, og Køge Kulforretning står i dag som en førende virksomhed indenfor Køge by og omegn.

Holbæk Kulkompagni blev inkorporeret i 1931. Dette firma hed tidligere Smith & Steenstrup, men fik navnet Holbæk Kulkompagni A/S. I begyndelsen lededes selskabet af Alf Christensen, senere blev han afløst af direktør Ebbe Friis, som senere blev forflyttet til J. Lauritzens Kulforretning i Esbjerg. Derefter blev Hans Emil Klem direktør for Holbæk Kulkompagni, og han leder stadig firmaet. Holbæk Kulkompagni, som ligger i et meget stort opland, har, efterhånden som årene er gået, oparbejdet en stor omsætning og har hævdet sig på tilfredsstillende måde som importør af fast brændsel,

således at firmaet ligesom Køge Kulforretning nu indtager en førende stilling indenfor den sjællandske kulhandel.

Det er indlysende, at hele denne store expansion indenfor grosserer Julius A. Christensens interessesfære betød et enormt arbejde for ham med mange og besværlige forhandlinger, opsættelse af kontrakter og overenskomster mellem de nye selskaber og moderselskabet, så her ligger faktisk det grundlæggende for den store concerns opbygning, som kun kunne udføres af en mand med så vidtskuende evner og dygtighed.

Kulhandelen i mellemkrigstiden

I 1926 udbrød den store kulstrejke i England, og denne strejke, som varede i 7 måneder, skabte en fuldstændig omvæltning indenfor kulhandelen, idet det i det lange tidsrum praktisk talt var umuligt at få afskibninger fra U.K. Polen, som ikke tidligere havde beskæftiget sig ret meget med eksport af kul til de skandinaviske lande, begyndte nu at tage denne sag op meget intensivt, og de første ladninger polske kul, som ankom hertil landet i begyndelsen af den engelske strejke i 1926, blev afskibet fra Danzig i lægtene og med slæbebåd bragt herop. Det første parti polske kul (fra gruben Czeladz), ca. 1200 tons, ankom til København i 2 lægtene. Disse ladninger var ikke solgt ved ankomsten hertil, men De Forenede Kulimportører købte ladningerne, – efter at have besigtiget dem. Herefter optoges forhandlinger med de forskellige polske grubeselskaber om udvidelse af importen af polske kul, og i løbet af nogle måneder overtog De Forenede Kulimportører hele forhandlingen af polske kul fra Robur-koncernen, som var den største producent i Polen, og som specielt havde industrikul til disposition for eksport. Endvidere overtoges forhandlingen af størstedelen af kullene til husholdningsmarkedet fra Dombrowa-gruberne: Juliuz Kasimir, Reden-Renard, Paris og Saturn.

Eksporten af kul fra Polen til Danmark steg i løbet af kort tid ganske betydeligt og nåede i de følgende år op på ca. 2 millioner tons p.a., og heraf havde De Forenede Kulimportører en meget væsentlig part. De to største importører af polske kul på daværende tid var firmaerne De Forenede Kulimportører og Rudolph Als. Dette sidstnævnte firma havde også før den engelske strejke arbejdet en del med Polen og solgt mindre partier polske kul, ikke mindst til eks-

port til oversøiske lande. Dette bevirkede, at Rudolf Als fik eneforhandlingen af de polske kul gennem firmaet Cæsar Wollheim, Berlin, som disponerede over fortrinlige kul fra polske gruber, ikke mindst til husholdningsbrug, og på dette felt opstod der en ikke ringe konkurrence mellem de to selskaber.

Foruden importen af polske kul til Danmark startede De Forenede Kulimportører eksport fra Polen til Irland, og under strejken lykkedes det at placere 150-200.000 tons polske kul, afskibet direkte fra polske havne til irske havne, hovedsagelig gennem firmaet Robert Harper & Søn i Glasgow, som jo var Aarhus Kul-Kompagni's gamle forbindelse i Skotland.

Da den engelske strejke sluttede, havde polske kul efterhånden fået indpas på det danske marked, og det viste sig, at disse polske kul var af en fortrinlig kvalitet, som kunne konkurrere ikke alene prismæssigt, men også kvalitetsmæssig med de britiske kul. Hele denne strejkesituation gav i virkeligheden stødet til, at strukturen i den engelske eksporthandel af kul ændredes i betydelig grad, idet hele skandinavien inclusive Finland efterhånden gik over til i betydelig grad at importere polske kul.

Importen til Danmark fra Polen fortsatte i et omfang af ca. 2 mill. tons årlig, indtil U.K. pludselig i 1931 gik fra guldværdien. Derved opstod en helt ny fase indenfor kulhandelen. Det lykkedes nemlig Englænderne ved hjælp af bilaterale bestemmelser at binde de skandinaviske lande. Således blev Danmark bundet i en aftale med U.K., gående ud på, at Danmark skulle aftage:

80% af sin totale import af kul fra U.K.

65% af sin totale import af koks fra U.K.

Dette betød naturligvis en ikke uvæsentlig reduktion af importen af kul og koks fra Polen. Man måtte herefter i adskillige år arbejde med de polske kul efter et vist kvotesystem, hvorved der var en evig kamp mellem importørerne om at få så stor andel i disse kvoter som muligt, idet det naturligvis var en stor fordel importørmæssigt set at få så mange polske kul hjem som muligt, idet disse kul var væsentlig billigere end de britiske.

Under denne epoke måtte man søge at arbejde på at finde midler til at få så stor kvote som muligt, og i året 1933 lykkedes det De Forenede Kulimportører at få et ret stort parti saltede sild i tønder på hånden gennem firmaet Dines Petersen & Co. (Halfdan Hendrik-

sen). Disse sild lå i nogen tid oplagt her i Københavns Frihavn, og Svend Brockmann, som på daværende tid sad i Polen som De Forenede Kulimportørers repræsentant, formidlede derefter salget af sildene til den polske regering, mod at De Forenede Kulimportører fik en importbevilling på ca. 250.000 tons polske kul.

Det var ikke en sag, der gik glat igennem. Grosserer Julius A. Christensen og direktør Steen Christensen skulle netop i disse dage rejse til Italien på ferie, og det var en aftale, at De Forenede Kulimportører ikke skulle betale sildene, før valuta-attesten på de ca. 250.000 tons kul var udstedt af varedirektoratet. Jeg havde check liggende klar til betaling af sildene, det var jo et millionbeløb, men jeg havde udtrykkelig ordre fra cheferne, at denne check ikke kunne udleveres til Halfdan Hendriksen, før attesten fra varedirektoratet var i vor besiddelse. Varedirektoratet var meget tilbageholdende, og forhandlingerne stod på i flere dage. Den sidste dag, der forhandlede, var en lørdag, og direktør Kiefer, som var mellemmand sad på vort kontor fra tidlig morgen til sent på eftermiddagen og førte i den tid utallige samtaler pr. telefon med Handelsministeriet og tilsidst med selve statsminister Stauning for at der kunne blive givet ordre til varedirektoratet om at udstede pågældende bevilling.

Halfdan Hendriksen, som var meget utålmodig og tilsidst vred, ringede og spurgte, om vi ikke stolede på ham. Hertil kunne jeg kun svare, at dette ikke var et spørgsmål om mistillid, men at der var givet udtrykkelig ordre fra cheferne til, at betalingen for sildene skulle udveksles med en importattest for 250.000 tons kul.

Kl. 16.30 lørdag eftermiddag havde Stauning en samtale med varedirektoratet, og denne samtale resulterede i, at vi fik tilladelse til at hente importbevillingen i varedirektoratet. Da dette var bragt i orden, blev checken til sælgeren af sildene uopholdelig bragt over til grosserer Halfdan Hendriksen. Derefter var importspørgsmålet i orden, men da dette blev bekendtgjort mellem herværende importører – ikke mindst mellem importørerne af polske kul – opstod der nærmest en revolution, idet man kritiserede, at et enkelt firma skulle have monopol på en så stor part af den polske import. Der blev afholdt utallige møder i det dengang eksisterende forhandlingsforum, det såkaldte Polkul, om denne sag, og disse møder resulterede i, at De Forenede Kulimportører måtte tilbyde de øvrige hovedforhandlere af polske kul et vist kvantum, men dog uden at det skulle gå ud over firmaets egen fortjeneste.

Krig og besættelse

Forretningen med de polske kul gik videre efter de afstukne regler, – med den nedskrevne procentandel fra Polen og den større import fra England – faktisk til krigen brød ud i september 1939, hvorved der igen opstod en helt ny struktur i kulhandelen. Det blev efterhånden meget vanskeligt på grund af krigen at få de tilstrækkelige forsyninger fra England, og Danmark gik som bekendt helt over til import af sit forbrug af fast brændsel fra Tyskland fra det øjeblik, tyskerne besatte Danmark, nemlig april 1940. Denne ændring af fødte mange møder i Handelsministeriet, varedirektoratet etc., hvor pludselig repræsentanter for tyskerne optrådte som formidlere af eksport til Danmark, men dog således, at de forskellige kulimportørfirmaer (de tyske hovedforhandlere) fik tildelt visse kvoter af de tyske storeksportører. Der kom under besættelsen kul i ret betydeligt omfang fra de øvreschlesiske gruber, som Tyskland sad på. Koksene kom praktisk talt udelukkende fra Ruhrdistriktet med undtagelse af et mindre kvantum koks fra det øvreschlesiske syndikat i Berlin. De kvoter, som De Forenede Kulimportører ved de stedfundne forhandlinger fik tildelt, var ingenlunde små, og dette var grunden til, at firmaet under krigen kunne forsætte sin forretning og også bevare en rimelig avance, selvom den totale import naturligvis var mindre end normalt.

På grund af vanskelighederne med at skaffe tilførsler til landet af udenlandsk brændsel under krigsårene, og i særdeleshed under den sidste krig i tidsrummet 1939-45 tog produktionen af indenlandsk brændsel – brunkul og tørv – stor fart. Der afsluttedes store kontrakter for brunkul, naturligvis i første omgang med de danske elværker og storindustrien, men også importørerne gjorde i disse krigsår en ganske betydelig omsætning, såvel i tørv som i brunkul, og heri deltog De Forenede Kulimportører med ikke ringe kvantiteter. Den samlede brunkulproduktion i krigsårene løb helt op til 5 mill. tons p.a. Firmaet havde under krigen store leverancer af tyske kul, bl.a. til cementfabrikkerne, som jo blev tvunget til at producere cement til den tyske værnemagt, og firmaet fik ganske simpelt ordre til at levere de tyske kul til cementfabrikkerne og fik så sin betaling for kulladningerne gennem den tyske værnemagt via Nationalbanken. Dette var et forhold, som man ikke i De Forenede Kulimportører tænkte sig kunne give anledning til vanskeligheder senere hen, idet leverancerne blev aftalt i Handelsministeriet under de

danske embedsmænds nærværelse, men da krigen var forbi, optrådte pludselig det særlige kontor, der var oprettet til varetagelse af Danmarks tilgodehavender i Tyskland, og forlangte, at firmaet skulle tilbagebetale til dette særlige kontor – det samme gjaldt også andre kulimportører – den avance, som man havde oppebåret på disse leverancer. Det fandt man fra De Forenede Kulimportørers side ganske urimeligt, men efter at sagen var blevet behandlet af hrs. Rørdam, blev man enige om, at sagen ikke skulle følges op til højere instanser, og man betalte godvilligt det forlangte beløb.

V. Steen-Christensen

I disse erindringer om Julius A. Christensens virke og initiativ gennem de mange år må man ikke forglemme at nævne direktør V. Steen-Christensens aktivitet indenfor hele selskabets udvikling.

Direktør Steen-Christensen kom hjem fra uddannelse i udlandet, sidst i Skotland i 1917 og bistod efterhånden grosserer Julius A. Christensen i hele forretningsledelsen. Direktør V. Steen-Christensen havde således en meget stor indflydelse i forhandlingerne vedrørende overtagelsen af de jyske afdelinger og udførte i de år en mængde rejser rundt om i Jylland til de forskellige byer, ligesom han førte forhandlinger med de pågældende selskaber, som efterhånden blev inkorporeret. Man kan trygt sige, at V. Steen-Christensen var en udmærket medarbejder for Julius A. Christensen, idet han besad særlige evner til at kunne komme på talefod med mange af lederne indenfor de jyske selskaber, som skulle overtages, og i mange tilfælde fik han forhandlinger i gang og til at glide. Han foretog mange rejser til de udenlandske forbindelser og havde et godt navn indenfor alle de store eksportfirmaer i England og Skotland og senere også i Tyskland og Polen.

Da hovedkontoret i 1921 flyttede til København, kom der en tid, hvor direktør V. Steen-Christensen tog et stort arbejde på sine skuldre, idet der i København i de følgende år blev en mængde organisationsarbejde at udføre. Her blev han en foregangsmand, og det betød meget for De Forenede Kulimportører, at direktør V. Steen-Christensen var vellidt overalt indenfor den skandinaviske kulhandel. Det var således på hans initiativ, at der i 1928 ved forhandlinger i Stockholm blev etableret en organisation, Scandinavian Coal Importers' Federation, som senere fik en meget stor betydning for

Filialerne var det afgørende led i kampen om det danske marked. De kunne indgå i hierarkiske administrative strukturer. Lemvig Kul-Kompagni A/S havde ganske vist en selvstændig ledelse, men sorterede alligevel under Aarhus Kul-Kompagni i sin videre forbindelse til De Forenede Kulimportører. Filialen i Lemvig havde kontor i et butikslokale. De Forenede Kulimportører.

samhandelen med udlandet. Endvidere var han foregangsmand ved arrangementet med Rheinisch-Westfälisches Kohlen Syndikat angående oprettelse af en hovedforhandlerkreds for koks fra Tyskland, hvor De Forenede Kulimportører efterhånden fik etableret en meget betydningsfuld kvoteordning.

I de vanskelige krigsår 1939-45 måtte V. Steen-Christensen påtage sig en mængde komplicerede forhandlinger, og med de store evner, han besad på dette felt, lykkedes det De Forenede Kulimportører at komme glat gennem de mange vanskeligheder, dels med udlandet dels – og ikke mindst – med den danske offentlige administration.

Efter at De Forenede Kulimportører havde oprettet sit domicil i København og overtaget aktiemajoriteten i selskaberne Gustav Foersom & Co. og Hans Pedersen & Co., udvidede Det Danske Kul-

kompagni også sit filialområde, således at dette selskab fik filialer i byerne Gråsten, Haderslev, Kolding, Fåborg, Nykøbing F. og Grenå. Dette kunne således efterhånden have udviklet sig til en formidabel kappestrid om salget af brændsel på det danske marked de to selskaber imellem, men en sådan kappestrid blev – i hvert fald tildels – undgået på det tidspunkt, hvor De Forenede Kulimportører overtog aktiemajoriteten i Det Danske Kulkompagni. Denne aktiemajoritet havde indtil da ligget hos firmaet Wm. Cory & Son, Ltd., London, og det skyldes i høj grad direktør V. Steen-Christensens nære forbindelse med ledelsen indenfor Wm. Cory & Son, at direktør McKenzie, Cory's repræsentant, formidlede denne transport af aktier til De Forenede Kulimportører.

Dette betød med ét slag en strømkæntring af forholdet mellem De Forenede Kulimportører/Det Danske Kulkompagni, og der begyndte nu et vist samarbejde med hensyn til koncentration af firmaerne, hvorved efterhånden de to firmaer erhvervede betydelige aktieposter sammen i selskaberne Importkompagniet, Kalundborg – Kalundborg Kulkompagni – Frederikssund Kulimport – Hundested Kulimport, Kulkompagniet Vesta etc. etc. Det Danske Kulkompagnis selskaber arbejdede dog også efter overtagelsen af aktiemajoriteten fuldstændig suverænt.

De øvrige importører i København og Provinsen, ikke mindst Unionen, så med megen skepsis på denne udvikling, og når man fra konkurrenternes side talte om grosserer Julius A. Christensen og De Forenede Kulimportører, så hed det nu herefter indenfor københavnske kulhandlerkredse »Kanalen«, og lige meget hvad der skete på kulmarkedet, ville man altid under en eller anden form fra konkurrenternes side blive præsenteret for »Kanalen« som Prügelknabe.

Der opstod i disse år ikke så lidt jalousi indenfor engros handelen i København, og konkurrenterne rottede sig sammen for at forhindre, at selskaberne De Forenede Kulimportører og Det Danske Kulkompagni fik stor dominans. Det gav sig også tilkende overfor udlandet, og når ved alle tidligere store internationale møder direktør Svanholm eller direktør V. Steen-Christensen var de normgivende og bød de udenlandske forhandlere velkommen, så oplevede man ved flere lejligheder, at den anden del af de førende kulimportører søgte at gøre sig gældende. Det mest eklatante tilfælde på en sådan fremgangsmåde så man ved det første møde, den internationale

koks-konvention afholdt i København, hvor alle prominente koksproducenter fra hele Europa var forsamlet med englænderne i spidsen. På dette møde skyndte direktør Wex (Montana) sig straks ved mødets begyndelse, inden direktør Svanholm eller direktør V. Steen-Christensen kunne komme til orde, at rejse sig op på importørernes vegne og ovenikøbet på fransk, at byde de udenlandske gæster velkommen: »Soyez bienvenu«.

Ved dette møde med Konventionen var praktisk talt kun producenter (ikke eksportører) og repræsentanter for danske Kulimportørers Association til stede, men som altid var eksportørerne i hælene på producenterne for at lytte. Det er således betegnende, at da Konventionens medlemmer og Associationens repræsentanter skulle fotograferes på hotel Angleterre, så man pludselig Bielinky stikke hovedet op bagved, således at han kom med på fotografiet.

Senere blev der afholdt adskillige møder med Konventionen, ikke i Danmark, men i London, og ved et af de næste møder i London, var der stor diskussion om kokspriserne, idet England, Tyskland (Ruhr) og tildels også Belgien, ville søge at holde de øvrige kontinentale producenter, såsom Tjekkoslovakiet, Polen og Oberschlesische Steinkohlen-Syndikat ude af markedet. Konventionen forsøgte at lave et slags kokskartel, således at de store europæiske koksproducenter, i første række England og Tyskland (Ruhr), kunne blive leverandører til de skandinaviske lande. Det ville de øvrige storproducenter ikke godvilligt gå med til, og der var på et givet tidspunkt en ret stor spænding i priserne, idet de østlige lande, Tjekkoslovakiet og Polen tilbød koksene til 20 á 25% lavere priser end de øvrige europæiske storproducenter. På mødet blev der derfor lange diskussioner, og stemningen var ret trykket, man kunne ikke rigtig komme videre med forhandlingerne, og man sad faktisk og stirrede på hinanden.

Pludselig stod der på kaminen i det store lokale, hvor mødet blev afholdt en plakat, skrevet med rødkridt, og ved siden af plakaten stod en »bi-ba-bu-dukke«. Direktør V. Steen-Christensen havde i al hemmelighed ved hjælp af en tjener fået plakaten placeret på kaminen, og på plakaten stod: »If you want to buy cheap metallurgical coke please apply this hotel room no. 22«.

Dette er et bevis på direktør V. Steen-Christensens smidighed i sådanne forhandlinger, idet hele den trykkede stemning med ét var forsvundet, og man kunne i al gemytlighed bevæge sig til lunchen

og fortsætte forhandlingerne på mere fredeligt grundlag om eftermiddagen.

Efter et af disse internationale møder, som blev afholdt i Stockholm, rejste de danske repræsentanter, heriblandt direktør V. Steen-Christensen sammen med de engelske til London via Trelleborg-Sassnitz og skulle først anløbe Berlin, hvor der skulle finde nogle foreløbige forhandlinger sted. Visse af de skandinaviske importører og en del af englænderne forstod at gøre en sådan rejse gemytlig, og der blev på ruten Stockholm-Berlin indtaget adskillige flydende stoffer. Dette havde til følge, at Dobson, som var almindelig kendt som en »jolly good fellow« ved togets fremkomst i Tyskland i nærheden af Berlin stod ud på en forstadsstation – desværre i undertøj – og råbte: »Where the Hell are we?« Direktør V. Steen-Christensen reddede situationen ved gennem sit kupévindue, som var ved siden af Dobsons, at få fat i ham og få ham ind i toget, idet dette jo kun holdt ganske få minutter på denne forstadsstation.

Et felt, hvor direktør V. Steen-Christensen også gjorde et meget stort arbejde til stor gavn for selskabet, var forhandlingerne med repræsentanter for de tysk-øvrerschlesiske selskaber og herunder navnlig Friedländer, Berlin og Giesche, Berlin og i det hele taget mange af de prominente herrer indenfor den tyske storhandel. Selv de ledende personer indenfor besættelsesmagten forstod direktør V. Steen-Christensen at omgås på en måde, som ikke skadede De Forenede Kulimportørers interesser, men tværtimod etablerede det gode forhold vi stadig har til de tyske storleverandører.

Direktør V. Steen-Christensen afgik ved døden den 14. december 1959.

Efterkrigstid

Danmarks besættelse sluttede som bekendt i maj 1945. Da dette skete, indkaldte grosserer Julius A. Christensen til et møde på villaen i Vedbæk, hvor også direktør V. Steen-Christensen og frue samt undertegnede var til stede. Vi fejrede ved et glas vin Danmarks befrielse og drøftede, hvordan forretningen nu herefter skulle føres. Vi var alle enige om, at der var meget, der skulle rettes op, men heldigvis var der jo ikke slået noget i stykker for De Forenede Kulimportører økonomisk, og vi kunne således tage fat på arbejdet og se at få det bedst mulige ud deraf.

Udsigterne for tilførsler fra vore sædvanlige kilder, d.v.s. England og Tyskland var yderst ringe, idet Englænderne efter den lange og svære krig havde nok at tænke på i deres eget land, også hvad forsyninger af brændsel angik. Vi måtte derfor i første omgang tænke på U.S.A., Polen og måske i nogen grad Tyskland.

Det første spørgsmål, der opstod, var Polen, og undertegnede tog initiativet til at få en rejse godkendt i Handelsministeriet for at sikre landet nye og friske forsyninger af udenlandsk brændsel. Jeg indgav en skriftlig ansøgning til Handelsministeriet og anførte, at det var nødvendigt, at repræsentanter for den polske import tog til Polen hurtigst muligt for at se at få en kontrakt i stand. Jeg foreslog Handelsministeriet, at deltagerne, hvad kullene angik, skulle være direktør Rudolph Als, som jo var så godt kendt i Polen og af polakkerne, direktør A. Fløtkjær, som på daværende tid endnu var formand for Borgerrepræsentationen, og undertegnede, idet vi så ville mødes i Warszawa med repræsentanterne for den danske regering, som skulle komme en ugestid senere, når kuldelegationen havde sonderet terrænet.

Når jeg bad direktør Fløtkjær være medlem af denne delegation, var det med henblik på, at han, som nævnt, var formand for Borgerrepræsentationen, og at vi dermed viste, at vi kom fra et demokratisk land. Dette bevirkede, at vi ved ankomsten til Warszawa, hvor vi blev introduceret hos nogle af de ledende folk i Handelsministeriet, præsenterede direktør Fløtkjær som »Præsident«, idet vi samtidig anførte, at han var formand for Borgerrepræsentationen i det demokratiske Danmark. Dette faldt i særdeles god jord hos de ledende kommunister i Warszawa. Direktør Als, som også deltog i rejsen, var tidligere – før krigen – en meget stærk konkurrent til De Forenede Kulimportører, og der bestod ikke altid noget godt forhold de to firmaer imellem, idet der hos Als var en indgroet stærk skepsis overfor vort firma, da Rudolf Als' repræsentant i polske kul (Jansen) ved enhver lejlighed misrekommanderede De Forenede Kulimportører og dets indehavere. Jansen var gode venner med Stauning, og det gjorde naturligvis ikke sagen bedre, men efterhånden fik jeg gennem direktør Fløtkjær hos Jansen oparbejdet en sådan tillid til vort firma, at han også overfor Stauning og fæller tog os i forsvar. Dette bevirkede, at direktør V. Steen-Christensen efterhånden kom på særdeles god talefod med Stauning og ved flere lejligheder støttede flere af Staunings forslag.

Dette gav et godt grundlag for Danmark i Polen, og vi havde også succes i Polen i vore første forhandlinger med de polske repræsentanter. Ved ankomsten til Warszawa, hvor alt lå i en stor ruinhob, og hvor der var tusinder af lig begravet under ruinerne, var forholdene nærmest afskrækkende og uudholdelige, dels på grund af stanken og dels på grund af snavs og kalk, som i den varme tid flød omkring. Hotel Polonia var det eneste hotel, som stod, men dog tildels uden vinduer og de fleste dage uden vand, så vi måtte klare os bedst muligt, og heldigvis havde vi selv mad med og også nogle drikkevarer.

Forhandlinger i selve Warszawa var fuldkommen uigennemførlig, thi der var ikke et eneste brugbart lokale. Derfor måtte vi, hver gang der skulle være forhandlinger, køre over den interimistiske bro, der var bygget over Weichselfloden, til Praga, hvor der endnu stod et par skoler, og hvor regeringsforhandlere holdt til. Disse transporter til og fra Praga må nærmest betegnes som livsfarlige, thi trafikken over den interimistiske bro var yderst risikabel, ikke mindst på grund af de tusinder af flygtninge, som snart drog den ene vej og snart den anden vej med deres trækvogne, bylter, kvinder og børn. På gadehjørner og ved broen var stationeret kvindelige, russiske skarpskytter, som kontrollerede, dels vore papirer og dels vore pas, hver gang vi skulle passere. Der var russiske, kvindelige soldater, som i mange tilfælde stak hovedet ind i vognen og sagde ordet »cigaretter«. Efter at vi havde opholdt os i Warszawa ca. 2 uger, kom der nogle repræsentanter fra den danske regering, bl.a. kontorchef Hergel.

De første forhandlinger gik ud på at få en bilateral overenskomst i orden, således at Danmark for de kulmængder, der eventuelt blev tale om, kunne levere Polen visse nødvendige varer; der var bl.a. herunder tale om et ret anseligt antal heste. Forhandlingerne gik trægt de første dage, og på sædvanlig østeuropæisk manér begyndte de fleste møder henad eftermiddagen og sluttede først henad morgenstunden, så det meste var natarbejde.

Forhandlingslederen fra polsk side var en kontorchef Wyrozchemsky, en dygtig og handlekraftig mand, men som gav udtryk for kommunistiske idéer, hvilke jo var fremherskende så kort tid efter krigens afslutning, men iøvrigt blev vi behandlet yderst høfligt af polakkerne. Der blev skrevet utallige udkast til kontrakter, og jeg husker bl.a., at kontorchef Hergel sagde til mig på hotel Polonia, at han meget gerne ville have rapporter fra mig om de forskellige møder skrevet på tysk, for han kunne ikke selv skrive tysk korrekt. Efter

10-14 dages forhandlinger blev en kontrakt om morgenen kl. 4 den 5. august 1945 bragt i stand i Praga, og da jeg havde lavet kontrakten på engelsk, som jeg troede, nu skulle være udvekslings sproget, sagde Wyzozchemsky pludselig, at han gerne ville have denne kontrakt lavet på fransk, og at den skulle være færdig om 1 time, da den skulle bruges ved forhandlinger med andre lande. Vi fik derefter fat i en polsk embedsmand, som tidligere havde haft med kul at gøre, og vi satte os ind i et kontor og lavede tilsammen kontrakten på fransk, idet vi hjalp hinanden med de forskellige tekniske udtryk, så kontrakten blev skrevet og samme morgen underskrevet af samtlige repræsentanter fra Danmark.

Denne kontrakt androg 410.000/600.000 tons, og det var meningen, at afskibningerne skulle påbegyndes så hurtigt som muligt. Desværre var det således, at afskibningshavnene, d.v.s. Danzig og Gdynia tildels lå hen i ruiner. Under forhandlingerne i Warszawa tog vi et par dage fri og fik arrangeret gennem regeringen, at en militær maskine transporterede os til Danzig og Gdynia. Vi boede i Sopot på hotel Morska, hvilket er det værste hotel, jeg nogensinde har besøgt. Hotellet var uden vinduer og uden w.c., hvortil kom, at der henad aften, når de omstrefjende soldater blev fulde, blev skudt rigeligt i gaderne.

Vi fik Røde Kors biler til disposition til at køre os ud til havnene for at besigtige lasteinstallationerne, og det viste sig, at det eneste sted, hvor vi kunne påbegynde afskibningerne nogenlunde hurtigt, var hos Giesche i Danzig, hvilket anlæg i hvert fald kunne sættes i stand i løbet af nogle uger.

I løbet af kort tid begyndte vi at fragte skibe, og hvor utroligt det end forekom os, ydede polakkerne et så kolossalt arbejde i havnene med at reparere, at det lykkedes at få en del af skibene lastet og sendt afsted, og det var forøvrigt gode, brugbare kul, der blev leveret, selv i den første, vanskelige tid, så vi måtte alle tage hatten af for polakkerne, idet det var rent umenneskelige anstrengelser, der blev gjort fra polsk side for at få hjulene i gang. Fra Danzig kom vi igen med russisk militær maskine tilbage til Warszawa. Desværre var piloten, da vi kom til flyvepladsen, og adskillige af hans kvindelige bekendte, der også skulle flyve med, fulde, og da vi kom i luften, blev vejret meget dårligt, hvilket havde til følge, at mange passagerer, og ikke mindst pilotens kvindelige bekendte, blev meget luftsyge. Efter et døgn ophold i Warszawa lykkedes det os at få transportmulighed

tilbage ved hjælp af en polsk maskine, som skulle til Stockholm via Gotland, og så måtte vi fra Stockholm se at få flyveforbindelse hjem til København.

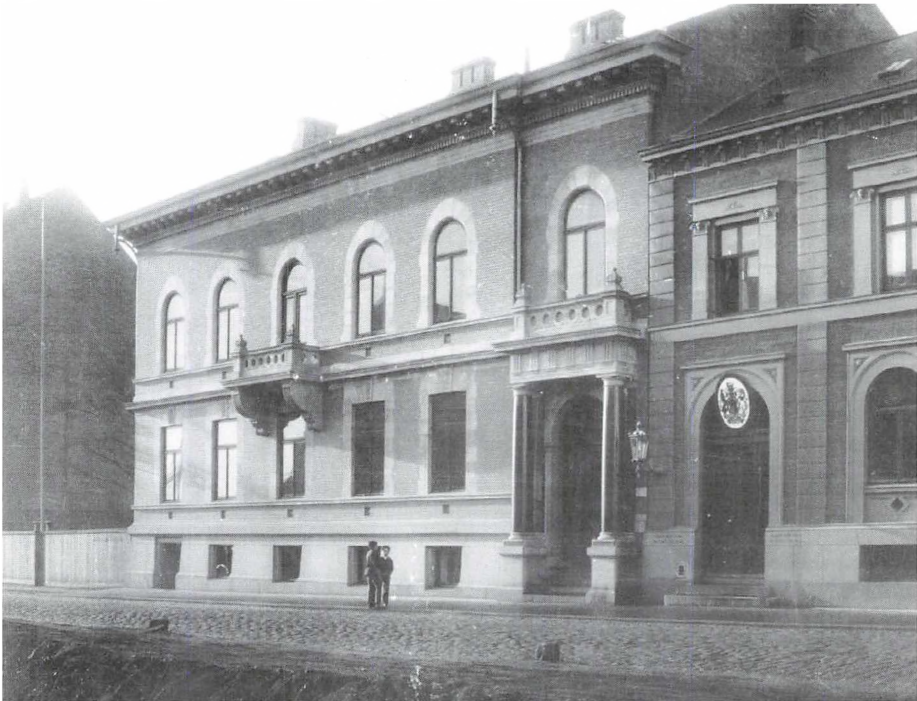
Vi var allesammen lykkelige, da vi landede i København og havde den første kontrakt med os, men herhjemme var trængslerne ikke forbi, thi så snart vi ankom, blev der røre indenfor Polkul's gamle medlemmer, idet disse fremkom med krav om at deltage i kontrakten. Der opstod derefter uendelige konferencer, som endte i et kompromis, hvorefter en del af de gamle firmaer, som havde været medlem af Polkul fik en vis andel i importen.

Efter disse indledende transaktioner med Polen er det heldigvis gået fremad fra år til år, efterhånden som Polen i det store og hele er blevet genopbygget, og der er nu efter den første kontrakts afslutning efter krigen afskibet til Danmark i alt ca. 25 millioner tons. De følgende kontrakter med Polen blev afsluttet fra år til år og mange gange efter langvarige og vanskelige forhandlinger. I et af efterkrigsårene varede forhandlingerne i Warszawa i 9 uger, og ved mange lejligheder var vi faktisk så trætte af forhandlingerne, at vi var på grænsen til at opgive arbejdet, men heldigvis lykkedes det altid i den 11. time at få de bilaterale bestemmelser i orden, så vi kunne fortsætte importen.

I efterkrigsårene måtte vi selvfølgelig også se os om efter tilførsler fra andre lande end Polen, idet de mængder, vi kunne få fra Polen, ikke var tilstrækkelige. I første omgang var det Amerika, der var i stand til at levere nogle kul, som i den første tid blev fordelt gennem Danecoal og kulfordelingsudvalget, og naturligvis fortrinsvis til de selvimporterende virksomheder, men forøvrigt var de amerikanske kul i den første efterkrigstid af inferior kvalitet.

Efterhånden som tiden gik, blev det muligt fra Amerika at få tilførsler af de gængse sorter og ikke mindst af gaskul og ligeledes dampkul, sidstnævnte til brug for Statsbanerne.

Med U.S.A. gjorde vi i efterkrigsårene ret store forretninger indenfor ladningshandelen, ikke mindst med Statsbanerne, og vi sluttede således et år den største kontrakt De Forenede Kulimportører nogensinde havde sluttet fra Amerika på én gang, nemlig for 250.000 tons, som blev leveret dels gennem Cary Man George og dels gennem T.T. Pascoe, men også fra Frankrig sluttede vi efterhånden en del kontrakter for Saar/Lorraine kul og havde bl.a. på et vist tidspunkt kontrakt løbende med Statsbanerne for 30/40.000 tons Saar/Lorraine kul.

Da Aarhus Kul-Kompagni flyttede sit kontor fra Havnegade 22 til Havnegade 6, blev det nabo til Korn- og Foderstof Kompagniets kontorbygning, tegnet af arkitekt Frimodt Clausen. Billedet fra 1901 viser denne bygning samt et hjørne af havnegade 6. Lokallhistorisk Samling.

Afslutning

I årene 1942-1946 trak grosserer Julius A. Christensen sig efterhånden tilbage fra den daglige ledelse i Holmens Kanal og tog ophold på »Krabbesholm«, men havde dog alligevel stadig nær tilknytning til firmaets drift og trivsel praktisk talt lige til sin død den 7. november 1958.

Efter direktør V. Steen-Christensens død den 14. december 1959 overgik ledelsen til grosserer Julius A. Christensens søn og svigersøn d'herre Allan Christensen og Esben Engemann. Direktør Allan Christensen døde imidlertid allerede den 8. september 1961.

Inden sin død deltog grosserer Julius A. Christensen sammen med direktør V. Steen-Christensen i forhandlinger med Brødrene Hallager om et samarbejde med Caltexfolkene, og i disse forhandlinger deltog desuden direktør Th. Adler Svanholm og højesterets-

sagfører Kjeld Rørdam. I 1961 blev De Forenede Kulimportører Holding Compagny A/S og dermed D.F.K.-koncernen solgt til Caltex Oil. Samtidig blev D.F.K.Import A/S stiftet den 1. oktober 1961, og dette sidstnævnte selskab har til formål at føre forretningen videre i samarbejde med Polimport A/S.

Når man læser denne skildring om hele koncernens opbygning lige fra de små forhold ved starten i Aarhus og til det endelige resultat, kan man ikke andet end udtrykke sin beundring over dette enorme, målbevidste og dygtige arbejde, der er udført af grosserer Julius A. Christensen gennem en livsalder. De, der endnu er i live og har oplevet dette, står tilbage med dyb respekt for dette enestående resultat samt de bedste minder.

De to første danske aktieselskabslove af 1917 og 1930

– var de påvirket af interessegrupper?

AF JOHN RENDBOE

Interessegruppers påvirkning af lovgivning er et lidet opdyrket område i dansk historieforskning. Med denne artikel forsøges en undersøgelse der fokuserer på de to første danske aktieselskabslove af henholdsvis 1917 og 1930. Som en hjælp til at kaste lys over mørket inddrages økonomiske teorier, hvor der tages udgangspunkt i to ekstremer; at lovgivning er til for samfundets bedste, eller at lovgivning skabes til glæde for stærke erhvervsinteresser, der køber den for stemmer. Artiklen postulerer dog ikke, at nogen af disse diametrale modsætninger skal være sande, med nødvendighed. Analysens base er det faktiske begivenhedsforløb, som det lader sig rekonstruere efter kilderne.

Indledning og definition

Et aktieselskab er et kapitalselskab, dvs. et selskab der defineres ved sin kapital i modsætning til et personligt selskab, der defineres ved en ejer af kød og blod. Derfor ser man aktieselskaber rubriceret under »anonyme selskaber«, især i den ældre litteratur.¹ Definitionen dækker også anpartsselskaber, hvad der ikke anses for et problem, da disse først introduceres med aktieselskabsloven af 1973, og i øvrigt er en variant af aktieselskaber.²

I forhold til de personlige selskaber ligger der et principielt skel i hæftelsesformen. I aktieselskabet er det i dag en selvfølge, at indskyderne kun hæfter med det indskudte beløb, der er hverken personlig eller solidarisk hæftelse. Derved adskiller de sig fra interessentskaberne.

Profitmaksimering har altid været aktieselskabets raison d'être. Dette forudsætter en udadvendt handel. Deri ligger en afgrænsning til den tidlige andelsidé, hvor handelen skete inden for en lukket

kreds af medlemmer, med tiden ændrede dette sig, og forskellen på aktieselskaber og andelsselskaber med begrænset ansvar stod næppe lysende klart, jo længere man bevægede sig ind i det 20. århundrede.

Problemformulering

Et aktieselskab kan altså defineres som et upersonligt selskab, der driver udadvendt handel med profitmaksimering som mål. Kan det tilstedes en sådan institution at virke uden regler? Det var i det store og hele tilfældet i Danmark, indtil 1917, da landets første aktieselskabslov blev vedtaget. 1917-loven forblev kun i kraft til 1930, da den anden danske aktieselskabslov vedtoges. Denne lov virkede til gengæld i 43 år. På den baggrund forekommer det rimeligt, at behandle disse love under ét. Nærmere bestemt er det nærværende artikels mål, at analysere tilblivelsesprocessen af den første og anden danske aktieselskabslov, med særligt henblik på eventuelle interessegruppers indflydelse. Med interessegrupper tænkes især på store erhvervsorganisationer. Deres rolle er central. Hvorledes påvirkede organisationerne lovgivningen? Hvorledes blev de inddraget? Lå initiativet hos lovgiver eller organisation? Disse spørgsmål skal søges besvaret. Desuden skal der tages hensyn til, hvornår krav om lovsøkærpelse fremsættes. Det antages, at der er en sammenhæng mellem sådanne krav og de økonomiske konjunkturer.

I forskningen har dansk aktieselskabslovgivning tidligere været behandlet – specielt Inger Dübecks og Johannes Michelsens værker bør fremhæves³ – men den nævnte synsvinkel, interessegrupperne, er ikke tilstrækkelig belyst.

Teori

Da aktieselskabslovgivning er regulering, er det logisk at kaste et blik på reguleringslitteraturen, og se hvad den har at byde på af teorier.

At aktieselskaber er af samfundsmæssig betydning, synes unødigt at illustrere. Betydningen kan være af såvel negativ som positiv karakter. Skulle den være negativ, kan det synes rimeligt, at lovgivningsmagten griber ind til fordel for samfundet, eller almenvellet om man vil. Denne tankegang kaldes public-interest teorien. Stats-

magten griber til regulering når markedsmekanismerne svigter. Det er en tilsyneladende simpel idé, som ved nærmere eftersyn viser sig at stille store krav til forvaltningspraksis. Embedsmændene bør arbejde uselvisk og upartisk, efter de idealer Max Weber foreskrev. Men mennesket er et skrøbeligt kar, og vil ofte søge at øge egen indflydelse, jf. Olsen, 1993: »Offentligt ansatte er også mennesker, med egeninteresser som de vil prøve at tilgodese.«⁴

Med dette in mente, skal der foretages et spring til public-interest teoriens diametrale modsætning: George Stiglers *Economic Theory of Regulation* fra 1971,⁵ med kælenavnet ET, som af pladsmæssige hensyn også vil blive brugt her. Med denne teori præsenterede Stigler regulering som en vare, der udbydes på lige fod med andre i markedet. Køberne var (stærke) erhvervsinteresser, sælgerne var politikersiden. En bemærkelsesværdig detalje hos Stigler er den aktive rolle, han tildeler erhvervslivet. Politikerne agerer ikke, de reagerer kun. Initiativet ligger éntydigt hos erhvervene. Trods dette er der ét bestemt virkemiddel, som end ikke den stærkeste erhvervsrepræsentant besidder: Tvingende magt (coercive power) overfor hele samfundet. Det opnås kun via lovgivning. Derfor er politikersiden stadig en værdifuld partner for erhvervene trods den formodede passivitet. Den bagvedliggende pointe er, at idealet for erhvervslivet er monopolgevinst, som nås ved hjælp af karteldannelse, imidlertid er problemet med løsgængere (free riders) i forhold til kartellet ofte en kilde til store vanskeligheder i praksis. Det er Stiglers idé, at lovgivningen skal hjælpe til med at holde løsgængerne i gæled.

Stiglers teori blev modtaget som en revolutionerende nyhed blandt økonomer,⁶ der diskuterede den ivrigt de næste par årtier, med visse ændringer til følge. Men nogle detaljer var med sikkerhed ikke af ny dato. Professor i nationaløkonomi, senere finansminister, William Scharling, gav i indledningsartiklen til *Nationaløkonomisk Tidsskrift* et rationale for regulering: »Derfor er det ogsaa en af Erfaringen noksom stadfæstet Erkjendelse, at Aktieselskaber trives desto bedre, jo mere deres Virksomhed enten er faktisk monopoliseret eller væsentlig gaar ud paa at yde bestemte Tjenester, saa at der kan lægges en fast Plan for den hele Virksomhed og den hele Administration finde Sted efter fuldkommen bestemte Regler.«⁷ I praksis var dette også kendt, Willerslev har fremhævet Tietgens blik for monopolgevinster.

ET er den mest radikale af interessegruppeteorierne, og dermed modpolen til public interest. Der skal ikke gås i dybden med den økonomiske teoridannelse her, blot skal der for en ordens skyld gøres opmærksom på, at disse to teorier ikke er de eneste alternativer.

Således har Richard Posner gjort opmærksom på ET's slægtskab med en anden interessegruppeteori; Capture theory (CT).⁸ Ideen bag denne er, at offentlige økonomiske institutioner kunne erobres af private interesser. Den fremstår mindre ekstrem, da den ikke har den samme udbuds/efterspørgselstanke som ET.

Disse teorier kan eventuelt bruges til at kaste lys over mørket, men heller ikke mere; de er ikke styrende for fremstillingen, hvis bærende element er selve begivenhedsforløbet, i det omfang det lader sig rekonstruere ud fra kilderne.

Historisk skitse – I juridisk lys

Indledningsvis skal aktieselskabernes historie og den juridiske udvikling forud for år 1900 kort skitseres.

Aktieselskaber har været kendt i Danmark siden 1600-tallet. Dengang var det handelskompagnierne, der efter udenlandsk, særlig hollandsk, forbillede dominerede. Disse selskaber var væsensforskellige fra de moderne aktieselskaber. De var typisk dannede med et specielt formål for øje, de havde kongelig tilladelse, koncession, til at virke en bestemt tid, hvorefter de eventuelt kunne få forlængelse, eller måtte gå i opløsning. Den sidstnævnte mulighed var ikke nødvendigvis nogen ulykke, hvis selskabets formål var opfyldt. Dette formål var nedfældet i selskabernes formålsparagraf, grundlov om man vil; oktrojen. Denne var kongeligt givet, antagelig på basis af visse forhandlinger med selskabet. Thøger Nielsen beskriver den som en mellemting mellem en kontrakt og en lov.⁹ En væsentlig pointe ved disse oktrojer var, at de gav selskaberne en slags monopolstilling. Thøger Nielsen lægger iøvrigt vægt på, at aktieselskaber godt kunne dannes i 1600-tallet, uden oktroj, mens Inger Dübeck synes at være af den mening, at selskaberne netop kun kunne virke med kongens tilladelse.¹⁰

Under alle omstændigheder udviklede selskabsformerne sig over de kommende år, uden at der kan tales om en lineær udvikling; et tilfældighedens skær hviler over begivenhedernes gang. Men nyska-

belser af betydning kom dog fx. i 1732,¹¹ da kongen fastslog, at generalforsamlingen var øverste myndighed, indtil da havde magten ligget hos forvalteren/direktøren.

Udover placeringen af det endelige ansvar, er der en række vigtige spørgsmål der til enhver tid trænger sig på i forbindelse med aktieselskaber. I den historiske gennemgang er de vigtigste: 1) hvornår bliver den juridiske person anerkendt? 2) hvornår blev den begrænsede hæftelse normen? 3) hvornår trænger aftalefriheden igennem? Næsten lige så vigtige er: 4) udvikledes aktieselskaberne fra interessentskaberne? 5) hvornår (hvis!) trængte flertalsafgørelser igennem?.

Ad 1) Begrebet er helt essentielt for forståelsen af aktieselskaber. Det upersonlige ejerskab er grundpillen. 1) og 2) hænger næsten uløseligt sammen. Thøger Nielsen mener den juridiske person dukker op i dansk ret i begyndelsen af det 19. århundrede. Han anser en højesteretsdom fra 1827 for skelsættende. Udviklingen skete, hævder han, via det mere løse begreb; den moralske person. Et begreb det synes vanskeligt at definere. Thøger Nielsen anfører, at 1800-tallets førende jurist, A.S. Ørsted da også undlader dette, men nøjes med at diskutere, hvorvidt dette (efter 1827) betyder at, en intern kontrakt kan være bindende overfor tredjemand i en grad, så personlig hæftelse undgås. Ja, skulle Ørsted selv have svaret.¹² Den juridiske person har sandsynligvis særdeles gamle rødder, tilbage til romerretten, som Inger Dübeck diskuterer.¹³ Det er en retshistorisk diskussion som ligger uden for denne artikels rækkevidde, men hendes påpegning af indflydelsesmuligheder fra preussisk ret, som den kom til udtryk gennem von Savigny, med den preussisk aktieselskabslov af 9. november 1843 bør med.¹⁴ Inger Dübeck skriver: »Aktieselskabet blev herefter opfattet som en »Kapitals-Vereinigung«, der måtte have en bestyrelse med ret til at forpligte selskabet i forhold til tredjemand. Bestyrelsen opfattedes som mandatar for selskabet, der på sin side blev anskuet som et særligt retssubjekt, der hvilede på en kapitalfond.«¹⁵ Loven hvilede antagelig på en betænkning fra 1829.

Forsigtigt må det antages, at ideen om den juridisk person og den begrænsede hæftelse blev udbredt fra 1820'erne.

Ad 3) Aftalefriheden er (heller) ikke nem at datere. Ovenfor antydedes det, at Thøger Nielsen måske mente, at den allerede eksisterede i 1600-tallet. Inger Dübeck mener derimod, at den først

trænger igennem på omtrent samme tid som den juridiske person. Hun henviser igen til eventuel påvirkning fra Tyskland, specielt hansestaden Hamburg, hvor aftalefrihed var normen. Gennem sin handel med København kan Hamburg havde påvirket den danske lovgivning.¹⁶ Men dette punkt synes mere uklart end noget andet. Der blev stadig udstedt privilegier i enevældens sidste tid. Det er tænkeligt, at aftalefriheden ikke blev almindelig før efter enevældens ophævelse.

Ad 4) Om aktieselskaberne udviklede sig fra interessentskaberne. Thøger Nielsen mener ja; en tanke der er gengivet flere steder i litteraturen.¹⁷ Er det rigtigt, så er dette spørgsmål tæt knyttet til spørgsmålet om flertalsafgørelse, og spørgsmålet har også betydning for den personlige hæftelse. Thøger Nielsen gør opmærksom på, at begrænset hæftelse ikke eksisterede i det klassiske interessentskab, ej heller flertalsafgørelser eller forholdsvale. Enstemmighed og personer afgjorde. Ovenfor blev direktørens store rolle i de gamle selskaber op til 1732 nævnt. Det virker som om mange af 1800-tallets foretagender havde en stærk person med en idé i spidsen. Disse selskaber smager mere af kommanditselskaber end interessentskaber. Der kan næppe gives et éntydigt svar på spørgsmål 4).

Ad 5) Flertalsafgørelser. Thøger Nielsen anser dette for »det første brændende aktieselskabsproblem.«¹⁸ Sagen skal ses i sammenhæng. Accepteres flertalsafgørelser, begynder det at knibe med lysten til solidarisk ansvar – forbindelsen til 2) om den begrænsede hæftelse er åbenbar. Det er meget svært at fastslå nøjagtigt, hvornår flertalsafgørelser trængte igennem. Det skal bemærkes, at disse aldeles ikke er det samme som forholdstalsvalgene, som Tietgen propagerede for. Flertalsafgørelser hviler på personer, ikke aktieandele. Princippet er ikke dødt den dag i dag, som Sydbank måtte sande ved sit mislykkede overtagelsesforsøg af Egnsbank Fyn i 1998.¹⁹ Men det er altså uklart hvornår det slog igennem.

Mens ovenstående betragtninger er af mere generel karakter, skal der nu gøres rede for de eksakte lovkrav sammenholdt med aktieselskabernes øgede betydning.

Første krav om aktielov

Det første danske aktieboom kom 1840-47. Måske er boble et bedre ord, for kun et par selskaber overlevede mere end et par år derefter.

Industriforeningen havde lavet en prisopgave om behovet for en aktielov, der blev vundet af en Viggo Rothe. Opgavebesvarelsen blev trykt i *Industriforeningens Quartalsberetning* i 1847. Der fremførte Rothe det ønskelige i en aktielov. Begrundelsen var det misbrug, der angiveligt fandt sted. Aktiekøberne havde for få chancer for at gennemskue foretagendets værdi. Dette er hvad der kaldes asymmetrisk information i økonomisk teori. Artiklen er tilsyneladende det første markante indlæg for en aktieselskabslov, hvad der i sig selv gør den bemærkelsesværdig, men desuden bider man mærke i, at den selskabstype, der ankes over, har større ligheder med kommanditselskaber end med interessentskaber.

Artiklen fik ingen betydning i den store sammenhæng, måske fordi boomet sluttede samtidig, og behovet for en lovgivning derved svandt. Der var kun ganske få aktieselskaber i Danmark, i tiden umiddelbart efter enevældens ophævelse, Michelsen, 1986, har noteret 14 stk. i 1850.²⁰ Det må siges at lyde rimeligt, når Per Boje, (1997, s.16-20) hævder den personlige ejerform som den mest udbredte i samtiden.

Firmaloven fra 1862

Helt lovløst var erhvervslivet ikke, men »Anordning om handelsberettigelse m.v. af 23. April 1817« forekommer forældet efter vedtagelse af Næringsloven af 29. december 1857 (med virkning fra 1/1 1862). Grosserer-Societetets Komité skubbede på for en firmalov. En passant blev ønsket om kontrol med anonyme selskaber fremført. I den forbindelse blev der muligvis nedsat et udvalg, og muligvis står man overfor et mønstereksempel på syltning. I hvert fald kunne indenrigsminister Bramsen i 1899 henvise til en kgl. kommission der var blevet nedsat i begyndelsen af 1860'erne, men den havde aldrig barslet med nogen betænkning, og iøvrigt var der ingen nulevende (1899) medlemmer tilbage!²¹

Selve firmaloven var lige ved at blive for omfattende efter komiteens smag, men det lykkedes at holde rigsdagen i ave, formentlig fordi komiteen hele tiden virkede som konsulentorgan for rigsdagen.²² Efter en debat, der strakte sig over to rigsdagssamlinger, lykkedes det at få vedtaget den tilsyneladende beskedne lov, der som hovedmotiv havde hensynet til tredjemand, hvis man skal tro talerne.²³ Det endelige resultat blev: »Lov om Benyttelsen af Firmaer

samt af Fuldmagter til at underskrive per procura m.m.«, sædvanligvis kaldet Fimaloven af 23. Januar 1862. Den trådte i kraft 1. juni samme år.

Loven påbød enhver, der drev firma under andet end eget navn, at anmelde dette til: »...Øvrigheden i den Øvrighedskreds (Jurisdiktion) hvorunder eller hvorfra Næringen drives, ...«. Anmeldelsespligten omfattede: »1) Firmaets Navn, Hjemsted og Næringsvei; 2) Navnene paa alle ansvarlige Deeltagere i Firmaet; 3) Oplysning om hvem af Deeltagerne der, ere berettigede til at underskrive Firmaets Navn, samt om der maatte være gjort nogen og da hvilke Indskrænkninger i det samtlige Deeltagere i Almindelighed paahvilende solidariske Ansvar med Hensyn til enhver Firmaet paadragne Forpligtelser...« (min kursivering – JR). Det solidariske ansvar er i følge dette det almindelige, men samtidig gives grønt lys for den begrænsede hæftelse, så længe denne oplyses. Det er det liberale offentlighedsprincip man her ser et eksempel på fra praksis. § 6 var garantien over for tredjemand for, at anmeldelserne vitterlig havde fundet sted: »Selskabet maa ikke træde i Virksomhed, inden det har modtaget Bevis fra Øvrigheden for, at det her Foreskrevne er blevet foretaget.«

Offentlighedsprincippet blev understreget af, at der skulle indrykkes annonce i *Berlingske politiske og Avertissementstidende*, samt – endnu vigtigere – der skulle gives indsigt i udskrifter af anmeldelserne, mod et gebyr. En idé der stemte overens med engelsk lovgivning fra samme tid.

Anden rammelovgivning

De kommende år så to love, der også havde betydning for aktieselskaberne. Den ene var Straffeloven, der gennemgik en større revidering i 1866. Egentligt bedrag og svig var omfattet af denne. Den anden, Konkursloven fra 1872, omfattede som navnet indikerede en kedelig variant af selskabers opløsning. Konkursloven virkede også efter Aktieselskabslovens indførelse. Det er ikke utænkeligt, at der blev flere konkurser i 1870'erne. 1872-75 så det andet danske aktieselskabsboom. Denne gang kunne der ikke tales om en boble; mange af selskaberne overlevede og skulle få stor betydning for dansk erhvervsliv. Dansk erhvervsliv var ændret fundamentalt i de 25 år, der var gået siden sidste bølge. En betydelig fak-

tor var, at der nu var opstået en finanssektor. Mens der i 1847 kun havde været én privat bank i kongeriget,²¹ var der i 1870'erne en række små samt nogle få store. Privatbanken fra 1857, Landmandsbanken fra 1871 og Handelsbanken fra 1873 var fremtrædende. Privatbankens ubestridte førstemand var C.F. Tietgen. Den kendte erhvervsmand stod i 1870'erne på sin karrieres tinde, som økonomisk bagmand, gennem banken, og igangsætter af adskillige store erhvervsprojekter.

Det er ikke utænkeligt, at det til tider har gået lidt for heftigt for sig. I *Dagbladet* 24.-25. maj 1875 var der to kritiske artikler af den unge juradoktor Niels Lassen. Lassen vendte sig med stærk sprogbrug mod selve kontraktfriheden, som han ikke fandt kunne være det eneste princip ved selskabsdannelse. Han påpegede muligheden for fremlæggelse af falske regnskaber, hemmelig belønning af stifterne, der krævedes ingen reel indskudskapital osv. Det hele bundede i bestyrelsens uforholdsmæssigt store magt, generalforsamlingen havde intet at skulle sige: »... at de Generalforsamlinger der trommes sammen, i Reglen kun ville være Nikkedukker i Bestyrelsens Haand« (25/5). Jo, der var sandelig sket noget siden 1732. Han kritiserede navngivne selskaber, fx. Landmandsbanken, om hvilken det hed: »at egentlig kun Døden er i stand til at løse det ømme ægteskab mellem dette Institut og dets stiftere.« Desuden kritiserede han i hypotetiske vendinger muligheden af, at en bank kunne sidde med i for mange bestyrelser, og dermed blive for dominerende i erhvervslivet. Der kan næppe være tvivl om, at det var Tietgen der sigtedes til.

Et særkende ved Tietgens selskaber, som Richard Willerslev har påpeget, var den proportionale stemmeret. Der var i Danmark tradition for begrænset stemmeret.²⁵

Tietgens mål var ikke fri konkurrence, men profitmaksimering, Willerslev udtrykte det således: »Man kan vel påstå, at Tietgen under liberalismens højkonjunktur i Danmark, hvor en næsten religiøs begejstring for den frie konkurrences principper var herskende, var en af de første, som til fulde begreb, at udelukkelsen af konkurrence betød monopolgevinst.«²⁶

Lassens artikel gav genklang, sagen blev taget op af både økonomer og jurister²⁷, men konkret virkning fik den ikke, udover, at 1875 herefterdags blev anset som startskuddet for debatten om aktieselskabslovgivning.

Ny firmalov

Firmaloven blev revideret i 1889. Den nye lov indeholdt 37 paragraffer mod den gamles 16. Tilsyneladende en kraftig lovstramning, men skinnet synes at bedrage ved nærmere eftersyn. Offentlighedsprincippet var svækket; det var ikke længere muligt at få udskrifter fra anmeldelserne, for tredjemand. Den begrænsede hæftelse skulle fremgå af firmanavnet (A/S Acme eller lignende), jf. § 9, stk. 4 og 5. § 19 som udelukkende omhandlede aktieselskaber, gav forskrifter for hvad anmeldelserne skulle indholde, den vigtigste oplysning skulle opnås gennem pkt. 6: »om Aktierne ere fuldt indbetalte og i modsat Fald, naar Indbetaling kan kræves«. Der krævedes også oplysninger om aktiekapitalens og aktiernes størrelse, hvem der tegnede firmaet, samt et par formelle oplysninger om adresse osv. Endelig krævedes der som bilag et eksemplar af vedtægterne samt legitimation for bestyrerne. Ingen af disse punkter blev taget som en selvfølge ved lovbehandlingen af de to første aktielovforslag. Men det bemærkes, at der ingen regler var for bestyrelser, der ønskede at gafle kapitalen i sig, fx. i form af ekstraordinære tantiémer.

Strafferammen var forholdsvis beskeden, 5-500 kr., hvad der svarede til en ajourføring af 1862-loven, der havde 2-200 rigsdaler. Særlig interessant er den vide definition af selskaber med begrænset ansvar: »Som Selskab med begrænset Ansvar betragtes ethvert Selskab med vaxlende Kapital, selv om dets Medlemmer ere fuldt Ansvarlige.« (§ 33 c). Loven havde undtagelsestilfælde for høkere, brændevinshandlere, selskaber med lovfæstede statutter og enkelte, der faldt ind under særlige bestemmelser i Næringsloven. En stor branche er ikke til at få øje på: Skibsfarten. Til gengæld var andelsbevægelsen kommet i kikkerten: »... herunder ogsaa Forbrugs- og Produktionsforeninger o.desl., forsaavidt deres Virksomhed maa betragtes som Næringsdrift-« (§ 35a). Ja, det var lige spørgsmålet, om der var tale om næringsdrift. Loven lod døren stå på klem.

1895 blev den lille »Lov om Aktieselskaber og andre Selskaber med begrænset Ansvar, som have deres Sæde paa Steder, hvor Danske ikke ere undergivne Landets jurisdiktion« vedtaget uden sværdslag. Loven, hvis navn var næsten lige så lang som indholdet, havde denne definition af bestyrelsen: »Ved et Selskabs Bestyrelse forstaas den eller de, der lede Selskabets Forretningsvirksomhed, i Modsætning til Kontrolkomiteer, Repræsentantskaber eller lignende Tilsynsmyndigheder«. Det er ganske besynderligt, at der ikke er

fundet én eneste henvisning til denne definition i de kommende års rigsdagsdebat. Fristende at tro, loven ikke er blevet læst.

Samme år lettede den langvarige økonomiske krise. Dannelsen af aktieselskaber havde ganske vist ikke ligget stille 1875-95, men antallet begyndte at stige markant i årene henimod århundredskiftet.²⁸ Samtidig ændrede selskaberne sig, gennemsnitsstørrelsen blev meget mindre.²⁹

1901-udkastet

Endelig, i året 1900 er ideen om en aktielov nået frem til rigsdagens dør, omend det ret beset kun var bagdøren. Sø- og Handelsrettens formand, J.N.A. Madvig, var formand for noget der hed Søfartskommissionen, og på den baggrund spurgte indenrigsministeren ham, om han ville være formand for en aktielovskommission. Men den første henvendelse fra Bramsen til Madvig, 31/8 1900, var af uofficiel karakter.³⁰ Bramsen bad Madvig om at samle nogle folk til uofficielle møder, for at undersøge grundlaget for en eventuel aktielov. Bramsens tanke var, at der skulle sættes en stopper for den værste svindel, han henviste til »grundlaget«, dvs. stiftelsen, samt en vis indsigt i selskabernes forhold, på den anden side måtte der ikke være for megen indblanding i selskabernes virke.

Bramsens ønsker blev gentaget på et møde i indenrigsministeriet, 10/9 1900, hvor også departementschef Krieger er til stede. Det blev protokolført, at det drejede sig om en privat samtale.³¹

Madvig fulgte kun i de tre første møder den afstukne linie, han og de øvrige udvalgsmedlemmer, grossererne Erichsen og M.M. Goldschmidt, direktør C.A. Olesen, overretssagfører Simonsen og højesteretsassessor Lassen (identisk med den vrede unge jurist fra 1875), rettede snart en henvendelse til ministeriet, for at få en officiel anmodning.³² Ministeriet fjøede udvalget, 22. oktober forelå anmodningen.³³ Udvalget blev udvidet med professor Carl Torp som juridisk ekspert, og nationalbankdirektør Tvermoes som økonomisk. Deadline var hurtigst muligt, gerne i januar.

Imidlertid lykkedes det ikke at overholde den lovede mødefrekvens, 3 gange ugentligt. I et brev til ministeren af 18. december 1900³⁴ kunne Madvig fortælle, at 1. behandlingen var slut, men han regnede med både en 2. og 3. behandling. De var næppe færdige før marts. En fremlæggelse i indeværende rigsdagssamling måtte

anses for særdeles usandsynlig. Samme brev antyder, at udvalget ikke havde tabt pusten, tværtimod, de ville gerne lovgive for alle selskaber »med vexlende Formue og om ansvarlige Selskaber«.

Så sent som 24. april samledes Madvig, Torp og sekretæren til en afsluttende finpudsning. Det fremgår af protokollen, at lovforslaget virkelig blev drøftet i detaljer på møderne. Den endelige formulering skyldtes Carl Torp.³⁵ 26. april kunne samtlige 92 paragraffer fremlægges. Værket var den grundpille, man hvilede på i årene fremover. Derfor er det værd at kaste et nærmere blik på det.

§1 definerede aktieselskabet: »Denne lov kommer til anvendelse paa ethvert Selskab, i hvilket ikke Medlemmerne personlig, men alene den ved deres Indskud dannede Selskabsformue hæfter for Selskabets Forpligtelser, og i hvilket Medlemmernes indbyrdes berettigelse bestemmes paa Grundlag af deres Andel i Grundkapitalen (Aktiekapitalen)« Andelsselskaber synes ikke omfattede af denne definition.

§2 var lidt af en bombe i forhold til den praksis med flere, men mindre selskaber der havde bredt sig i årene hen mod 1900: Aktiekapitalen skulle være mindst 50.000 kr. hvoraf mindst 25% skulle være indbetalt på hver aktie (§ 15), inden selskabet kunne virke. Antallet af stiftere skulle være mindst 5.

Der skulle oprettes et Aktieselskabsregister, til hvilket selskabet skulle anmeldes. En aktiebog over alle aktier og interimsbeviser skulle føres, men notering af aktier på navn var ikke en pligt. Kun i undtagelsestilfælde måtte selskabet ligge inde med egne aktier, og skulle da afhænde dem hurtigst muligt. En reservefond blev lovbeholdt, og der skulle henlægges mindst 5% af det årlige nettooverskud til en sådan fond, indtil den nåede 10% af egenkapitalen. Først derefter kunne der udbetales udbytte. Tilbagebetaling af udbytte der ikke var modtaget i god tro, kom på tale.

Selskabet skulle ledes af en eller flere direktører, en bestyrelse var kun påkrævet hvis det drejede sig om bank- eller forsikringsvirksomhed. Man kunne ikke både være medlem af direktion og bestyrelse, var man medlem af andre selskabers ledelse, skulle det først godkendes af egen bestyrelse eller generalforsamling. Ingen, heller ikke ordinære aktionærer kunne deltage i afgørelse af spørgsmål der vedrørte dem selv.

Aktionærene deltog i selskabets styrelse gennem generalforsamlingen. På denne kunne der stemmes som vedtægterne foreskrev,

dog havde hver aktionær mindst én stemme.

Straffebestemmelserne var særdeles hårde, set i forhold til Fimalovens. Bødeloftet var 20.000 kr.; fængsel kom også på tale.

Som motiver for udkastet anes: 1) Udenlandsk lovgivning. Det var specielt tidens kongstanke blandt jurister, fælles nordisk lovgivning, der tænkes på. Derfor var nabolandenes love og udkast centrale. 2) Offentlighedssystemet. Den enkelte aktionær skulle have en vis indsigt, men om nogen statsgarantier var der ikke tale. 3) Gældende erhvervspraksis. Kom uheldigt til udtryk i den uklare formulering af bestyrelsens rolle, som virkede svag i selve udkastet, men stærk i noterne. 4) Eksklusivitet. Den høje minimumskapital ville ramme hårdt. H. Stein anfører, at af de 168 nye anmeldte selskaber i 1901, havde 105 en aktiekapital på under 50.000 kr. En besynderlighed ved dansk aktielovgivning helt op til 1973 er ideen med at samle det hele under én hat. Andre lande havde flere love, så der også var plads til de små selskaber. Det fik man i Danmark med loven om anpartsselskaber.

Dette lovudkast fik nu lov at hvile trygt i en årrække. Systemskiftet slog det langt ud af det lovgivningsmæssige parnas, og bortset fra nogle moralske opråb fra den socialdemokratiske folketingsmand Borgbjerg og Højres L.V. Birck, lå sagen stille frem til 1909.

I tiden hen mod 1. Verdenskrig var der visse strukturændringer i det danske samfund. Derfor er en karakteristik af tidens aktører på sin plads.

Aktørerne

Der var 3 sider at tage hensyn til, den ene var byerhvervene, den anden landbruget og den tredje staten selv. Billedet grumses af, at ingen af disse fremstår homogent over tid. Men opdelingen fremstår alligevel som relevant. De førnævnte amerikanske teorier omhandlede erhverv («industries»). Forholdene i USA kan ikke uden videre overføres på det danske samfund. Ole J. Olsen har i sin disputats fra 1993 benævnt den amerikanske samfundsmodel for »arms length«-traditionen. Dette betegner afstanden mellem det politiske og det økonomiske liv. Denne fasttømrede afstand har vi ikke i Danmark, hvor vi har arbejdet med en konsensusmodel. Den direkte kompetencefordeling er unødigt, for aktørernes plads er veldefineret, hvorfor modellen har vist sig at virke fortræffeligt i praksis. Ole J. Olsen

mener, at det danske samfund har korporatistiske træk, á lá det tyske, men uden de grundlovsbestemte forpligtelser for staten.³⁶

I Danmark har man ikke tradition for store virksomheder. Selv om der er enkelte der, efter nationale forhold er vokset godt til. Men det pres, der måtte have ligget på regeringen i forbindelse med aktielovgivning, kom helt sikkert ikke fra enkeltvirksomheder, men fra erhvervsorganisationer. Vel at mærke ikke arbejdsgiverorganisationer, men frivillige sammenslutninger, interessegrupper.

1) Byerhvervene

Byerhvervene havde allerede fra 1742 Grosserer-Societetet, som med sin aktive komite (herefter benævnt GSK) var en vigtig partner for regeringen, langt op i tiden. Societetet var stiftet ved kgl. forordning og passer således smukt ind i det korporatistiske billede. Komiteen var dets talsmand udadtil og aktionsorgan. Komiteen var besat med en række af tidens førende handelsfolk. Rutinemæssigt var GSK konsulentorgan for regeringen inden for handelssager, vedrørende besættelse af konsulater, dispensationer fra lovgivning mv. Formandsposten var en vægtig og krævende post, til tider måske for krævende; de yngre kræfter har sandsynligvis tøvet med at påtage sig den. Men det, der virkelig hævdede GSK over andre foreninger, var den professionelle opbygning. Der var et sekretariat, hvis leder sædvanligvis havde den beskedne titel af sekretær, men reelt var der tale om en direktørstilling. Julius Schovelin, der havde »bijob« som rigsdagsmand m.m., var sekretær fra 1888-1910. Desuden var der fra 1887-1934 tilknyttet en juridisk konsulent. Endelig må man ikke glemme GSK's fysiske base, Børsen, som var det naturlige samlingspunkt for erhvervslivets top, uanset branche. Det er blevet hævdede, at societetet var en organisation i nedgang fra 1880'erne,³⁷ men hvis kriteriet er initiativ over for lovgivningsmagten, ses dette ikke at være korrekt; men et faktum er det, at foreningen ændrede karakter i 1800-tallet, hvad der fremgår klart af medlemslisten: 1842: 165, 1870: 945, 1880: 1.757, 1890: 2.122, 1910: 3.073, 1920: 5.707, 1930: 5.620.³⁸ Det ville nok være en overdrivelse at kalde det en masseorganisation, men det eksklusive præg var væk, hvad der må betragtes som et gode.

Grosserer-Societetet repræsenterede udelukkende de københavnske grosserere. Detailhandelen begyndte en egen organisering

Dampskibe krævede betydeligt mere kapital end sejlskibe, og dampskibsselskaberne var derfor næsten uden undtagelse etableret i selskabsform. Erhvervsarkivet.

i perioden 1890-1907. Det voksende antal grosserere i provinsbyerne fik med Provinshandelskammeret, stiftet 1901 under andet navn, en moderne interesseorganisation, der sammen med Grosserer-Societetet dannede hovedorganisationen, Den danske Handelsstands Fællesrepræsentation. Også industrien og håndværket havde sin forening: Fællesrepræsentationen for Dansk Haandværk og Industri. Inden for denne befandt den gamle Industriforening fra 1838 sig. Denne forening var opbygget i stil med en engelsk herreklub; personlige medlemmer bestemte. Det kan ikke nægtes, at der var kommet et let støvet præg over den, da det 20. århundrede begyndte. I 1910 fandt en paladsrevolution sted, da Industrirådet (IR) skabtes. Officielt var dette blot et udvalg blandt andre i Industriforeningens regi. Men det blev snart klart, at med dette råd havde industrien nu også fået et slagkraftigt organ, der i sin opbygning mindede slående om GSK, med en aktiv sekretær i spidsen for den daglige ledelse. Formandsposten var også af de væsentlige, Alex. Foss, fmd. 1911-21, bør fremhæves for sin indsats i den tidlige periode. Under 1. Verdenskrig var GSK og IR byerhvervenes faste repræsentanter over for regeringen.

Der kan argumenteres for, at skibsfarten ikke var landfast, og derfor hverken hørte til i byen eller på landet. Men organisatorisk må skibsfarten sættes sammen med byerhvervene, selv om de i ny og nægik enegang, eller sejlede deres egen sø, om man vil. Fællesrepræsentationen for dansk Skibsfart dannedes 1897. Den ragede uklar med de øvrige erhvervsorganisationer ved handelsmødet 1902. Selv om den senere kom ind i varmen igen, var det ikke den, men Dansk Dampskibsforening fra 1884 der førte ordet på branchens vegne. Fællesrepræsentationen måtte kæmpe med et medfødt modsætningsforhold mellem damp- og sejlskibe. Også sidstnævnte havde sin egen forening. Deres synspunkter var ofte det lille selskabs. En minimumsaktiekapital på 50.000 kr. ville således have ramt dem hårdt, mens det var en selvfølge for dampskibe.

Landbruget

For mange byboere virkede landbruget som én stor grå masse. Det er naturligvis forkert. Lidt refleksion ville have åbenbaret, at godsejeren, gårdmanden, husmanden for slet ikke at snakke om den jordløse landarbejder, ikke udgjorde en samlet stand. Det afspejles

da også i det politiske liv, hvor Højre var godsejer-partiet, mens Venstre var gårdmandsdomineret. Disse grupper, godsejerne og gårdmændene, var de først organiserede på landet. Ganske logisk, da organisering kræver tid og penge, noget det kneb med hos de øvrige grupperinger.

Trods de her skitserede modsætninger var landbruget længe repræsenteret af et enkelt organ: Det kgl. Landhusholdningsselskab. Det var en forening der domineredes af de store jordbesiddere, gårdmændene kom ikke til før 1888. Imidlertid var der i løbet af 1800-tallet skudt mange lokale landboforeninger op. 1880 skulle der have været ca. 75.³⁹ De fik i 1893 en fællesrepræsentation, De samvirkende Danske Landboforeninger. Husmændene organiseredes o.1900, der var fællesforeninger fra 1902, og en landsforening fra 1910. Som bekendt havde de med det Det radikale Venstres udskillelse som selvstændigt parti, 1905, repræsentation på tinge.

Andelsbevægelsen var landbrugets økonomiske organisation, og den havde en produktionsside, der stort set udgjordes af slagterier og mejerier, der begge havde fællesforeninger, mens handelssiden dækkedes af FDB fra 1896. Andelsudvalget (AU) fra 1899 var paraplyen hvorunder det hele samledes. For byerhvervene var det især andelsbevægelsen, der blev opfattet som fjenden, fordi man mente, at skellet mellem andelsforeninger og aktieselskaber blev stadig mere udvisket. Det var Andelsselskaber med begrænset Ansvar (A.m.b.A) der var den store torn i øjet.

Ministerier

På den tredje side af bordet var der så regeringen. Spørgsmålet om aktieselskabslovgivning havde altid hørt under indenrigsministeriet. GSK havde i mange år skubbet på for et handelsministerium, gerne omfattende alle byerhvervene. Det må have været et nederlag, at det første erhvervsministerium, der oprettedes, var landbrugsministeriet i 1896. I 1908 kom det imidlertid endelig så vidt, at handelsministeriet blev realiseret. Der havde formelt været et kortvarigt ministerium af dette navn i 1848, men det må anses for betydningsløst. Betegnelsen *handelsministerium* vil for overskuelighedens skyld blive bevaret her, omend det kære barn havde flere navne inden for det behandlede tidsrum: 1908-14: Ministerium for Handel og Søfart, 1914-24: Handelsministerium, 1924-29: Ministeriet for Industri,

Handel og Søfart (Erhvervsministeriet), 1929-35: Ministerium for Handel og Industri.

Venstregeringen vaklede efter Albertiskandalen 1908, og det er fristende at se oprettelsen af ministeriet som en gave til handelsstanden; man ønskede ikke at have fjender. Ministeriet fremstod som yderst svagt i den første tid, kun nølende overgav de øvrige ministerier ressortområder, deriblandt aktielove.⁴⁰ Ministeriet stod lavt i kurs blandt embedsmændene, ministrene var i de første år håndplukket blandt GSK's folk. Der var store forventninger hos handelen, GSK-formand C.A. Olesen gav denne salut til den første minister, Johan Hansen, på Handelsmødet 1909: »Vi hilser med Glæde hans nye Ministerium og Chefen selv, og vi nærer det sikre Haab, at Excellencen ved sit grundige Kendskab til Handelens Krav vil yde vor Organisation en betydningsfuld Støtte.«⁴¹ Udtalelsen turde være et vægtigt indicium for handelsstandens syn på det nye ministerium. Excellencen havde været medlem af GSK til udnævnelsen kom. Men resultatet var på mange måder skuffende, de nye ministre følte sig som en lus mellem to negle, når de nu skulle repræsentere det offentlige. Først da Stauning i 1924 overtog ministeriet begyndte det at vinde prestige.

Fra begyndelsen stod ministeriet i tæt kontakt med erhvervsorganisationerne. Listen over dets ansvarsområder blev rundsendt til en række af de førende organisationer, med ret til kommentarer.⁴²

Ny kommission

Udviklingen af aktieselskaber stod ikke stille i årene efter 1900. Ifølge Johannes Michelsen fandtes der 2.437 selskaber i 1908. Behovet for en lovgivning voksede. Konseilspræsident, Neergaard, lovede i sin indsættelsestale, 1908, at en aktielov var højt prioriteret.⁴³ Handelsstanden vedtog en resolution, der plæderede for andelslovgivning som betingelse for aktielovgivning.⁴⁴ Schovelin kom i den anledning med et længere foredrag om brugsforeningernes svøbe. Johan Hansen, der også var handelsminister i regeringen Holstein-Ledreborg i efteråret 1909, nåede at nedsætte en kommission den 22. oktober 1909. Mere kunne der ikke nås i hans tid. 3 dage efter gik regeringen af.

Den nye radikale handelsminister, Weimann, lod kommissionen fortsætte eller rettere gå i gang. Året efter fremlagde den sit ud-

kast.⁴⁵ Da Carl Torp var formand, kan det ikke overraske, at kommissionen byggede på det ældre udkast fra 1901. De øvrige medlemmer var hentet fra erhvervslivet og blandt embedsmænd. Bemærkelsesværdigt var det, at to andelsfolk, Severin Jørgensen og J. Sørensen-Saksager, specielt var bedt om at indtræde.⁴⁶ Tanken var helt klart, at der simultant skulle stilles forslag om andels- og aktielov. En af de væsentligste forskelle på 1910 og 1901 var decimeringen af kravet til minimumskapitalen til 10.000 kr., men en aktie skulle stadig være på mindst 100 kr. Generalforsamlingens kompetence synes styrket en kende i udkastet, mens bestyrelsen i højere grad tildeles en opsynsrolle. Det er den tyske idé om bestyrelsen som et Aufsichtsrat, der skinner igennem.

Forslagsperioden begynder

Den nye radikale regering fik en kort levetid; allerede 1910 var Venstre tilbage ved roret, med Klaus Berntsen som konseilspræsident, handelsministeren hed Muus. Det faldt i hans lod at fremsætte udkastet som lovforslag, 17. marts 1911.⁴⁷ Efter flere års venten gik man nu ind i det, der kan kaldes »forslagsperioden«. Det første forslag var stillet for sent; det havde ingen seriøs chance for at komme igennem en parlamentarisk behandling, som den tidligere indenrigsminister Bramsen gjorde opmærksom på, to gange endda.⁴⁸ Men ministeren, der ikke fik det bedste eftermæle,⁴⁹ havde da også kun ønsket at stikke en finger i jorden.

I næste samling, genfremsatte Muus forslaget uændret den 3. oktober 1911.⁵⁰ Som en krølle på halen var der et lille forslag om kommanditselskaber, der ikke blev værdiget et ord. Selve aktielovforslaget fik den samme høflige, men lidt kølige modtagelse som sidst. Efter en 1.behandling hvor alle ordførere henviste til forrige samlings debat, som havde været kortfattet, blev forslaget sendt til udvalgsbehandling, med Højremanden Fr. L. Hey som formand. Udvalget præsterede ikke noget arbejde, betænkningen blev til en tynd beretning, hvor man hævdede ikke at kunne gå i gang før der forelå udkast til en banklov.⁵¹

Det er klart, at der ligger et holdningsskifte til grund for denne høflige, men bestemte syltning. Alle partier havde modtaget Neergaards lovning på en aktielov med begejstring i 1908; det var de samme folk der nu sad i udvalg. Hvad var der sket? Det er rimeligt at

I 1909 blev mejerierjer J.P. Jensen, Århus aktionær i selskabet Dansk Aviatik A/S. Nogen vigtig investering har det næppe været. Erhvervsarkivet.

antage, at politikerne havde ladet sig påvirke af den udenomsparlamentariske reaktion. Rigsdagen og handelsministeriet havde modtaget en protestskrivelse,⁵² der plæderede for en langt mindre aktielov. Loven burde kun omfatte selskabets stiftelse og likvidation. Skrivelsen var underskrevet af alle de vigtigste aktieselskaber.

Forskellige organisationer begyndte nu at røre på sig, Dansk Sejlskibsrederi-Forening mente således, at 10.000 kr. var et for højt sat beløb, mens De danske Provinsbankers Forening ville hæve beløbet.⁵³ Industrirådet gik grundigt til værks, et 6-mandsudvalg barslede med en betænkning der både blev udsendt som særhæfte i 1912, samt genoptrykt i *Tidsskrift for Industri*, 1913, s.21-32. Der indledtes med en programerklæring der understregede industriens betydning for aktieselskaber og viceversa. De andre økonomiske sektorer var i den sammenhæng af mindre betydning; selv handelen blev nedvurderet.

Det er ikke klart, om handelsminister Muus læste signalerne rigtigt, eller om det kun var for et syns skyld, at han henholdt sig til landstingets udvalgsbetænkning, da han genfremsatte aktielovforslaget i uforandret stand, for 3. gang den 13. november 1912.⁵⁴ Denne gang blev der også fremsat et banklovsforslag samtidig med, at indenrigsministeren præsenterede tilsvarende forslag for sparekasser og andelsforeninger. Ordførerne tonede rent flag denne gang. Der var utilfredshed med selve lovforslaget, men ikke nødvendigvis med følgelovene. Hey beklagede tidens tendens med regulering af samfundet.⁵⁵ Muus virkede stadig optimistisk, da han rundede af med et håb om velvillig behandling. Derefter gik forslaget i udvalg, igen med Hey som formand. Havde der været blot det mindste håb ved 1.behandlingen, måtte det betragtes som dødt, da beretningen forelå 24.april 1913.⁵⁶ Udvalget erklærede at have brugt det meste af sin tid på banklovsforslaget, men nåede dog at udtrykke klar skepsis mod aktielovforslaget. Andelsforslaget led en lignende skæbne.⁵⁷

Beskæringen 1914

På det tidspunkt måtte det erkendes, at aktielovforslaget i sin oprindelige udformning havde lidt endeligt skibbrud. Hassing Jørgensen, handelsminister under Zahle i den nye radikale regering, fremlagde 25.februar 1914 et forslag der var væsentlig beskåret.⁵⁸ Antallet af paragraffer var barberet ned fra 106 til 68. Loven blan-

dede sig da også kun i ringe grad i selskabets virke. I overensstemmelse med de fra erhvervslivet fremførte ønsker fokuseredes der på selskabets oprettelse og nedlæggelse. Der var blevet skåret mange bestemmelser fra, og samtidig var forslaget blevet strammet på nogle punkter. Det præciseredes, at de 10.000 kr. i minimumskapital faktisk skulle være indbetalt. Desuden fik Aktieselskabsregisteret flere beføjelser; det skulle være en slags tilsynsmyndighed med direktøren i en stilling, der mindede om den, der i bankloven tildeltes bankinspektøren. Hassing Jørgensen mente, at forslaget i højere grad end det tidligere tog hensyn til erhvervslivets praksis. Men de mange små selskaber var Hassing Jørgensen utilfreds med. De burde ikke bære A/S-betegnelsen; han anslog, at der var 800 selskaber med en kapital på under 10.000 kr.

§ 1 Iød: »Ved et Aktieselskab forstaas i denne Lov ethvert Selskab, i hvilket Deltagerne (Aktionærerne) ikke hæfter personligt for Selskabets Forpligtelser, men alene ved en af dem tilvejebragt Fællesformue (Aktiekapital), jfr. dog § 68«.

§ 68 gav undtagelse til livsforsikringsselskaber og sparekasser, men hvad med aktieselskaber med begrænset ansvar? Jo, svarede Hassing Jørgensen, på en forespørgsel om emnet fra Venstremanden N. K. Kristensen, de var da omfattede af loven. Udsigterne til gennemførelse af en aktielov måtte betegnes som lyse ved dette 4. forsøg, men måske var det fremsat for sent; som sine forgængere døde det i en udvalgsberetning.

I næste samling skulle dette i hvert fald ikke være årsag til forslagens forlis. Det blev fremsat 6. oktober 1914.⁵⁹ Den fremlagte lov lignede tilsyneladende den forrige til forveksling, et ganske lille punkt var ændret. § 68 havde fået indføjjet et stk. 2: »Den [loven] finder ikke anvendelse paa saadanne Selskaber med begrænset Ansvar, *hvis* Formaal alene er at forskaffe Medlemmerne Brugsgenstande eller andre Fornødenheder, at afsætte Produkter af Medlemmernes Virksomhed eller paa anden lignende Maade at virke til Fremme af Medlemmernes økonomiske Interesser, *hvis* Næringsvirksomhed alene er begrænset til Medlemmernes Kreds, og *hvis* Udbytte fordeles til Medlemmerne i Forhold til deres Andel i Selskabets Omsætning.« Med andre ord: Andelsselskaber med begrænset ansvar var fritaget for loven. Lovteksten til denne paragraf gengives in extenso, fordi den er værd at vende tilbage til.

Hassing Jørgensen lagde ikke skjul på hvorfor han havde foreta-

get denne kovending: »De kræfter der står bagved Andelsbevægelsen her i Landet, er saa store, saa omfattende, at en bestemt Modstand fra denne Side af Befolkningen efter min Mening ikke lader sig overvinde.«⁶⁰ En klarere tilkendegivelse af interessegrupperes påvirkning kan det være svært at se, men udtalelsen kan også læses som en korrektion. Poul Thestrup mener i sin disputats, at Hassing Jørgensen havde fået den besked, at en radikal minister ikke kunne have den holdning, som han oprindeligt havde givet udtryk for.⁶¹ Dette var et kardinalspørgsmål, andelsbevægelsens betydeligste fortalere på tinge, i disse år, N.K. Kristensen, jublede over nyformuleringen. Han mente, at det var til andelsbevægelsens fordel, at der ikke blev lovgivet på området, hvilket han begrundede med, at bevægelsen ikke ønskede en lovgivning.

Den fik det heller ikke. Det obligatoriske landstingsudvalg, der som altid havde forsæde af Hey, havde rettet henvendelse til indenrigsministeren med henblik på en andelslov, men svaret var udeblevet. Resultatet blev for 5. gang en beretning, der stoppede forslagets videre march.⁶²

Forskellige organisationer ytrede deres mening om sagen, mens den lå i udvalg vinteren over, fx. IR, der udsendte en 8 siders pjece, underskrevet af Alex. Foss, hvor der blev givet udtryk for generel tilfredshed med forslagets ændringer, dvs. nedskæringerne i forhold til det første forslag, men hvor der samtidig blev taget klar afstand fra, at andelselskaberne ikke længere skulle omfattes af loven. Dette opsummerer byerhvervenes holdning.

Nye behov under 1. Verdenskrig – og endelig vedtagelse

Da udvalgets beretning fremkom, var verdenskrigen begyndt. Nogle lukrerede på denne; så mange at aktiekurserne og udbyttet steg markant, det gennemsnitlige udbytte for perioden 1909-16 var som følger: 1909: 6%, 1910: 6.5%, 1911: 7.5%, 1912: 9% 1913: 9.5%, 1914: 9% 1915: 19%, 1916: 29%.⁶³ Som man ser, kommer den store stigning først efter krigens begyndelse.

Igen virkede det som om, der var et udtalt behov for en aktielovgivning, men sporene skræmte, selv om regeringen under 1. Verdenskrig generelt øgede reguleringen af det danske samfund betydeligt. Den nye handelsminister, Chr. Hage, fremlagde med tøvende hånd, så det ud til,⁶⁴ et nyt aktielovsforslag den 18. december

Litra B Nr. 3002

1000 Kr.

Dags Dato modtaget yderligere Indbetaling paa denne Aktie 5 %

København, den 4/1 1918

Danske Genforsikring A/S

(H. Fuldmagt)

Christensen

DANSKE GENFORSIKRING

AKTIESELSKAB

KØBENHAVN

Dags Dato modtaget yderligere Indbetaling paa denne Aktie 5 %

København, den 6/2 1919

Danske Genforsikring A/S

(H. Fuldmagt)

erkjender, herved, at

Christensen

Dags Dato modtaget yderligere Indbetaling paa denne Aktie 5 %

København, den 6/2 1919

Danske Genforsikring A/S

(H. Fuldmagt)

Muhmmünch

Hr. Konrad Carl G. Hansen, Aarhus

er Aktionær i Selskabet for 1000 Kr., skriver

ET TUSINDE KRONER

og deltager som saadan i Selskabets Overskud. Af Kapitalen er 10 pCt. eller 100 — Et Hundrede — Kroner indbetalt, medens Resten, hvorfor er givet Forskrivning, kan indkaldes af Repræsentskabet med 3 Maaneders Varsel, med indtil 10 pCt. af Aktiens Paalydende ad Gangen.

Dette Aktiebrev kan ikke overdrages til Tredjemand uden Repræsentskabets Samtykke.

Dags Dato modtaget yderligere Indbetaling paa denne Aktie 10 %

København, den 25 Jan. 1913

Danske Genforsikring A/S

(H. Fuldmagt)

Muhmmünch

DANSKE GENFORSIKRING

AKTIESELSKAB

Dags Dato modtaget yderligere Indbetaling paa denne Aktie 10 %

København, den 1/1 1920

Danske Genforsikring A/S

(H. Fuldmagt)

Muhmmünch

Dags Dato modtaget yderligere Indbetaling paa denne Aktie 10 %

København, den 11/10 1920

Danske Genforsikring A/S

(H. Fuldmagt)

Muhmmünch

Formand for Kontrolkomiteen.

Dags Dato modtaget yderligere Indbetaling paa denne Aktie 10 %

København, den 28/2 1922

Danske Genforsikring A/S

(H. Fuldmagt)

Muhmmünch

Noteret:

Rosenberg

Adm. Direktor.

J. H. Olsen

Bestemmelserne om, hvor stor en del af aktiekapitalen der skulle være indbetalt, kunne afstedkomme et større bureaukati. Det tog således godt 6 år at indbetale de 1.000 kr., som denne aktie i Dansk Genforsikring lyder på, og krævede 10 ekspeditioner med tilhørende noter og påstemplinger. Erhvervsarkivet.

1916. Forslaget var en let revideret udgave af 1914-forslaget. Den omstridte bestemmelse om andelsselskaberne var blevet inkorporeret i §1, med uændret ordlyd, når bortses fra en redaktionel ændring.

Det vigtigste nye var vel sænkningen af kravet til minimumskapitalen til 5.000 kr., med den elastik at handelsministeren kunne dispensere. Kun 10% skulle være indbetalt på hver aktie, inden selskabet kunne anmeldes til aktieselskabsregistret. Der var tale om en ændring af ideologiske dimensioner. Bestyrelsens rolle var styrket på direktionens bekostning; det var nu bestyrelsen, der skulle lede selskabet. Antallet af stiftere var stadig mindst 3. Aktieselskabsregisteret tiltænkte også en stor rolle; lederen skulle benævnes overregistrator og udnævnes af kongen. Offentlighedsprincippet var styrket: der skulle foretages anmeldelser med oplysninger om aktiekapitalens størrelse, hvor meget der var indbetalt på aktierne, og om der var præferenceaktier. Straffebestemmelserne var uændrede fra 1914, hvor bødeloftet var blevet sænket til $\frac{1}{5}$.

Trods Hages bedrøvelige mine ved fremlæggningen blev det en kortfattet, men positiv 1.behandling,⁶⁵ den 19. januar 1917, hvor den gamle økonom Falbe-Hansen der nu var kongevalgt medlem af landstinget, skubbede på det bedste han kunne. Hey bragte imidlertid en eventuel andelslov på bane igen. Uden videre kvaler gled forslaget så i udvalg, hvor det store spørgsmål var, om det skulle lide stråddøden som sine 5 forgængere.

Det viste sig ikke at være tilfældet. De pæne ord forslaget havde fået med på vejen holdt gennem udvalgsarbejdet, omend der ikke blev arbejdet helt så hurtigt, som Hage havde håbet på. Ministeren havde håbet på en gennemførelse af loven i løbet af foråret. Men betænkningen, – og denne gang var det en rigtig betænkning, – forelå ikke før 1. juni 1917.⁶⁶ Udvalget kom med 39 ændringsforslag, som ministeren alle havde tiltrådt inden 2. behandlingen. Trods antallet var der ikke meget indhold i disse ændringer, den væsentligste var, at minimumskapitalen, de 5.000 kr. skulle være fuldt indbetalt. Men en endnu vigtigere pointe blev slet ikke vedtaget af flertallet, 6 af udvalgsmedlemmerne ønskede afsnittet om udeladelsen af andelsforeningerne strøget fra § 1, én af disse var Hey. Der kunne forudses slagsmål ved de kommende forhandlinger.

Ved 2.behandlingen,⁶⁷ den 14. juni 1917, sagde Hey åbent, at formålet var at få alle selskaber med begrænset ansvar ind under lo-

vens område. Han og ligesindede så en andelslov som et aldeles nødvendigt supplement til en aktielov. Iøvrigt kunne Hey fortælle, at forsikringsselskaberne havde henvendt sig dagen før. De anså 5.000 kr. som en for lav startkapital til forsikringsvirksomhed. Henvendelsen undrede ham, rent bortset fra, at den burde være kommet tidligere, så havde udvalget reelt fremlagt forslag til en tidobling af minimumskapitalen. Som en kommentar til dette kan følgende passage fra forordet til *Greens Danske Fonds og Aktier*, 1917, bd. 1, gengives: »... er der foretaget den forandring, at Selskaber med en Aktiekapital af under 25.000 kr. ikke er medtagne i denne Udgave. Af de ca. 4.200 Aktieselskaber, der fandtes i 1916-Udgvaven, var over halvdelen saadanne smaa Selskaber med en Aktiekapital under 25.000 kr. Disse Selskaber er af ringe praktisk Betydning; ca. 1.700 af dem naar m.h.t. Aktiekapitalens Størrelse ikke op paa 10.000 kr., og af den samlede Aktiekapital for Selskaber, der i 1916 naaede op til omkring 800 millioner, andrager de ikke 2%.« Det er ikke højagtelse for de små selskaber, der lyser ud af dette.

Men dette spørgsmål var ikke snublestenen. Det var stadig spørgsmålet om andelsbevægelsens inddragelse, der trængte sig på. Efter at 2. behandlingen var sluttet i relativ fordragelighed, begyndte 3. behandlingen en uge senere.⁶⁸ Efter nogle formelle ændringer, der ikke havde meningsforskydende karakter, kunne selve forhandlingen gå i gang. Den tegnede på forhånd til at blive kortfattet, da Hey & Co. havde kastet håndklædet; Hey lagde ud med at anbefale forslaget til vedtagelse. Men gårdejer N.K. Kristensen, fra Nørre Tranders, der så ofte havde talt andelsbevægelsens sag, tog spørgsmålet om andelsbevægelsen op. Han havde ved nærlæsning af § 1 fået den idé, at forslaget var et udslag af kapitalens forsøg på at rote sig sammen mod resten af samfundet. Som modstykke til denne tendens fremhævede han andelsbevægelsens fortræffeligheder: »Andelsbevægelsen har altid haft til Opgave, at bekæmpe Kapitalens Magt og Herredømme over Menneskene, og denne Kamp vil sikkert ikke ophøre efter Krigen« (sp. 1805). Kristensen havde ved sin læsning af § 1 set en fare for, at visse andelselskaber kunne blive omfattet af loven, nemlig de der ikke begrænsede deres handel til medlemmernes kreds, og det kunne der være noget om, jf. Heys bemærkninger. Men det var allerede understreget af indenrigsminister Ove Rode, at en andelslov ikke var på vej, derfor må Kristensens udtalelse siges at være skudt over målet. Under alle omstændighe-

der blev forslaget vedtaget med 35 stemmer for, og 2 imod. Dermed kunne det oversendes til rigsdagens andetkammer, folketinget.

Inden da holdt andelsforeningerne delegeretmøde, hvor Kristensen blev hyldet for sin indsats. Man vedtog også en resolution, der udtalte sig imod tanken om en andelslov, med den begrundelse, at der ikke var konstateret svindel i andelsforetagender. Kristensen blev iøvrigt genvalgt i AU som repræsentant for Andels Cement fabriken,⁶⁹ der var kommet mere end mejerier og slagterier til med tiden.

I folketinget begyndte forhandlingerne 13. juli 1917⁷⁰ – selve dato er et indicium for den aktivitet, der udspandt sig på tinge det år – med en fremlæggelse af Hage, der lige fik med, at årsagen til, at der ikke var fremsat en andelslov var, at der ikke spekuleredes i disse, helt i tråd med andelsbevægelsens egen holdning. Næste taler var venstremanden A. Birch, endelig ikke at forveksle med Højres L.V. Birck, selv om de begge havde en skarp tunge. Han advarede mod den illusion, det var, at forslaget forelå i rigsdagen for 6. gang. 1917-versionen adskilte sig fundamentalt fra 1911-forslaget: »Det Lovforslag, der foreligger paa Tingets Bord i Dag, forholder sig i Virkeligheden til det, der i sin tid blev udarbejdet i en Kommission, som en barberet Pudel, til en Pudel med Pels.« (sp. 4007) Derfor ville det være lovsjusk at vedtage det så hurtigt, dvs. nu, som der var lagt op til. Forslaget var for tyndt i sin nuværende form, mente Birch, det havde »... bevæget sig i høj Grad bort fra Aktionærsynspunktet til Direktørsynspunktet.« (sp. 4014).

At det foreliggende forslag blandede sig mindre end sine forgængere i selskabernes virke, var der enighed om; det var betydningen af dette forhold man stredes om.

Den konservative industrimand Alex. Foss, var den eneste der red den gamle Højrekæphest om en andelslov. Han kaldte andelsselskaberne for landbrugets aktieselskaber og ønskede éns lov og beskatning på begge sider af bygrænsen. Men hans røst var ene. Det var som om en generel resignation havde sat ind. Lovforslaget blev sendt til udvalgsbehandling. 10. september 1917 barslede udvalget med sin betænkning,⁷¹ der indeholdt 22 ændringsforslag. Af tilføjelserne bemærkes det, at startkapitalen for forsikringselskaber foreslås forhøjet til 50.000 kr., hvilket var mere i overensstemmelse med branchens egne ønsker, samt at udenlandske direktørers bopælspligt i Danmark blev ophævet, hvis de bestyrede en filial af et uden-

landsk selskab. Imidlertid var det ikke en tilføjelse, men en udeladelse, der havde forvoldt langt de største kvaler: § 1, stk. 2 virkede uklart, men man kunne ikke enes om en bedre affattelse, hvorfor man havde valgt at slette stykket, da man mente, det ville være bedst at koncentrere sig om de selskaber, loven omfattede, i stedet for det, den ikke omfattede. Af en vis betydning var det naturligvis også, at dette var samstemmende med andelsbevægelsens ønsker, som udvalgsformand Rørdam kunne fortælle ved 2. behandlingen, der fandt sted den 13. september 1917.⁷²

Birch gjorde opmærksom på det morsomme i situationen, at andelsbevægelsen mente, det var en fordel at være helt slettet af loven, mens den anden side gerne ville have en gråzone, idet man havde blikket fæstnet mod andelsselskaber med begrænset ansvar. Problemet var netop, at der kunne opstå tvivl. Foss skar byboens irritation ud i pap. Rørdam kaldte § 1, stk. 2. en gave til andelsbevægelsen, som den ikke ville modtage, hvilket Hage støttede. Så fortsatte debatten om, hvad der var andelsselskab og hvad der ikke var, Andelsbanken blev nævnt som grænsetilfælde. En afstemning sluttede med, at det famøse stykke blev strøget med 45 stemmer mod 17. Alle øvrige ændringsforslag blev vedtaget en bloc uden afstemning.

Folketingsmedlemmerne fik nu et kvarters pause til at komme til hægterne inden 3.behandlingen begyndte.⁷³

Denne blev aldeles præget af Birch's hårde udfald mod det øvrige udvalg i en grad, så han pådrog sig en påtale fra formandsstolen.⁷⁴ Det var stadig hans pointe, at forslaget ikke var tilstrækkelig behandlet, hvorfor der slet ikke burde stemmes. Indslaget hørte til de mere skingre. Forslaget blev vedtaget med 45 stemmer mod 8.

Inden forslaget igen kunne tages op landstinget, skulle landstingsudvalget afgive betænkning (hele sagsforløbet er et glimrende argument for et ét-kammersystem). Den var kort, men vigtig, udvalget kunne ikke acceptere, at folketinget havde slettet § 1, stk. 2.

Ved landstingets eneste behandling 25. september 1917,⁷⁵ afhang meget af N.K. Kristensens reaktion på genindsættelsen. Det forløb overraskende fredeligt. Efter en vis overvindelse mente Kristensen at kunne stemme ja, da han frygtede det, der var værre. Dermed var det vedtaget i landstinget, men da formen var ændret, måtte det igen en tur til folketinget. Også her skulle der en udvalgsbetænkning til, men den anbefalede bare forslaget uden tilføjelser. 28. september 1917 var der eneste behandling i folketinget. Der var det

Birch, der kunne være knasten; men nej, han var from som et lam, da han mente at havde markeret sin protest, anbefalede han endog et ja. Derimod sprang den gamle GSK-løve, Julius Schovelin, op og anbefalede på det bestemteste et nej, da forslaget burde ledsages af en andelslov. Og iøvrigt var det et forslag efter storkapitalens ønsker. Men løbet var kørt, forslaget blev vedtaget med 67 stemmer mod 1. Man må antage det var Schovelin mod resten.

Dagen efter stadfæstede Chr.X. Aktieselskabsloven af 29. september 1917, som derved var en kendsgerning.

Mellemspil

Der var forskellige reaktioner herpå. *Politiken* beskrev 6. oktober i »Aktieloven og Forsikringsselskaberne« loven som blid, følgerne måtte være små, men forsikringsselskaberne burde være undtaget, de skulle have deres egen lov. Det var et gennemgående tema. Aktieloven var blevet beskåret i sit indhold, men ikke i sin rækkevidde. Det havde været bedre med flere dellove, og nogle var da også på vej, Bankloven kom 1919.

At loven var blevet beskåret faldt nogle jurister for brystet, især Carl Torp der udsagde lidt af en bandbulle i *Juridisk Ugeskrift*. Det var heller ikke så mærkeligt, det oprindelige forslag var blevet omtalt i skarpe, nærmest hånlige vendinger fra politikere og erhvervsfolk, der havde kaldt det et akademisk og professoralt forslag uden bund i virkeligheden. Senere skrev Carl Torp imidlertid en glimrende lille håndbog; *Lov om Aktieselskaber af 29. September 1917 – med noter og sagregister*. Bogens 2. udgave fra 1922 synes obligatorisk, den findes i samtlige de arkiver undertegnede har set, der vedrører arbejdet til den anden danske aktielov.

En ny lov var der ikke umiddelbar udsigt til, de fleste har sandsynligvis åndet lettet op, efter flere års kæmpen frem og tilbage. I 1918 fulgte nogle korrektioner, tilføjelser og præciseringer. Nogle var af teknisk art, som et cirkulære omkring registreringsafgift, et andet om Aktieselskabsregistrets kommende publikationer. Med dette register fik man det første pålidelige offentlige registreringscenter. Der blev også opdaget et enkelt hul i overgangsbestemmelserne. Flere selskaber havde indføjet i sine vedtægter, at der skulle en endog betydelig majoritet til, for at lave vedtægtsændringer, og just sådanne ændringer var i flere tilfælde påkrævede pga. loven. I

A/S De Danske Sukkerfabrikker opstod der noget, der mindede om en afpresningsaffære, da et aktionærmindretal kun ville gå med til vedtægtsændring, hvis der blev udstedt nye aktier – til dem. Bestyrelsen klagede sin nød til handelsministeriet,⁷⁶ og en lille tillægslov, der rettede sig mod sligt blev i hast gennemført.

Lederen af Aktieselskabsregisteret, blev H.B. Krenchel. Han skrev en artikel til *Juridisk Tidsskrift*, 1918, ved navn »Bemærkninger angaaende Aktieselskabslovens administrative forstaaelse«, s. 321-340. Indledningsvis anførte han, at loven vel var verdens korteste af sin art. Det er nærliggende at tilføje, at til gengæld var det den sidste, de fleste europæiske lande havde for længst fået aktieselskabslove, et argument der ofte ses fremført i debatten op til 1917. Norge fik sin lov 1910, angiveligt som det sidste af nabolandene, Sverige havde haft sådan en lov siden 1848, men dertil skal tilføjes, at svenskerne fastholdt det gamle koncessionssystem af merkantilistisk tilsnit, det meste af 1800-tallet.

Efter Landmandsbanken

Perioden fra 1917 til først i 1920'erne må karakteriseres som en relativt rolig mellemfase i aktielovens saga. Bruddet kom 1922, med Landmandsbankens krak. Pludselig blev lovændringer for erhvervslivet igen et aktuelt emne.

Handelsminister Jørgen Christensen udsendte en skrivelse til forskellige organisationer den 11. september 1923.⁷⁷ Skrivelsen indeholdt et udkast til et lovforslag om aktieselskaber. Andelslov var slet ikke på tale, og der ses heller ikke spor af, at landbrugsforeninger fik tilsendt materiale. Ministeren havde givet en svarfrist på en måned. Denne frist viste sig som for kort, kun to organisationer overholdt den. Der blev ikke lagt skjul på denne fremgangsmåde, alle svarene blev trykt som bilag til det fremsatte forslag.⁷⁸ Desværre havde handelsministeren ikke ladet det oprindelige forslag aftrykke i Rigsdagstidende, hvorfor kommentarerne ikke virkede helt synkron med det materiale, der forelå for rigsdagen.

Om der fandt en decideret koordinering sted mellem nogle organisationer, lader sig ikke påvise, men sikkert er det, at GSK og IR korresponderede umiddelbart inden afsendelsen af deres respektive svar, også Dampskibsforeningen sendte deres udkast til GSK med ønske om kommentarer.⁷⁹ GSK's svar var udformet af den juridiske

konsulent, overretssagfører Johs. Werner, der i denne sag havde mere autoritet i GSK end sekretæren, Raffenberg.

Disse organisationer var enige, om at der skulle slås koldt vand i blodet, og ventes med lovgivning til situationen var normaliseret. Minimumskravet til aktiekapitalen burde forhøjes fra 5. til 10.000 kr.; fuld indbetaling var et krav. Både handels- og industrifolkene understregede, at det gamle krav om andelslov ikke var glemt. Industrien mente endda, at man udelukkende burde fokusere på en andelslov. Der er ikke sensationelt nyt i disse indlæg; vigtigere fremstår indlægget fra Nationalbanken, som iøvrigt ikke mente sig omfattet af eventuelle ændringer, da den stadig havde sin oktroj. Generelt udtalte banken, ved direktørerne Green og Ussing, at minoritetsbeskyttelse var relevant i Danmark, men at dette næppe kunne opnås gennem lovgivning. Konkret blev § 29 – selskabet skulle vise grundlaget for selskabets stilling, § 33 – »Den almindelige ledelse af Selskabet udøves af Bestyrelsen« og § 41 – Bestyrelsen eller direktionen skulle opløse selskabet, hvis mindst halvdelen af aktiekapitalen var tabt, kritiseret. Kritikken af § 41 var massiv.

I det forslag handelsministeren præsenterede landstinget for⁸⁰ 19. december 1923, var minimumskapitalen forhøjet til 10.000 kr., og der skulle tegnes for mindst 1.000 kr. af hver stifter. Af de 10.000 kr. skulle mindst 25% være indbetalt (mod 10% i udkastet). § 41 var helt væk, men den forvirrende § 33 var bibeholdt. Meningen var tilsyneladende, at lade bestyrelsen stå som garant for selskabets drift, jf. forslagens bemærkninger, men de næste linier forplumrer dette, da det både er bestyrelsens enkelte medlemmer og direktionen, der bærer ansvaret.

Bilaget var ledsaget af statistisk materiale, der bl.a. dokumenterede, at problemet med selskabernes besiddelse af egne aktier var et overskueligt problem. Der var registreret 4.636 aktieselskaber, hvoraf 109 var i besiddelse af egne aktier, af disse 109 var 9 under likvidation; disse 9 selskaber besad 86% af disse aktier. Antallet af selskaber under likvidation var stigende. Det bemærkes også, at der var registreret 57 selskaber med en aktiekapital under 5000 kr., disse selskabers samlede kapital var 117.000 kr. dvs. ca. 2.050 kr. i gennemsnit. Der må have været dispensationer til endog meget små selskaber.

Minister Christensen fremsatte aktielovforslaget som del af en buket, der også omfattede banklov og forsikringslov. Der var et let pa-

nikaktigt præg over hele affæren. Christensen ville gerne have haft Bankkommissionens rapport med, men da den endnu ikke var kommet, turde han ikke andet end fremsætte forslagene inden jul, hvis de skulle have en realistisk chance for vedtagelse.

Dermed var forslaget også lagt ud til partierne. Længere nåede man ikke. Den tidligere handelsminister, Hassing Jørgensen, leverede en hård kritik af forslaget i Nationaløkonomisk Forening.⁸¹ Selve reguleringen, mente han, bundede i en mistænkeliggørelse af aktieselskaber, især deres stiftere. Jurister og bureaukrater stod bag. Han så flere fejl i det foreliggende forslag, det vigtigste var den manglende kreditorsikring ved likvidation. Det var et emne, der var meget omtalt i 1920'erne. At dømme efter tidens udtalelser var likvidatorerne ofte vel ivrige efter at fylde egne lommer ved selskabernes opløsning.

En anden sag, der blev talt om ved 1.behandlingen, 16. januar 1924, var den såkaldte overkapitalisering. Den radikale ordfører, Gunnar Fog-Petersen forklarede begrebet, så alle kunne være med: »idet meget gammelt Skrammel er blevet overtaget til ofte urimeligt høje Priser.«⁸² Ellers blev den lange debat forplumret af en del personlig præget mudderkastning, især mellem Fog-Petersen og ministeren. Nina Bang mente, at ordførerne var enige, bare ministeren ville blande sig udenom. Af de mere substantielle udtalelser fremgik det, at ministeren ville stå ved den stærke bestyrelse, mens han var uklar i mælet, når det drejede sig om andelslovgivning. Det hele mundede ud i nedsættelse af et udvalg, der fik formandsskab af A. Birch. Udvalget fremlagde en beretning 28. marts, der indeholdt 12 spørgsmål til handelsministeriet. Disse spørgsmål var ikke blevet besvaret, regeringen var gået af.

Socialdemokratiet forsøger sig

Socialdemokratiet kom til magten, Stauning selv satte sig på den handelsministerielle post. Ca. 1½ år efter magtovertagelsen forelagde Stauning for folketinget det andet forslag til ny aktieselskabslov, 25. november 1925. Forslaget må betragtes som en stramning, ikke blot i forhold til gældende lov, men til det forrige forslag.

Aktiekapitalen foresloges igen sat til minimum 10.000 kr., men der skulle nu indbetales 50%, inden selskabet kunne træde i virksomhed. De væsentligste stamninger var m.h.t. besiddelse af egne

aktier, regnskabsaflæggelse, reservefond, tantiéme og udbyttebetalinger. Som kontrol var der i § 25 indføjet den bestemmelse, at aktionærene kunne få indsigt i aktiebogen. Stauning lagde i sin forelæggelsestale⁸³ vægt på selskabernes samfundsmæssige betydning. Loven var ikke ment som en hindring for deres virke, tværtimod var det meningen at styrke selskaberne, fx. med reservefonde.

To jurister udtale sig forskelligt om forslaget. Den ene var professor Fr. Vinding Kruse, som i et interview til *Nationaltidende* 30. november 1925, udtalte sig positivt, da forslaget fulgte mange af de retningslinier, han selv havde søgt at udstikke. Samme nummer indeholdt en samtale med overretssagfører Sven, der var negativt stemt. Forslaget var »et Forsøg paa en Socialisering af alle Aktieselskaber«. Ors. Sven var konservativ MF, og da han havde været ordfører for sit parti under banklovsdebatten, forventedes det også, at han ville blive det under aktielovssagen.

Socialdemokratiet havde i lighed med Venstre, to år tidligere, benyttet sig af udenomsparlamentarisk rådgivning, men det havde været ren faglig bistand i form af jura-professoren Kristian Sindballe, overregistrator Krenchel og en embedsmand. Erhvervsorganisationerne fik først tilsendt et særtryk af lovforslaget efter dets fremsættelse.

Til gengæld så man derefter noget der lignede den første institutionalisering af erhvervenes samarbejde i denne sag, da GSK, IR og Dampskibsforeningen dannede »Erhvervenes Aktielovsudvalg«. Provinshandelskammeret og Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Haandværk var indbudt til en række af møderne.⁸⁴ GSK var initiativtager til disse møder, der fandt sted på Børsen.

Det tværororganisationelle udvalg trådte i funktion, inden 1. behandlingen begyndte. GSK og IR stillede med hver sin ledelse samt konsulenter. Det var en af disse, GSK's Johannes Werner, der udarbejdede forslag til den fælleskrivelse, der blev arbejdet henimod. 18. december 1925 kunne et udkast rundsendes til alle organisationer.

Ved forslagets 1. behandling⁸⁵ den 15. december syntes ordførerne overvejende positivt stemt. Den socialdemokratiske ordfører Gustav Pedersen og Venstremanden C.O. Pedersen var på bølgelængde, mens den radikale Zahle var stemt for yderligere stramminger. Hans væsentligste anke var det gamle stridsspørgsmål vedrørende andelsselskaber, men nu var det spørgsmål ændret, efter at An-

delsbanken var gået ned, som følge af krisen inden for to andelsselskaber. Kun Sven var imod. Han så forslaget som en hæmsko for udviklingen.

Erhvervenes skrivelse er dateret 13. januar 1926 og adresseret til »Regering og Rigsdag«⁸⁶. Underskriverne var GSK, Provinshandelsskammeret, Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Haandværk, IR og Dansk Dampskibsforening ved deres respektive formænd. Disse mente, der blev lovgivet for meget og for ofte. Båndene snærede. Der var ingen grund til at skærpe loven af 1917; der var ikke sket noget, der kunne rykke dens fundament. En andelslov udbad man sig til gengæld. Mere specifikt blev omkring en tredjedel af forslagets 90 paragraffer kritiseret. Udbytteloft, stifterantal og aktionærindsigt var hovedpunkterne. Hårdest ramte kritikken aflæggelse af årsregnskab og forholdet mellem bestyrelse og direktion. Skrivelsen påkaldte den tyske benævnelse: »Aufsichtsrat«. Bestyrelsen skulle ikke deltage i selve selskabets ledelse. At man skulle have vurderingsgrundlaget for værdiansættelse med, var også hen i vejret efter organisationernes mening. I det hele taget måtte forslaget betragtes som utidig indblanding i selskabernes indre liv.

Mens man ventede på udvalgsbetænkningen fortsatte diskussionen blandt erhvervsfolk, *Børsen* 15. januar 1926 refererede fra et møde i Dansk Dampskibsrederiforening, hvor skibsreder A.P. Møller holdt tale. Hans kritik var endnu hårdere end det ovennævnte skrift. Ikke ét af de selskaber, han havde ledet, kunne have virket, hvis de skulle have overholdt forslagets forskrifter, hævdede han. Hans grundtanke var, at der altid måtte være plads til at handle hurtigt og frit. Professor Sindballe gjorde indsigelser mod dette. Han så flere fine momenter, fx. stifterbestemmelserne. Men det var ikke juristernes aften. Konsul Andreasen, aftenens dirigent og dampskibsforeningens næstformand, mente, at erhvervsministeriet (handelsministeriet) burde have været til gavn for erhvervene, »men det er blevet saadan, at vi nærmest skal være paa vor Post overfor dette Ministerium.« Udsagnet vakte bifald. Det, der bekymrede mest, var aktionærindsigten, det skabte hidtil uanede muligheder for spekulanter.

Handels- og Kontoristforeningen afholdt også et møde, som *Børsen* refererede. det fandt sted den 11. februar 1926. Hovedtaleren var direktør og konservativ MF, Halfdan Hendriksen, som udtalte, at hvis forslaget blev vedtaget »vil det være det samme som at belægge det frie Erhverv med Haandjern«. Han slog også til lyd for en

andelslov. Den efterfølgende diskussion viste sig imidlertid uklar, hvad der rystede den tilstedeværende Sven.

Folketingsudvalget nåede ikke frem til en betænkning; blot en beretning forelå der den 31. marts 1926.⁸⁷ Der havde været enighed om en række punkter, men ikke nok. Derfor ønskedes der en genfremsættelse af forslaget.

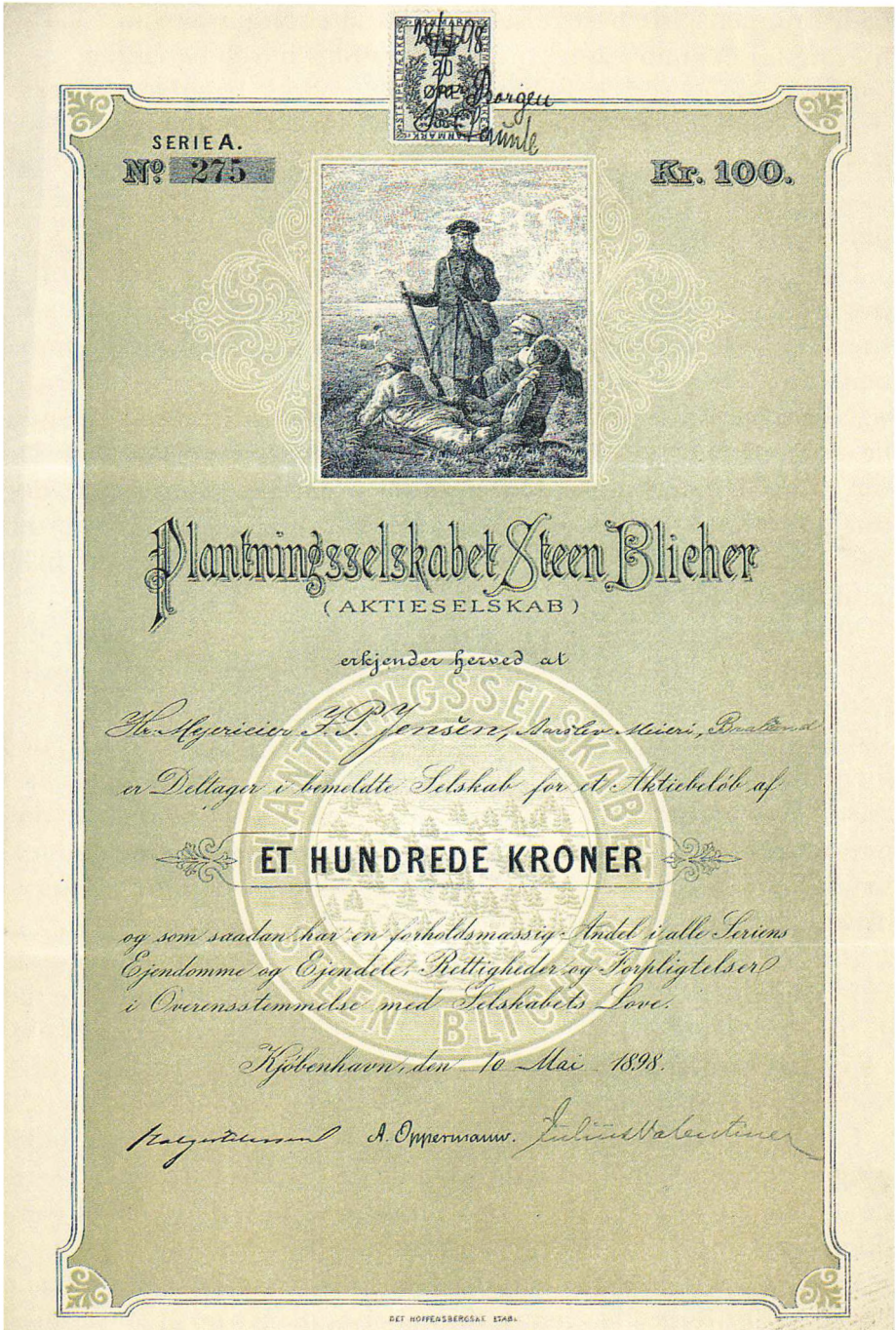
Stauning gjorde som opfordret og genfremsatte forslaget i uændret form, 6. oktober 1926. I sin fremlæggelsestale gav han udtryk for regeringens vilje til at tage hensyn til erhvervsorganisationernes ønsker, og dermed ændre i det forelagte forslag.⁸⁸ Hans tale var kort, men det var resten af regeringens tid også. Ved valget i december blev Venstre vinder.

Venstre igen

Efter at Danmarks første socialdemokratiske regering var forsvundet, fik aktielovsagen ikke lov til at hvile under Th. Madsen-Mygdal. Men samarbejdet mellem regering og erhvervsliv var noget tættere end i forgængerens tid. Da handelsminister Johannes Stensballe d. 17. oktober 1928 kunne præsentere et nyt aktielovforslag, kunne han også fortælle om et endog særdeles stort udvalg, bestående »... af Repræsentanter udpeget af den danske Handelsstands Fællesrepræsentation, Industriraadet, Landbrugsraadet og Søfartsraadet samt af Repræsentanter for Ministeriet for Industri, Handel og Søfart. Endvidere var Overregistrator ved Aktieselskabsregisteret Krenchel og Professor, Dr. jur. Kr. Sindballe Medlemmer af Udvalget.«⁸⁹ Man bemærker landbrugets tilstedeværelse.

Departementschef Dalhoff blev formand for udvalget, der mødtes gennem ca. 1 år før forslagets fremlæggelse.⁹⁰ Grundlaget var det socialdemokratiske forslag, som først blev diskuteret principielt, inden man gik i detaljer. Udvalgets mest aktive medlem var søfartens repræsentant, skibsreder A. P. Møller, der både havde en række kritiske og konstruktive ideer. Hans mærkesag var stiftelsesbetingelserne, hvor han fik sat sit klare fingeraftryk, da 10% af aktiekapitalen igen blev mindsteindskud.

Den tidligere finansminister Bramsnæs, der var Socialdemokratiets ordfører ved 1.behandlingen 24. og 26. oktober 1928,⁹¹ mente på baggrund af udvalgssammensætningen, at det var storkapitalens ønsker, der kom til udtryk. Erhvervslivet havde efter hans mening

Da overregistrator Krenchel skulle finde et eksempel på erhvervsdrivende selskaber, der kunne eksistere i årevis uden at give overskud, slog han ned på hedeplantagerne. Erhvervsarkivet.

både sammenspiste bestyrelser og prisaftaler. Bramsnæs anså kartellisering for et emne, som en aktieselskabslov burde behandle.

Diskussionen ved 1. behandlingen var lidet frugtbar. Parterne stod for langt fra hinanden. Den konservative landstingsmand, Axel B. Lange mente, at lovgivningen gik for vidt. Det var det stik modsatte synspunkt af Bramsnæs'. Der kunne ses med bange anelser hen mod udvalgsarbejdet.

Den 31. marts kunne der imidlertid præsenteres en betænkning, hvormed udvalget var nået længere end de fleste andre tilsvarende. Imidlertid var det et meget splittet udvalg, der præsenterede sin betænkning. Der var en 8-mands gruppe, med Venstre og Konservative, så var der en 6-mands gruppe med Bramsnæs i spidsen og endelig udgjorde Fog-Petersen en veritabel énmandshær. Fog-Petersen var i hovedsagen enig med det andet mindretal, men havde dog nogle særstandpunkter, som han ville markere. Lange og Laursen havde også nogle forslag, de ønskede at fremføre. I alt blev det til 59 ændringsforslag.

Med betænkningen fulgte en hale af bilag,⁹² hvoraf det første, der stammede fra Krenchel, skulle skabe klarhed over lovens gyldighedsområde, men snarere bevirkede det modsatte. Den klare udskillelse af andelsselskaber fik man ikke, tværtimod sad man med fornemmelsen af, at Krenchel ønskede selskaberne med begrænset ansvar ind under lovens virkeområde. Udtrykket »erhvervsdrivende« anså Krenchel heller ikke for heldigt. Et selskab kunne godt eksistere i årevis uden at give overskud, men alligevel være erhvervsdrivende. Som eksempel angav Krenchel hedeplantaer.

Bramsnæs havde efterlyst »den lille mands kommentarer«, de kom så gennem De samvirkende Fagforbund og Husmandsforeningerne. Mens de førstnævnte mente omtrent det samme som Bramsnæs, anså husmændene aktielovforslag for noget der var for omfattende for enkeltkommentarer.

Forskellige bank- og forsikringselskaber fremførte deres holdninger. Nationalbanken ramte sømmet på hovedet, da de kritiserede adgangen til aktiebogen og opførelse af fast ejendom til ejendomsskyldværdi.

Forslaget kom til 2. behandling den 19. marts 1929.⁹³ Her tolkede Venstrers ordfører, Bækgaard, Krenchels indlæg som et klart nej til andelsselskabers tilstedeværelse indenfor lovens rammer. Det må siges at være en politisk betinget tolkning. Bramsnæs angreb hårdt

ministeren for at udvise svigtende forhandlingsvilje. Men alligevel må sværdslagene beskrives som få. Loven gik til 3. behandling den 21. marts, og den var kortfattet.⁹⁴ N. K. Kristensen markerede, at han ønskede en præcisering af, at andelsbevægelsen ikke var omfattet af loven. Minister Stensballe udtalte, at således var den blevet administreret hidtil, og der var ingen ændringer på vej. Så kunne man gå til afstemning. Med 41 stemmer for og ingen imod – Socialdemokratiet stemte blankt – blev forslaget vedtaget.

Allerede dagen efter blev der uddelt en skrivelse i folketinget, om lovens fremsættelse dér, men dertil kom det aldrig; folketinget opløstes samme dag.

Socialdemokratiet til sidst

Valget i april 1929 førte til et nyt regeringsskifte, og socialdemokraten C.N. Hauge blev nu handelsminister i S-R regeringen. Den 7. november 1929 fremsatte han et nyt forslag til aktielov. Det var et forslag, der tog udgangspunkt i Venstreforslaget, men vejen skulle i højere grad beredes for gennemsigtighed, kontrol og soliditet. Derfor var minimumsindskuddet igen forhøjet; denne gang til 25%. Bestyrelsens og direktionens aktier skulle noteres på navn, alle aktionærer skulle have adgang til aktiebogen, reservefond skulle bringes op på 25%, og indtil fonden havde nået 10%, var der loft på udbytte og tantième. Bestyrelses- og direktionsmedlemmer måtte ikke deltage i afgørelse af spørgsmål, der vedrørte dem selv, og insiderhandel blev forbudt. Samtidig blev revisionen styrket.

Tilføjelserne var ikke væsentlige i antal, men indholdet gik klart mod erhvervslivets ønsker, hvorfor det må betegnes som sprængfarligt. Heller ikke denne gang var erhvervsorganisationerne inddraget i forarbejdet til lovforslaget. Men de reagerede hurtigt efter modtagelse af særtrykkene. GSK sendte sandsynligvis invitationer ud til møder allerede dagen efter.⁹⁵ GSK lignede stadig et samlingspunkt på dette tidspunkt.⁹⁶ IR, Dansk Dampskibsrederiforening, Fællesrepræsentationen for Dansk Industri og Haandværk, Provins-handelskammeret og GSK gik som i 1926 sammen for at udarbejde en fælles stillingtagen. Organisationerne havde kontakt til den tidligere handelsminister Stensballe, som synes at have været deres mand på tinge.

På organisationernes fællesmøder var det A.P. Møller, der marke-

rede sig klarest. Han gik decideret imod en række paragraffer. Om reservefonde er således noteret: »Offentligheden har ikke krav paa andet og mere end, at Aktiekapitalen er i Behold. Det andet om Henlæggelser og Afskrivninger er en for Selskabet privat Sag. Eventuelt kan Bestemmelserne indgå i Vedtægterne.«⁹⁷ Lidt senere i forløbet er der noter fra skibsrederen til GSK, fordi han ikke har tid til at deltage i møderne.

Mens disse møder foregik, var folketingsbehandlingen i fuld gang. Den begyndte den 21. november 1929.⁹⁸ Ordførerne for Venstre og Konservative, Slebsager og Sven, var kritiske, de radikales Rasmussen var nervøs for andelsselskaberne, nærmere bestemt ismejerierne, for de solgte unægtelig is uden for deres egen kreds. Kun Socialdemokratiets egen ordfører bakkede helhjertet op om forslaget. Der kunne forventes ændringer fra udvalget.

Den 7. januar 1930 forelå de store organisationers skrivelse, à la 1926-versionen. Ideologisk var der ikke sket den store ændring i de forløbne 4 år. Erhvervslivets frihed og bestyrelsens rolle som en slags tilsynsråd var stadig de overordnede tanker. Desuden var der en udførlig kritik af en lang række paragraffer.

Den 21. marts kom udvalget med sin betænkning.⁹⁹ Den indeholdt 38 ændringsforslag, stillet af udvalgsflertallet, som ministeren alle havde tiltrådt. Ændringerne var en betydelig beskæring af det oprindelige forslag. Ved 2. behandlingen¹⁰⁰ takkede Slebsager ministeren for hans forhandlingsvilje; kun de konservative gik imod, hvorfor forslaget kunne vedtages med 80% majoritet, efter at Hauge havde garanteret, at den hidtidige sondring mellem andelsselskaber og aktieselskaber ville blive opretholdt. 3. behandlingen var summarisk, forslaget blev oversendt til landstinget.

Der var det Stensballe, der markerede sig kraftigst. Han så stadig en række punkter, der gik imod erhvervslivets ønsker, specielt hvad angik garanti- og kautionsforpligtelser. Forslaget måtte i udvalg igen, med Stensballe som formand. Denne gang blev det til 18 ændringsforslag. Der blev ikke brugt megen tid på ideologiske debatter i denne fase af forhandlingerne. Ministeren syntes ivrig for at få gennemført loven, selv om der røg nogle principper ud med badevandet, fx. minimumsindskuddet, der igen var nede på 10%. Trods udvalgsbehandlinger i begge kamre, var den anden danske aktielov vedtaget 12. april 1930.

Da GSK holdt sin generalforsamling i 1930, var lovforslaget end-

nu ikke vedtaget. Formanden ytrede det håb, at der ville blive taget hensyn til erhvervsorganisationernes ønsker.¹⁰¹ Bønnen blev hørt. I margin på eksemplaret af pjecen om generalforsamlingen i GSK-arkivet er skrevet med pen: »Jeg kan her tilføje, at Aktieloven nu er vedtaget i Folketinget, og at der i stort omfang er taget hensyn til de Indvendinger, der er kommet fra Erhvervene«.

Sammenfatning og konklusion

Skal der kort summeres op, så har man krav om aktieselskabslov helt tilbage til 1847. Men disse krav fremførtes i privat regi, uden større vægt og betydning. Der ses en nær sammenhæng mellem disse kravs fremførelse og tidens aktieboom. En milepæl var 1901-udkastet, som blev til på indenrigsministerens initiativ. Dette udkast blev modtaget høfligt, men havde næppe en reel chance for gennemførelse. Ændringerne inden vedtagelsen 1917 var af afgørende karakter. Igen kan vedtagelsen ses i lyset af tidens økonomi. Men det var alligevel en liberalistisk præget lov, der forelå.

I 1920'erne ses igen koblingen mellem realøkonomi og lovgivning, da nye krav fremføres efter Landmandsbankens krak 1922. De første forsøg lider skibbrud, men en ny lov syntes uundgåelig, 1920'erne bød på den ene krise efter den anden. Men igen var det en beskåret lov, der vedtoges. Erhvervsorganisationerne, der nu arbejdede langt tættere sammen end tidligere, får i det store og hele gennemtruffet deres vilje. Sammenligner man med de i indledningen skitserede økonomiske teorier, er det svært at finde støtte for hverken ET eller almenvællets interesser. Loven blev beskåret i sit indhold, dvs. sit indre, mens det ydre, dens virkeområde er alt for stort til at kunne tilgodese en enkelt erhvervsgren. Der er imidlertid visse støttepunkter for erobringsteorien. Som ovenstående afslutningscitater vidner om, var der tilfredshed med resultatet fra erhvervsorganisationerne.

Det danske samfund var på det organisationelle plan i en brydningstid, på den tid der her beskrives. Ministerier og interessegrupper blev mere sammentømrede. Det er ikke muligt at beskrive samfundet under én model, omend der må gives Ole Olsen ret i, at det danske samfund udviser korporatistiske træk. Men hvor samgroet samarbejde mellem organisationerne og det offentliges repræsentanter er, afhæng tydeligvis af, hvem der sad ved regeringsmagten.

Men at interessegrupper øvede en klar indflydelse på de to første danske aktieselskabslove af 1917 og 1930, turde være hævet over enhver tvivl.

Almindelige forkortelser:

- EA = Erhvervsarkivet, Århus
 FBA = Folketingets Bibliotek og Arkiv
 RA = Rigsarkivet, København
 RT = Rigsdagstidende
 RT.FT = Rigsdagstidende – Folketingstidende
 RT.LT = Rigsdagstidende – Landstingstidende

Noter

1. Et anonymt selskab defineres som et selskab hvis ejere er principielt ukendte for tredjemand, dette indebærer ikke nødvendigvis nogen begrænsning i den personlige hæftelse.
2. Erik Hørlyck: Aktie- og anpartsselskaber En introduktion. Kbh., 1985, s. 12
3. Deres respektive hovedværker på området er: Dübeck: Aktieselskabernes Retshistorie Kbh., 1991 og Michelsen: Pengene eller livet. Privat ejendomsret, aktieselskaber og politik. Esbjerg, 1991.
4. Ole J Olsen:Regulering af offentlige forsyningsvirksomheder i Danmark. Disputats, Roskilde, 1993, s. 26.
5. Stigler:«The theory of economic regulation« i Bell Journal of Economics and Management, Vol2, 1971. Først senere blev ordstillingen lavet om.
6. »George Stigler's work on the theory of regulation is one of those rare contributions – rare for the rest of us, though not for him – which force a fundamental change in the way important problems are analyzed« Peltzman: »Toward a more General Theory of Regulation« i Journal of Law and Economics, 19, nr.2, aug. 1976, s.211-240.
7. »Arbejderspørgsmaalet og dets Løsning« i Nationaløkonomisk Tidsskrift, bd 1. 1873, s. 1-31.
8. »Theories of economic regulation« i Bell Journal of Economics and Management, 1974, s. 335-357. Posner's artikel var den første væsentlige behandling af Stiglers ideer.
9. Thøger Nielsen: »Træk af dansk aktieselskabsrets historie« Ugeskrift for Retsvæsen, s. 193-203, 1954. s. 194 kalder Nielsen oktrojens mellemstilling for »mærkelig«.
10. Dübeck, 1991, s. 34.
11. Som fremhævet af Dübeck, 1991, s. 21.
12. Nielsen, 1954, s. 200.
13. Dübeck, 1991, s. 23-25 og 231.
14. Dübeck, 1991, s. 14-15.
15. Samme
16. Dübeck, 1991, s. 33.
17. Fx Per Boje:Ledere, ledelse og organisation. Odense, 1997, s. 16-20, også Michelsen, 1991, er tilhænger af tanken.
18. Nielsen, 1954, s. 195.
19. Sydbank havde aktiemajoriteten i Egnsbank Fyn, men det numeriske flertal afviste fusionen.
20. Michelsen: Aktieselskabsformens udvikling til 1917, Esbjerg, 1986.
21. RTFT. 1899-1900, sp. 358-59.

22. RTFT. 1861/62 Anh.A. sp.697. Her præciseres det, at folketinget ville have udvidet § 1 til at omfatte enkeltmandsfirmaer der drev engroshandel eller industri, men det blev forpurret. Komiteen udfærdigede kommentarer der lå fremme i rigsdagens læsesal (RT.FT 1861/62 sp. 3437).
23. RTFT. 1861/62 sp. 3200-3204, 3206-3208 og 3212-3214.
24. Fyens Disconto Kasse fra 1846, se Per H Hansen : »Fyens Disconto Kasse 1846-1886« Erhvervshistorisk Årbog 1989, s. 98-137.
25. Richard Willerslev: Studier i Dansk Industrihistorie 1850-1880 Disputats, Kbh. 1952, s. 217.
26. Willerslev, 1952, s. 229.
27. Økonomen Marius Gad holdt foredrag med efterfølgende diskussion i Nationaløkonomisk Forening jf Nationaløkonomisk Tidsskrift bd. 6 1875, s. 177-202. Gad var af den mening, at der godt kunne lovgives, men indholdet burde være stort set nul. Hans argument for denne laissez-faire holdning var, at mænd af ære ikke ville begive sig af med svindel (!). Sagfører Hindenburg mente heller ikke der burde lovgives for meget (»Om Ønskeligheden af forandringer i Lovgivningen om Aktieselskaber« i Andet Nordiske Juristmøde 1875, s. 266-272). Hindenburg brugte en analogi om et glashus da han ville demonstrere gennemskueligheden som lovgivningen skulle bevirke. Det var en model der ofte blev refereret til senere hen.
28. Michelsen, 1986, har noteret denne udvikling: 1877: 138 selskaber, 1883:180, 1887:222, 1891: 274, 1894:380, 1896: 444, 1899: 523 el 596, 1902: 971, tabel 1, s. 6.
29. H. Stein: »Smaa Aktieselskaber« i Nationaløkonomisk Tidsskrift 1905, s.84-93. Her påvises det, at gennemsnitskapitalen falder til 1/3 i løbet af 1897-1901. En ændring der må karakteriseres som dramatisk.
30. RA Indenrigsministeriets I. kontor. Skabssager Pakke 27 (herefter benævnt IM 1. K. Skab 27) ad 3. Håndskreven note, markeret »confidentielt«.
31. Forhandlingsprotokol for Aktielovsudvalget af 22. Oktober 1900. Disse tidlige noter er alle daterede 27. oktober 1900 og signerede af Madvig, resten er for det meste skrevet af den senere sekretær. Protokollen er placeret under RA. Handelsministeriet. Ujournaliserede sager. Sagsnr. 178. Forberedelser til Aktieloven af 1917.
32. IM Ikontor, skab 27, ad 4.
33. IM Ikontor, skab 27, ad 2.
34. IM Ikontor, skab 27, ad 5.
35. Måske er det derfor Svennevig: Danske kommissionsforslag 1850-1950, Kbh. 1972 fejlagtigt angiver Torp som udvalgets formand. Om udvalget iøvrigt var en kommission er meget uklart, det var det strengt taget ikke, men det virkede som sådant.
36. Olsen, 1993, s. 208 og 266-69.
37. Eriksen, s. 140 i Nüchel Thomsen (red.): Samspillet mellem stat og organisation, Kbh. 1987.
38. Kilde: Grosserer-Societetets Arkiv – En registratur, EA Århus, 1983, tabel 1, s. 24.
39. Torben Hansgaard: Landbrugsrådet tilblivelse, Kbh 1976, s. 20.
40. RA Handelsministeriet. J-Nr. 7-1-1909 (herefter HM 7-1-1909) Ad 1. Brev af 12. oktober 1908 bekendtgør ministeriets oprettelse. Et senere brev af 17. december 1908 (i samme sagsmappe) bekendtgør ministeriets ansvarsområder, herunder »aktievæsen«.
41. Handelsmødet i Kjøbenhavn den 9. og 10. September 1909, Kbh. 1909, s. 7.
42. HM 7-1-1909, ad 9-12.
43. RTFT. 1908-09, sp. 343.
44. Handelsmødet i Kjøbenhavn 1909 den 9 og 10. September 1909, Kbh. 1909, s. 67.
45. RT 1910-11, Till.A. sp. 3960-4020.
46. RT 1910-11, Till.A. sp. 4021-22.
47. RT LT. 1910-11, sp. 920-27.

48. RTLTL: 1910-11. sp. 1194 + 1198.
49. Dansk Biografisk Leksikon beskriver ham som en mand der stod det politiske liv fjernt, ingen parlamentarisk gevinst for sit parti.
50. RTLTL. 1911-12 sp. 37. Trods de mellemliggende 7 måneder var ikke en gang datoen for lovens ikrafttrædelse, 1. januar 1912, ændret.
51. RT 1911-12. Till B. sp. 3627-3628.
52. FBA Rigsdagens Arkiv. Bilag til Aktstykker vedrørende Aktieselskaber. Bilag 1. Ad 5
53. FBA Rigsdagens Arkiv. Bilag til Aktstykker vedrørende Aktieselskaber. Bilag 1. Ad 8 +9.
54. RTLTL. 1912-13, sp. 157.
55. Den ganske kortfattede rigsdagsbehandling findes i RTLTL. 1912-13, sp. 298-303.
56. RT 1912-13, Till. B sp. 2533-2534.
57. RT 1912-13, Till.B, sp. 2529-2530.
58. RTLTL. 1913-14, sp. 604-613.
59. RTLTL. 1914-15, sp. 23-26.
60. RTLTL. 1914-15, sp. 87.
61. Thestrup: Nærbutik og næringslovs-og omgåelse En undersøgelse af brugsforeningerne og deres placering i innovationsprocessen i Danmark mellem 1850 og 1919. Odense, 1986, s. 225.
62. RT 1914-15, Till B. sp. 2641-2642. Beretningen kom i maj 1915.
63. Tallene er kalkuleret på baggrund af tabel 91 i Danmarks Statistik, 1918, der indeholder kurserne på 50 førende selskaber Af disse er et enkelt, Almindelig Brandassurance trukket ud, da det har to kurser. I hele perioden svinger Nationalbanken mellem 6.5 og 8% i udbytte, mens det især er dampskibs-selskaberne der øger udbyttet, fx. Gorm der gav 0% i 1908, men 100% i 1916.
64. RTLTL. 1916-17 sp. 334-339.
65. RTLTL. 1916-17, sp. 617-24.
66. RT 1916-17, Till.B, sp. 2563-2574.
67. RTLTL. 1916-17, sp. 1732-56.
68. RTLTL. 1916-17, sp. 1798-1815.
69. Andelsbladet 29. juni 1917, s. 557.
70. I-behandlingen findes RT.FT. 1916-17, sp. 4001-4040.
71. RT 1916-17. Till. B. sp. 2709-2718.
72. RTFT. 1916-17, sp. 4448-4475.
73. RTFT. 1916-17. sp. 4476-4491.
74. Birchs indlæg blev tilsyneladende taget seriøst af ministeriet RA. Handelsministeriets ujournaliserede arkiver. Nr. 178. Mappe: Aktielov 29. September 1917. Ad 15 er en lille folder, hvor Birchs indlæg er samlede.
75. RTLTL. 1916-17, sp. 2137-2147.
76. RAHM. Ujournaliserede arkiver. Nr. 178, ad 28.
77. GSK's eksemplar er bevaret EA. GSK-arkivet. Pakke: Grosserersocietetet: 1929 – Lovforslag. Kuvert Nr. 193/1923 (herefter blot GSK 193/1923). Ad 4, dateret 11/9 1923. Ministeriets originale jr. nr. er 55/22.
78. RT 1923/24. Till. A. sp. 4659-4724, bilag 4-12.
79. GSK 193/1923 Ad. 9. + 12c
80. RT1923/24. Till.A. sp. 4527-4724.
81. Nationaløkonomisk Tidsskrift 1924, s. 241-258.
82. RTLTL. 1923/24. sp. 668.
83. RTFT. 1925/26. sp. 2325-2329.
84. EA Grosserersocietetet:1929-Lovforslag vedrørende Aktieselskabsloven.pk nr. 2335. Mappe nr.231/1925 (herefter blot GSK 231/1925) ad. 7 indeholder mødeindkaldelser til udvalget.

85. RTFT. 1925/26. Sp. 3297-3339.
86. Findes i EAGrosserersocietetet:1929-Lovforslag vedrørende Aktieselskabsloven. Pk. Nr. 2335. Mappe nr. 203/1926 (herefter GSK 203/1926) ad 2. Samt FBA. Rigsdagens Arkiv. Bilag 1, ad 46.
87. RT 1925/26 Till.B. sp. 2649-50.
88. RTFT. 1926/27 sp. 43-44.
89. RTLT.1928/29 sp.69, hele talen fyldte til sp. 75.
90. RA Handelsministeriet. Ujournaliserede sager. Journal nr.179. Forberedeler til Aktieselskabslov af 1930 byder på en skuffelse, der ligger en lille seddel med beskeden: »Bortkommet i Ministeriet« I fravær af de officielle protokoller mv. er den bedste kilde EA. Grosserersocietet: 1929 – Lovforslag. Pakke nr. 2335. Kuvert:Referater af Aktielovsmøder i Handelsministeriet 1927/28 mm. (herefter: GSK Aktielovsmøder 1927/28).
91. RTLT. 1928/29 sp. 100-200.
92. RT 1928/29. Till. B. sp. 1929-1976.
93. RTLT. 1928/29. sp. 1025-1070.
94. RTLT. 1928/29. sp. 1199-1206.
95. GSK 166/1929 Nr 11. Grosserer Theilmann fra AU afslår i en note af 11/11 1929 en invitation, med henvisning til 8/11 1929.
96. Man skal givetvis være sig for at overdrive GSK's rolle, mange organisationer synes at have udvekslet noter og meninger, men GSK-arkivet er det bedst bevarede, mens meget af det andet er gået tabt.
97. Det er uklart hvorvidt dette er et direkte AP. Møller-citat. Det står i GSK 166/1929 Nr. 1 og fremstår som et referat af mødet. Skriften indikerer, at det er sekretær Raffenberg der har nedfældet det. Der er noteret »A.P.« i øverste venstre hjørne.
98. RTFT. 1929/1930. sp. 2343-2401
99. RT 1929/1930. Till.B. sp. 1621-1658.
100. RTFT. 1929/1930. Sp. 6272-6297.
101. GSK-generalforsamling 1930, s. 20-21.

Afleveringer

1. januar – 31. december 1998

Afleveringerne androg i 1998 med 103 sager i alt 8.607 enheder. Der er modtaget følgende arkiver – opstillet efter hovedbrancher inden for virksomheder og organisationer som i Erhvervsarkivets Arkivoversigter Bd. 1-3:

Nærings- og nydelsesmiddelindustri

Assens Andelsmejeri, Assens (fortsat aflevering). 3 forhandlingsprotokoller for generalforsamlinger og bestyrelsesmøder 1893-1967, 1 kassejournal og kassebog 1960-1965 og en driftbog 1960-1964.

Randers Mælkecentral, Randers. 270 bind og 9 pakker 1913-1977. Medlemslister, forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, statusbøger, balancebøger, hovedbøger, køb- og salgsbøger, journaler, tilvirkningsbøger, kassebøger, tuberkulosebøger, udklip og diverse administrative sager.

Chr. Hansens Laboratorium A/S, København (fortsat aflevering). 1 pakke med logo-flag.

Tørsløff & Co. A/S, krydderifabrik, København. 350 bind og 75 pakker 1900-1985. Aktiebrev, forhandlingsprotokoller, hovedbøger, korrespondance, patent- og mønsterbeskyttelsessager, reklamer, udklip og billeder.

A/S De Danske Spritfabrikker, København (fortsat aflevering). 14 pakker 1984-1993. Bestyrelsessager, legattildelingssager, ansøgningssager og sager vedr. undervisningsinstitutioner.

Ceres-Bryggerierne A/S, Århus (fortsat aflevering). 60 bind og 8 pakker 1856-1998. Love og vedtægter, forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, årsregnskaber, diagrammer og video- og lydbånd.

Sct. Nicolaus Brøndanstalt, mineralvandsfabrik, Århus (fortsat aflevering). »Apollinaris March« 1903, 1 bind.

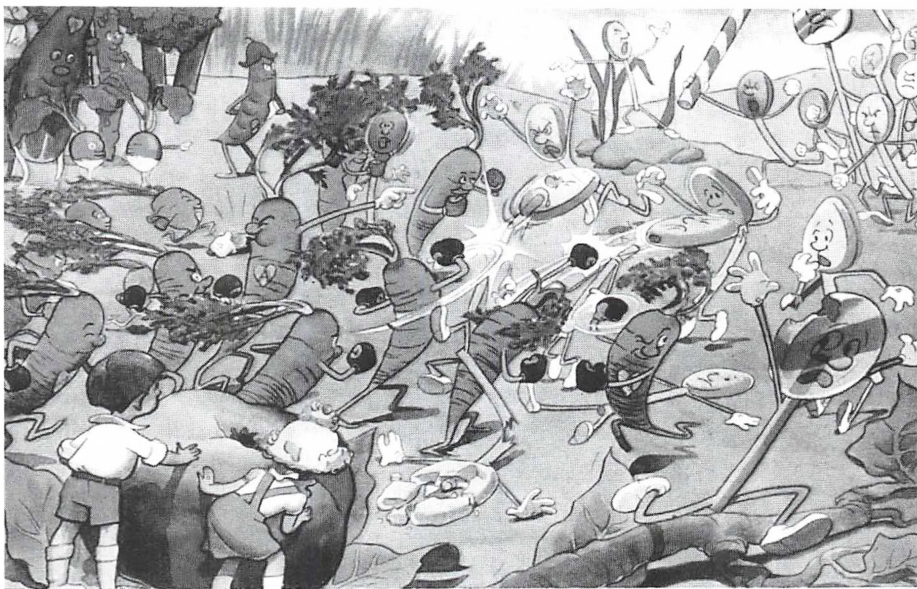
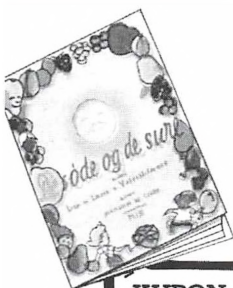

Illustration fra »De søde og de sure«.

En Billedbog

som baade belærer og begejstrer
Børnene – og de Voksne med!!

»De søde og de sure eller Lise og Lasse i Vitaminland« hedder Sommerens store Nyhed paa Bogmarkedet, og den er baade hvad Indhold og Udstyr angaar noget ganske enestaaende her hjemme — en Kombination af Fantasi og Søgkundskab, Eventyr og Virkelighed, Oplysning og Underholdning, spækket med muntre Indfald og gengivet i glade Farver, altsammen for Kr. 1.85. — Teksten skyldes Forfatteren Harald H. Lund, der som sædvanlig har sat sig saa grundigt ind i sit Stof — i dette Tilfælde Ernæringslæren — at hans Historie ikke blot fængsler Børn og Voksne, fordi den er god Underholdning, men virkelig vækker Læseren til Eftertanke og giver Bogen en stor pædagogisk Mission. Eventyret er gennemillustreret af Tegneren Dahl Mikkelsen i den Stil, som alle moderne Børn kender og elsker fra de berømte amerikanske Tegne-Farvefilm. Det er hovedsagelig Helseillustrationer i Bogens store flotte Format, trykt i 4-farvet Ofiset — en Teknik, der rigtig kommer til sin Ret paa det gode svære Papir.

Barnelægen Aage Boesen har skrevet et Forord og giver baade Tekst og Billeder sin Anbefaling. — Bogen er udsendt af Firmaet Tørsleff & Co., som har faaet Oje paa Emmets Betydning for Børnenes Sundhed og derfor gerne vil bidrage til at belyse det populære i en festlig Form.

Dertil det smukke Udstyr og den meget billige Pris. Se selv Værket hos Deres Boghandler eller benyt Kuponen, saa faar De Bogen tilsendt direkte. Pris Kr. 1.85, frit tilsendt

KUPON indsendes til: **Tørsleffs Husmoder-Service**
Kronprinsessegade 36, København K.

Send mig Billedbogen »De søde og de sure«. Vedlagt følger Kr. 1.85 i Frimærker.

Navn: _____

Adresse: _____

Hf. 30

Garanti: Er De ikke tilfreds med Bogen, kan den returneres inden 8 Dage.

1.85
frit
tilsendt

I aflleveringen fra krydderifabrikken Tørsleff & Co. er der et stort materiale af varemærkeanmeldelser og reklamer. I Hjemmet i juli 1942 kunne man se denne voldsomme kampscene — hvor gulerødderne slår slikkepindene på flugt — som blikfang for billedbogen »De søde og de sure«. I den ledsagende tekst blev der gjort opmærksom på, at illustrationerne er lavet »... i den stil, som alle moderne børn kender og elsker fra de berømte amerikanske tegne-farvefilm...«.

Træ- og møbelindustri

Kevi A/S, kontormøbelfabrik, Glostrup. 49 bind og 1 pakke 1950-1987. Vedtægter, bestyrelsessager, beretninger og årsregnskaber, budgetter, salgsstatistik, kassebog, dagsrapporter, driftregnskab og status.

Papir- og grafisk industri

A/S De Forenede Papirfabrikker, København (fortsat aflevering). 1893-1895 hovedkontorets brevkopibog.

Jyllandsposten, Viby J (fortsat aflevering). 1 bind og 5 pakker div. år. Årsberetning 1997-1998, personudklip, virksomheds- og personfotos.

Kemisk industri m.m.

Proms Kemiske Fabrik A/S, Vordingborg. 18 bind og 19 pakker 1959-1996. Forhandlingsprotokoller, bestyrelsessager, budgetter og regnskaber, projekter, revisionsprotokoller, korrespondance, anlægstegninger og tilsynsmøder.

A/S *Phønix*, asfalt- og tagpapfabrik, Vejen. 187 bind og 31 pakker 1907-1989. Love og vedtægter, statusbog, revisionsprotokol, forhandlingsprotokoller, kontoplaner, hovedbøger, journaler, kassebøger, kalkulationsbøger, produktinformationsmateriale, overenskomster, udklip og fotos.

Sten-, ler- og glasindustri

Brdr. Kofoed A/S, stenhuggeri, Århus (fortsat aflevering). 15 bind og 13 pakker 1989-1992. Årsregnskaber, revisionsprotokoller, korrespondance, kontoudtog og fakturaer.

Jern- og metalværker og -støberier

A/S *Mikkelsens Jernstøberi & Maskinfabrik*, Assens (fortsat aflevering). 7 bind 1884-1911. Rescontro, salgsjournaler, kassekladdebog, salgskladdebog, varebeholdningsopgørelse og ordrebilag.

3de Oplag. (Hidtil uddelt gratis til vore Kunder 14000 Exemplarer).

Apollinaris Marsch

BORGE PALLE NIELSEN
Vennemindevej 42 . 2100 Ø
Tlf. 01-20 98 96

BORGE PALLE NIELSEN
Vennemindevej 42 . 2100 Ø
Tlf. 01-20 98 96

tilegnet

**SCT. NICOLAUS-
KILDES BRÖNDANSTALT**

AARHUS

ved
Pharmaceut Johs. Sørensen.

Componeret af
Musikdirektør H. P. Laursen,
„KASINO“ AARHUS

CH. OLSEN, AARHUS.

»Apollinaris Marsch« blev i 1903 uddelt gratis i 14.000 eksemplarer, og den var komponeret af H.P.Laursen, musikkdirektør i »Kasino« i Århus. Ud over at gøre apollinaris kendt var formålet i første omgang at få fortalt publikum, at »... apollinaris ikke er sodavand, men en mavestyrkende medicinsk drik...« som pharmaceut Johs. Sørensen skrev det i de ledsagende bemærkninger til marschen.

Jern- og metalindustri

A/S Nordiske Kabel- og Trådfabrikker, Middelfart (fortsat aflævering). 6 pakker møder, budgetter, driftkontrol, statistik, personalesager og korrespondance 1950-1978.

H.M.Jæger, pengeskabsfabrik, Århus (fortsat aflævering). 1 pakke korrespondance, tegninger og patenter 1916-1966.

Burmeister & Wain, skibsværft, København (fortsat aflævering). 61 bind og 23 pakker 1915- 1996. Forhandlingsprotokoller, årsregnskaber, mødereferater, revisionsprotokoller, journalsager og fuldmagts-erklæringer.

Bygge- og anlægsvirksomhed

Christiani & Nielsen A/S, ingeniør- og entreprenørvirksomhed, Søborg (fortsat aflævering). 27 bind og 5 pakker 1904-1986. Statusbøger, kassebog, ordrebøger, projekter, virksomhedsstatistik, film og videobånd.

Bøje Nielsen Koncernen, byggeentreprenør, Hvidovre. 390 bind og 14 pakker 1967-1992. Årsregnskaber, revisionsrapporter, ejendoms-sager, mødereferater, kontrakter, korrespondance, kuratormøder, skifteretssager og journalsager.

J.P.Christensen, murermester, Århus. 9 bind 1912-1956. Journaler, lønningsbøger, kassebog og kassejournal.

Engroshandel

Dansk Andels Smøreksporforening, Esbjerg. 13 bind og 2 pakker 1895-1968. Vedtægter, korrespondance, fotos og scrapbøger.

Dansk Andels Ægekспорт, København. 2 pakker vedtægter, medlemslister og jubilæumsskrift 1896-1920.

Dansk Landbrugs Grovvarerelskab, København (fortsat aflævering). 170 pakker og 33 pakker 1898-1992. Vedtægter, forhandlings-protokoller, årsregnskaber, revisionsprprotokoller, hovedbøger, statusbøger og fotos.

A/S Korn- og FoderstofKompagniet, Århus (fortsat aflævering). 78 bind og 11 pakker 1978- 1998. Korrespondance, pressemeddelelser, fotos, høststatistik og video- og lydbånd.

Otto Madsen, melhandel engros, København. 1 pakke korrespon-dance 1892-1898.

Aarhus Tømmerhandel, Århus. 7 bind og 2 pakker 1890-1980. Statusbog, akkord- og timebøger, overenskomster, prislister, korrespondance og fotos.

Adolph Wulff, engroshandel af grafiske artikler og spillekort, København. 1 pakke korrespondance og kundefortegnelse 1906-1948.

I/S Sagfører Auktionerne, Århus. 5 bind og 2 pakker 1945-1995. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, korrespondance og kontrakter.

Detailhandel

Rasmus Malling, købmand, Århus. Skibsjournal for galeasen «De 3 Damme» 1804-1809.

Dalum Apotek, Dalum. 35 bind omsætningsbøger og årsberetninger 1939-1997.

Sjørup Jørgensen A/S, damekonfektionsforretning, Århus (fortsat aflevering). 9 bind og 6 pakker 1905-1988. Aktieprotokol, årsregnskaber, revisionsprotokoller, forhandlingsprotokoller, udklip og fotos.

Peter Andersen & Søn, skotøjshandler, Randers (fortsat aflevering). 14 bind og 1 pakke 1893-1989. Statusbog, hovedbøger, kassebøger, kassejournaler, korrespondance og fotos.

G. Madsens Boghandel, Egvad. 7 bind 1884-1944. Hovedbøger, journaler, kladdebog og faktuarer.

Otto B. Wroblewski, boghandel, København (fortsat aflevering). 4 pakker 1905-1992. Salgsbreve, annoncer, vareprøver og certifikat.

Restaurations- og hotelvirksomhed

Grand Hotel, Århus. Gæstebog m.m. 1915-1936.

Hotel Royal, Århus (fortsat aflevering). 2 bind og 1 pakke 1938-1972. Revisionsprotokol, jubilæumsskrift og fotos.

Transportvirksomhed m.v.

Aarhus Fragtmandscentral A/S, Århus. 1 pakke vedtægter, beretninger og regnskaber 1960-1993.

Det Forenede Dampskibsselskab, København (fortsat aflevering). 204 bind og 480 pakker 1897-1984. Generalforsamlingsreferater, direktionsager og sager vedr. Skandinavien-Amerikalinjen.

Rederiet C.K.Hansen, København (fortsat aflevering). 2 bind og 1 pakke 1856-1966. Korrespondance og scrapbøger.

Kommunikationsvirksomhed

Jydsk Telefon-Aktieselskab, Århus (fortsat aflevering). 126 bind og 807 pakker 1898-1994. Journalsager, rapporter, budgetter, koncessioner, korrespondance og årsberetninger.

Fyns kommunale Telefonselskab, Odense. 1179 bind og 17 pakker 1899-1995. Breve, kopibøger, koncessioner, kontrakter, transmissionsplaner, overenskomster, voldgiftskendelser, årsberetninger og -regnskaber, årsstatistik, journaler, journalkort, forhandlingsprotokoller og medlemsfortegnelser.

Forsikringsvirksomhed

Krigsforsikringen for danske skibe, København. 24 bind 1934-1992. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, revisionsprotokoller, statusbøger, forsikringsregler, skadesregistre og journalsager.

Den seneste aflevering fra Dansk Landbrugs Grovareselskab omfattede hovedsageligt materiale fra de ældste andelsgroware-hovedforeninger som for eksempel Jysk Andels Foderstofforretning, Lolland Falster Andels Foderstofforening, Øernes Andelsselskab for Indkøb af Foderstoffer og Dansk Andels Gødningsforretning. Billedet er fra sidstnævnte og er optaget på Horsens havn i begyndelsen af 1930'erne hvor der losses kalksalpeter til pakhus og jernbanevogn.

De private Assurandører, København. 225 pakker journalsager 1841-1991.

Ejendomsadministration og -handel samt forretningsservice/liberale erhverv

Andelsboligforeningen Centrum I, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke beretninger, regnskaber, revisionsberetninger, driftregnskab, korrespondance og lønninger 1930-1995.

Advokatfirmaet Dam & Fintel, Århus (fortsat aflevering). 13 bind og 59 pakker 1982-1992. Journaloversigt, månedsbalancer, kontoudtog, kasserapporter, årsregnskaber og journalsager.

K. Axel Nielsen, advokatvirksomhed, Hadsund (fortsat aflevering). 561 pakker journalsager 1975-1992.

Jæger & Rambusch, advokatvirksomhed, Esbjerg (fortsat aflevering). 1 pakke journalsager 1975-1986.

Landinspektørerne Ryhavevej 7, Århus. 1 pakke journalsager 1901-1942.

Sejersen Vikar, arbejdsanvisningsbureau, København. 4 bind og 4 pakker 1971-1997. Årsregnskaber, balancer, testmateriale, annoncer, udklip og reklamer.

Div. offentlig virksomhed

Århus kommune, Magistratens 1. afdeling, Beskæftigelsesforvaltningen, (fortsat aflevering) 1 bind og 110 pakker 1982-1996. Brevjournal, korrespondance og journalsager.

Magistratens 2. afdeling, Bygningsinspektorat Midt (fortsat aflevering). 10 pakker sager vedrørende nedbrudte ejendomme 1897-1993. *Stadsingeniørens Kontor*, (fortsat aflevering). 5 pakker vedrørende åens overdækning 1930-1939 og journalsager 1990-1998.

Magistratens 3. afdeling, Flygtningeadministrationen, (fortsat aflevering). 1 pakke sager 1945-1947. *Århus Sociallægekantor*. 120 pakker journalsager 1948-1975.

Magistratens 4. afdeling, Århus Skolevæsen (fortsat aflevering). 24 bind og 2 pakker 1882-1984. Embedsbøger, indmeldelsesbog, dagbøger eksamensprotokoller og undervisningsplaner fra Elev Skole.

Magistratens 5. afdeling, Århus Kommunale Værker (fortsat aflevering). 70 pakker korrespondance 1975-1979.

Århus Begravelsesvæsen (fortsat aflevering). 2 bind registre til begravelsesjournaler.

Århus Skifteret, Århus (fortsat aflevering). 1 pakke boopgørelser 1947-1967.

Social- og velfærdsinstitutioner

Jysk Børneforsorg, Århus (fortsat aflevering). 40 bind og 153 pakker 1953-1989. Generalforsamlingsreferater, mødereferater, årsregnskaber og administrative sager.

Erhvervs- og fagorganisationer o.l.

Dansk Arbejdsgiverforening, København (fortsat aflevering). 3 pakker administrationsplaner, jubilæumsskrift og udtagne sager 1884-1989.

Provinsens Postforening, Århus. 67 bind og 4 pakker 1888-1995. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, medlemsprotokoller og posthistorisk litteratur.

Foreningen af Jyske Landboforeninger, Århus (fortsat aflevering). 10 bind og 2 pakker 1922-1976. Forhandlingsprotokoller og sager.

Det Kgl. Danske Landhusholdningsselskab, København (fortsat aflevering). 2 bind lærlingedagbøger 1888-1890.

De Samvirkende Sjællandske Landboforeninger, Roskilde (fortsat aflevering). 51 bind 1880-1958. Forhandlingsprotokoller, journal, udstillingsregnskaber og kopibøger.

Akademiet for de tekniske Videnskaber, København (fortsat aflevering). 120 pakker journalsager div. år.

Dansk Fiskeriforening, København (fortsat aflevering). 61 bind og 173 pakker 1929-1995. Forhandlingsprotokoller, revisionsprotokoller, mødereferater og ujournaliserede sager.

Centralforeningen af Tømrermestre i Danmark, København (fortsat aflevering). 13 forhandlingsprotokoller 1958-1990.

Kvindelige Bryggeriarbejderes Fagforening, Århus (fortsat aflevering). Forhandlingsprotokol 1975-1990.

Sammenslutningen af Arbejdsgivere indenfor Jern- og Metalindustrien i Danmark, København (fortsat aflevering). 93 bind og 240 pakker 1893-1995. Forhandlingsprotokoller, mødereferater, korrespondance og journalsager.

Århus VVS-og Blikkenslagerlaug, Århus (fortsat aflevering). 4 bind

forhandlingsprotokoller 1922-1987.

Danmarks Rederiforening, København (fortsat afl levering). 241 bind og 250 pakker 1948- 1998. Journalsager og brevkopibøger.

Danmarks Sparekasseforening, København (fortsat afl levering). 13 pakker journalsager 1989-1997.

Den Danske Bankforening, København. 1 bind og 418 pakker 1950-1982. Arkivoversigt og journalsager.

Foreningen af Fondsbørsvekslerere i København, København. 9 bind og 166 pakker 1974-1995. Møder, regnskaber, medlemssager og korrespondance.

Århus Salgs- og Reklameforening, Århus. 11 bind og 15 pakker 1951-1997. Forhandlingsprotokol, kassejournaler, årsregnskaber, medlemslister og korrespondance.

Øvrige organisationer og foreninger

Gadeforeningen for Frederiksgade, Århus. 4 bind love, årsregnskaber og forhandlingsprotokoller 1961-1989.

Haveforeningen Risskov, Århus (fortsat afl levering). Forhandlingsprotokol 1978-1982.

Landsforeningen Værn om Danmark, København. 1 pakke mødereferater, medlemslister, gæstelister og korrespondance.

Sangkoret Juno, Århus (fortsat afl levering). Kassebog 1953-1974.

Bridge-Ringen, Århus. 2 bind og 1 pakke 1964-1979. Forhandlingsprotokol, kassebog og turneringslister.

Århus Bymuseums Venner, Århus. 18 bind og 2 pakker 1972-1997. Vedtægter, forhandlingsprotokoller, mødeindkaldelser, regnskabsmateriale, korrespondance og ud klip.

Centralværkstedets Orkester, Århus (fortsat afl levering). 3 scrapbøger 1949-1958.

Personarkiver

Caroline Andersen, Århus. 1849-1883 private breve.

Oskar Bruhn, Århus. 37 bind og 1 pakke 1944-1992. Årsregnskaber og privatregnskabsbøger.

Jens L. Hejgaard, Odder. 3 pakker private papirer.

Helge Qvortrup, Århus. 1 pakke private papirer vedr. 2. verdenskrig.

English Summary

Denmark and Europe 1200-1750

BY SØREN BITSCH CHRISTENSEN

In the last decades of the 18th Century a number of reforms of the social, economic and legal conditions of agriculture were implemented in Denmark. They have been collectively termed *the Danish agrarian reforms*. One of the purposes was to condition Danish agriculture more for a market economy, so that it was ready to take advantage of the growing European market for grain and other agricultural produce, whereas previously it had exclusively supplied the protected market within the Danish-Norwegian dual monarchy. The purpose of the present article is to elucidate the historical background of the peripheral position of Denmark in the European economy at the time of the agricultural reforms.

The European population explosion 1000-1350 was the driving force behind the international trade in foodstuffs. In the Kattegat-Skagerrak region it was the Scanian market and the fish trade that were responsible for integrating it into the food suppliers in the European economy from about 1200. From the middle of the 12th Century the Lübeck merchants took part in the provisioning of Norway with grain. About 1300 they had forced the English out of this market, and afterwards also took over their cloth trade. The link with the Baltic grain centres now became the key to the Skagerrak-Sound-Baltic region. In the 14th Century or perhaps earlier, ships of the English and Dutch merchants had begun to visit the ports of the Eastern Baltic, and from the 15th Century at the latest their seaborne trade round the Jutland peninsula (“*ummelandsfart*”) to Poland and Prussia for grain and timber became the main feature of the Baltic connection with Western Europe. By now, internal trade routes for grain had also been opened in Western Europe.

The late medieval agrarian crisis from the middle of the 14th Century halted progress. The large population decline diminished the demand for grain and other foodstuffs. The question is, however, whether the declining grain prices were not also due to a structural change in Western European agriculture which had already commenced before the onslaught of the crisis. Europe was now divided into a consuming, Western urbanized

sector and Eastern sector which supplied raw materials and foodstuffs. Denmark found itself in the periphery between the two sectors. From the middle of the 13th Century there is evidence of Danish exports of grain and animal produce to Flanders, but otherwise Lübeck became the main market and the “bridge” between the Danish and Western European economies.

The re-establishment after the 14th Century crisis drew the countries, which produced raw materials and foodstuffs, even closer to the leading European economies. The grain trade of the Netherlands was drawn to the west towards Poland and Prussia, and in the following centuries, Danzig appeared as the leading grain port. In Denmark, the expansion of the Netherlands during the Amsterdam epoch meant that the dominance of Lübeck was ceded to the Netherlands by the middle of the 16th Century. The general upturn of the urban trades and the expansion of the Netherlands meant that even regional economic systems were now brought into touch with the European world economy. The price revolution can be demonstrated to have reached Denmark by the 1540s.

The economic integration of Denmark rested on a threefold basis: the fish export, the cattle trade and the grain export. Recent research results surprisingly demonstrate that in the period 1500-1575, *fish exports* comprised 48-79 per cent of the total value of Danish exports. After 1600, *cattle* was the staple export commodity. As opposed to the fish export, the profits of which had been reaped by the Lübeck merchants, Danish producers and merchants reaped the full profit of the cattle trade, not least after 1510. Thus, the cattle trade had a far greater socially stratifying effect than fishing. Similarly, the regional effects were uniform, the growth was not confined to the capital city. The cattle export was, however, hit by recession and declined by one quarter from 1608/16 to 1730. For that reason, the same period saw an intensification of dairy farming. In the period 1200-1550, *the grain trade* was characterized by the fact that Denmark remained primarily a catchment area of Lübeck. From about 1460, Amsterdam became of great importance to the grain trade of Southern Denmark, and its influence spread throughout the country by the 16th Century, when the Dutch market had a share of 60-80 per cent of the Danish export. The marginal position of Danish grain in the Baltic economy made it particularly suited as a speculative commodity, and the grain trade thus contributed to the economic and social concentration. Danish merchants had a relatively independent position vis-à-vis the Dutch, inter alia because of the transition from commission trade to trade by agents. Any econo-

mic exploitation between centre and periphery in the classical sense must be rejected.

The domestic structure of the grain trade in Denmark after the Reformation was characterized by the increase of royal power. The crown fiefs thus became commercial centres. Not least after 1630 this led to further economic concentration, when the crown began to favour the large merchants of the Capital with grain deliveries from the fiefs at the expense of the provincial merchants. The widespread use of the so-called assignations accelerated this development; by these, the state which was plunged into ever-increasing debt, farmed out its sources of revenue to its creditors.

The great Danish losses to Sweden in the war 1658-60 are usually seen as the beginning of the hundred years' sleep of the provincial towns. But the dissolution of the fiefs, the large-scale sale of crown lands and the winding up of the policy of assignation actually had the contrary effect in that they once more decentralized the grain trade. The provincial market towns could only derive the full benefit of this, however, if the grain market lay within the range of the provincial mercantile navy and economic capabilities. It was fully realized when Norway became the new market.

Politically, the market development was supported by the national policies pursued within the Danish-Norwegian dual monarchy. In 1735, Denmark was granted the monopoly of providing Southern Norway with grain. Problems of supply in years of bad harvests made it impossible to exclude foreign grain completely from Norway, but in the shelter of monopoly the Danish export to Norway increased in the 18th Century. The structure of the grain trade altered in comparison with the Amsterdam epoch, however. From a partially speculation-based, capitalist organization to a limited regional/national turnover, based on contracts entered into at fixed prices.

In conclusion, the relevance of four classic pairs of concepts is discussed: Schumpeter's thesis on *Domain State to Tax State*, which - according to Dr. Ladewig Petersen - it is natural to use on Danish soil about the development of the strong state from the middle of the 17th Century onwards. The concept of *Centre and Periphery*, not least as understood by Wallerstein, causes greater problems. The Danish business cycle was certainly in accordance with the overall international cycle, but the country cannot unequivocally be placed in the periphery - cf. Dr. Steensgaard and Dr. Maarbjerg. Denmark reacted to the economic recession by increasing the power of the state, and by creating its own miniature centre-pe-

riphery empire with massive transfer of resources from the periphery of the realm to the capital city, not least in the form of the Danish-Norwegian grain trade.

Gutsherrschaft and *Grundherrschaft* are a classic dualism. Its relevance for Denmark is not so much at the formal as at the functional level. In Denmark there were also clear tendencies to large-scale farming and putting the farmers under tutelage. The 18th Century saw the culmination of the classic Danish estate system with manorial dues paid in kind and villeinage. The main factors in the development are the increasing grain export to Norway and the decreasing cattle trade. Under the heading *Refeudalization and The Second Serfdom* the economic rationale for the growth of the manorial institutions is discussed with reference to North's new institutional economics, and it is concluded that by and large the manorial system was economically unprofitable.

World Fairs and Advertising. Danish Initiatives in the 19th Century

BY MARGIT MOGENSEN

In the 19th Century, World Fairs and other major fairs were used as national manifestations, but also for the marketing of new industrial products, even though the latter aspect was always officially deprecated. This subject is treated in the present article, which is based on the new research of recent years into the international trade fairs, as well as on records in the Danish National Business Archives and the National Archives on Danish participation in such fairs. It is discussed to which extent Danish visitors to the fairs were actually influenced by the *product aesthetics*, which was blamed by contemporary authors and much later research for seducing the masses. Focus is put on those Danish firms which exhibited products and their motives for participating in fairs abroad. It is argued here that those private firms that chose to participate soberly calculated with the advertising value of the fair as a means for growth and export. The analysis comprises selected firms within arts and crafts and within the food, beverage and tobacco industries, since these were the primary producers of commodities which were of interest to the general public at the fairs.

Among the conclusions is that it is impossible to prove any seduction of the Danes by the product aesthetics of the fairs. However, much useful knowledge was accumulated at the fairs, both about machinery and about tastes. It is true of porcellain and silver as well as of tinned foods and beer, that the *best* prizes awarded at the fairs were quickly used for profiling during the increasing competition. Danish participation in fairs abroad did not lead to any export adventures, but it gave an *up-to-date* knowledge of the market which was also important on the home market.

Aarhus Coal Company and The United Coal Importers

BY J. NØRGAARD

The author, a managing director who worked for more than 50 years in the same Danish coal distributing company, has written his personal memoirs of those years. The firm was founded in 1901 under the name of Aarhus Coal Company as a minor wholesale company in the largest provincial city of Denmark, and through purchase of a great number of firms it developed into a national concern. Julius A. Christensen, the company manager, judged the difficult business conditions during and after the First World War correctly, and as a result of this, the company came to have a much stronger position on the Danish coal market. In 1921, business headquarters were moved to Copenhagen. Through the purchase of shares from its most important competitor, the firm reached a dominating position within the Danish coal trade, but the management chose to sell the company to the American Caltex Company in 1961, when oil had replaced coal as the most important source of energy in Denmark.

The two first Danish Limited Companies Acts of 1917 and 1930

BY JOHN RENDBOE

The influence of interest groups on legislation is a little-cultivated field in Danish historical research. The present article attempts to investigate the passage of the two first Danish Acts on limited companies, in 1917 and 1930 respectively. Economic theories are drawn upon to shed light on the darkness, and two extremes are taken as points of departure, viz. that legislation is for the benefit of society, or that legislation is for the profit of strong business interests, which buy it with votes. The article does not claim either of these diametrical opposites to be the true one of necessity. The basis of the article is the factual course of events, such as can be reconstructed from the sources.

PUBLIKATIONER FRA ERHVERVSARKIVET

Erhvervshistorisk årbog 1949. 96 sider. Udsolgt.

Indhold: Af Erhvervsarkivets historie.
Erhvervsarkiver i udlandet.
Arkivordningsprincipper i erhvervsvirksomheder.
Handelsstanden og butikslukningen 1840-1908.
Aktstykker fra arkivet.

Erhvervshistorisk årbog 1950. 88 sider. Udsolgt.

Indhold: Fra Kaperkrigens begyndelse.
Et gullaschfirma fra Napoleonskrigenes tid.
På trampfart 1848-50.
Bogkøb i provinsen 1800-1850.
Postgang i det 19. århundrede.
Om bevaring af mikrofilmarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1951. 110 sider. Kr. 75,00.

Indhold: fra 19. århundredes handelsliv. I. Af Luis Bramsens erindringer.
Af konsulatsvæsenets historie i det 18. århundrede.
En Vesterhavsstranding 1850.
Fra halvfemsernes konsulentvirksomhed. Et par episoder fra Harald Fabers virke.
Holmens centralarkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1952. 120 sider. Udsolgt.

Indhold: Et dansk handelshus i Australien. Melchior & Co., 1853-62.
Af Limfjordshandelens historie. Aggerkanal og Doverodde.
Den illoyale konkurrence. Begrebets opståen.
Några reflexioner rörande industrialisering och arkiv.

Erhvervshistorisk årbog 1953. 116 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk handel på Isle de France.
Et dansk imperialistisk eksperiment. Plantageselskabet »Dansk-Vestindien«.
De økonomiske problemer ved Nordslesvigs genforening med Danmark.

Erhvervshistorisk årbog 1954. 153 sider, kr. 75,00.

Indhold: Jens Bang og det ålborgske saltkompagni.
De nordsjællandske landboreformer og statsfinanserne.
Revisorloven af 1909: Forudsætninger og debat.
Fra købstadhandelen i det 18. århundrede. En lollandsk klage fra 1762.

Erhvervshistorisk årbog 1955. 154 sider, kr. 75,00.

Indhold: Adelig studehandel i 16. århundrede.
Økonomisk debat i Slesvig og Holsten 1773-1807.
En sjællandsk kornkøbmand. Af agent H. H. Schous levned og optegnelser.
Om jubilæumsskrifter.

Erhvervshistorisk årbog 1956. 212 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dalum Papirfabrik. Fra konkurrence til sammenslutning.
Fra arkiverne. Breve fra C. A. Broberg 1866.
Tillæg: »Sagførere i Århus«.

Erhvervshistorisk årbog 1957. 96 sider, kr. 75,00.

Indhold: En købmandsskæbne i Ålborg fra begyndelsen af 17. århundrede.
En dansk handelsspedition til Nordamerika 1783. Et bidrag til Handels- og Kanal-
kompagniets historie.
Den merkantilske Forening. Fra det 19. århundredes børsliv.
Socialdemokratiet og brugsforeningerne frem til 1908.

Erhvervshistorisk årbog 1958. 171 sider, kr. 75,00.

Indhold: En tømrerslægt i 19. århundrede.
Den økonomiske debat om lavs- og købstadsprivilegier i sidste halvdel af 18. århun-
rede.
Erhvervsarkivets bygning.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1949-58.

Erhvervshistorisk årbog 1959. 141 sider, kr. 75,00.

Indhold: Fra Rosenborg Brøndanstalts første år. Dansk mineralvandsproduktions opståen.
Boghandler i Slesvig og København omkring 1864. Fra Vilhelm Trydes bog- og kunst-
handels første år.
En københavnsk boglade ved århundredets begyndelse.
En tømrermesterfallit 1799. Lavstilstande og byggeforhold i København.

Erhvervshistorisk årbog 1960. 150 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk industri og de store udstillinger 1889-1914.
Den teknisk-kemiske industri 1870-1914.
På forretningsrejse i Norge omkring 1830. Aktstykker fra skibsklareringsfirmaet N.
P. Kirck. Helsingør.
Tillæg: »Aarhus Kjøbmænds Hjælpekasse 1861-1961«.

Erhvervshistorisk årbog 1961-62. 184 sider. Udsolgt.

Indhold: Århus Handelsstandsforening 1937-1962.
Århus vestindiske Handelsselskab. Oprettelse og sammenbrud.
Købmandsportrætter fra empirens Århus.
En boglade omkring 1840. Jens Worm Bruun og Den Jessenske Boghandling.
Konsul J. M. Mørk. Aarhus Handelsforenings første formand.
En patriarkalsk købmandsfamilie.
Handelsborgerskaber i Århus 1674-1862.
Købmænd i tal. Fra Århuslisterne i folketællingerne 1840.
Handelsstanden i Århus og folketingsvalgene 1852, 1876 og 1879.

Erhvervshistorisk årbog 1963. 169 sider, kr. 75,00.

Indhold: Fra dansk empires bygningshistorie. Arkitekt Johan Andreas Meyer 1783-1822.
Forbindelsen mellem København og de nordtyske Østersøbyer 1750-1807.
En vignet og dens forudsætninger.
Danmarks høje renteniveau: En særlig tradition?

Erhvervshistorisk årbog 1964. 144 sider, kr. 75,00.

Indhold: Af den private smørhandels historie. Firmaerne T. & S. Plum, P. & S. Plum og T. & E. Plum.

Dansk papirindustri 1870-1914.

En rådgivende sæbesyder i 1860'erne.

Hvornår trængte det dobbelte bogholderi igennem i dansk erhvervsliv?

Erhvervshistorisk årbog 1965. 452 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk-engelsk samhandel 1661-1913.

The Changing Pattern of Anglo-Danish Trade 1913-1963.

Erhvervshistorisk årbog 1966. 176 sider, kr. 75,00.

Indhold: Jordbrug og brændevinsbrænding 1.

Udviklingslinier i dansk konfektions- og hatteindustri historie 1870-1914.

To Ribe-købmænd og deres selvbiografier for årene 1580-1644.

Erhvervshistorisk årbog 1967. 160 sider, kr. 75,00.

Indhold: En erhvervsøkonomisk rejse gennem Danmark og Slesvig 1761.

Jordbrug og brændevinsbrænding 2.

Generalkonsul Hendrik Pontoppidan og de jyske banker.

Erhvervshistorisk årbog 1968. 442 sider, kr. 75,00.

Indhold: Landhusholdningsselskabet 1769-1969:

Christian Martfelt – patriot og den første sekretær.

Edward Tesdorpf til Ourupgård.

Jørgen la Cours arbejde i dansk landbrugs tjeneste.

Anders Nielsen, Svejstrup Østergård.

Fliks og vindskibeligheds belønning. Præmiesystemet, præmievinderne og deres arbejde 1769-1969.

Lærlingeinstitutionen. Oprindelsen, de første lærlinge og deres læresteder.

Landhusholdningsselskabet og andelsmejeriernes gennembrug.

Afvikling og nye baner. Landhusholdningsselskabet 1919-69.

Erhvervshistorisk årbog 1969. 224 sider, kr. 75,00.

Indhold: Dansk handel, håndværk og industri 1770 og 1780 – set i Danmarks handelsspejl.

Småting, der bruges til pynt. En Viborg-galanterihandlers varer.

Staten som kornhandler 1783-88.

Badeanstalter som erhvervsforetagender i 19. århundrede.

D. B. Adler og udviklingen af det danske kreditvæsen.

Et gründerforetagende. Engeldrupværk – en klædefabrik.

Registre til Erhvervshistorisk årbog 1959-69.

Erhvervshistorisk årbog 1970. 168 sider, kr. 75,00.

Indhold: Industriforeningen i København 1888-1910.

Håndværksmesterguppen i Roskilde ca. 1870.

Arbejdsanvisningsforeningen i København 1859-1862.

Ørsted Arbejderforening.

Erhvervshistorisk årbog 1971. 313 sider. Udsolgt.

Indhold: Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914.

Landsforeningen til Arbejdsløshedens Bekæmpelse. Oprettelse, organisatorisk udvikling og forhold til Moralisk Oprustning 1939-1965.

Udenrigsministerium og privat diplomati. Omkring handelsaftalen med England af 19. november 1915.

Økonomisk-historisk forskning i DDR 1945-70.

Erhvervshistorisk årbog 1972. 186 sider, kr. 100,00.

Indhold: 8-timers dagen. Kravets formulering og dets gennemførelse i Danmark.

Kniplersker på Gram og Nybøl gods 1761 .

Erhvervspartiets historie og dets samfundsopfattelse.

Nyt centralt kildemateriale: Realkreditinstitutionernes vurderingsrapporter.

Erhvervshistorisk årbog 1973. 261 sider. Udsolgt.

Indhold: Pianofortet og dets publikum i 1860'erne.

Selskabet for Indenlandsk Kunstflid 1808-1838. En erhvervsøkonomisk organisationsdannelse fra Napoleonstiden.

En manufakturvirksomhed vokser op. Studier i S. Seidelins manufakturhandel 1843-70.

DFDS og den russiske emigrationslovgivning 1908-10.

Forholdet mellem staten og skibsfarten under første verdenskrig indtil fragtnævnets oprettelse.

En erhvervsgruppe belyst gennem folketællinger. Nordslesvigske kniplersker 1787-1860.

Erhvervshistorisk årbog 1974. 196 sider, kr. 100,00.

Indhold: Islandshandel og fastlandsspærring.

Provinskøbmænds rekruttering omkring 1760-1850 til belysning af købstædernes borgerskaber før 1850.

Studiet af arbejdsløshed. Et forskningsobjekt om beskæftigelsesforholdene i Danmark i det 19. århundrede.

P. Wulffs cigarfabrik 1868-1914.

Projekt Målvøhøj. En episode under 1930'ernes arbejdsløshed.

Erhvervshistorisk årbog 1975. 170 sider, kr. 100,00.

Indhold: Arbejdernes boligforhold på det københavnske Vesterbro omkring år 1900.

Dansk Exportforening 1895-1922.

Den danske skibsfart i sidste halvdel af det 18. århundrede.

Stabelstadspolitikken 1658-1689.

Ny og gammel økonomisk historie.

Dansk landbrugshistorie 1750-1973.

Erhvervshistorisk årbog 1976-77. 199 sider. Udsolgt.

Indhold: Staten, kræmmerne og forlagssystemet 1620-1735.

Østersøhandelen og den svensk-russiske krig 1788-90.

C. F. Tietgen og de første sporvejsanlæg i København 1863-70.

Arbejdsformidling og arbejdsløshed før 1914.

Småkårsfolk i og omkring Arhus i 1930'erne.

Dagligt liv i en arbejdsgiverforening.

Erhvervshistorisk årbog 1978. 219 sider, kr. 100,00.

Indhold: Samfundshjælpen. Træk af en kontrarevolutionær organisations historie.
Det kgl. oktrojerede islandske Handelskompagni 1743-1758.
Udvandringen fra Frederiksborg amt 1869-1899.
Den sønderjyske støttelovgivning 1925-1929.
En international komité for erhvervsarkiver.

Erhvervshistorisk årbog 1979. 208 sider, kr. 100,00.

Indhold: Danske købmandsregnskaber fra tiden før 1700.
De danske købstæders økonomiske udvikling og regeringens erhvervs politik 1660-1750.
Bedre Byggeskik.
Den danske ungdomsarbejdsløshedslovgivning 1933-38.
Dansk Arkivselskab.

Erhvervshistorisk årbog 1980. 259 sider, kr. 100,00.

Indhold: Grosserer-Societetet – et udforsket område.
M. K. Brandts Klædefabrik.
Industrielle foretagender i Odense omkring 1870.
Københavns befæstning og beskæftigelsen.
Stationsbyen og de store arkiver i Erhvervsarkivet.
Stationsbyen Skjern i handelskalendere og erhvervsarkiver.
Registre til Erhvervshistorisk årbog 1970-80.

Erhvervshistorisk årbog 1981. 199 sider, kr. 100,00.

Indhold: Den kongelige enehandel på Færøerne 1709-1776.
Mekaniseringen af dansk tekstilindustri 1850-1914.
Frederiksbjerg – et arbejderkvarter vokser op.
Om banker – Af J. Hassing-Jørgensens erindringer.
Træk af den industrielle udvikling 1897-1914.

Erhvervshistorisk årbog 1982. 210 sider, kr. 100,00.

Indhold: Det danske klaver klinger ud.
Frank Herbert, direktør for Danish Bacon Compagny.
Harald Plum og Det transatlantiske Kompagni.
Frugthandelen omkring århundredskiftet.
Kriser og nedgang. Den økonomiske udvikling i Dansk Vestindien 1875-1917.

Erhvervshistorisk årbog 1983. 214 sider, kr. 101,25.

Indhold: Økonomiske og sociale virkninger af 1857-krisen i Odense.
Dansk Fiskeriforening – dens forløbere og udvikling 1884-1913.
Teknologi og samfund 1870-1900.
Da Odense handsker var komne for ordet.
Tre Bergske blade 1880-1904.
Registrering af lokalstof i Århusaviserne.

Erhvervshistorisk årbog 1984. 146 sider, kr. 107,35.

Indhold: Fra Nyborg til Santa Fe de Bogota og retur.
Købmand og brænder.
Søren Frich og hans fabrik 1854-85.
De små i byen under krisen i 1880'erne.

Erhvervshistorisk årbog 1985. 229 sider, kr. 115,90.

Indhold: Russisk Handelskompagni og dets erstatningskrav på Sovjet.
Virksomhedshistorie på gamle kuverter.
Sagføreren, byen og egnen.
Jernstøberierne i Århus 1841-1895.
Fra industriens barndom.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1986. 485 sider, kr. 146,40.

Indhold: En lokalhistorisk synsvinkel på praktiserende lægevirksomhed og sygdomsbehandling ca. 1900-1935.
Flådemagt og protektionisme.
Virksomhedshistorie uden virksomhedsregnskaber.
Århus-skipperne gennem Øresund.
Virkelig kunstindustri.
Var ej lov i landet, da havde den mest, som kunne tilegne sig mest.
Den nye lavsbevægelse.
Snedkermester, overretssagfører Kaspar Rostrup.
Tændstikloven 1874.
J. C. Jacobsen.
Den skandinaviske udviklingsmodel i historisk belysning.
Landarbejdernes beskæftigelse ved større offentlige arbejder 1850-1900.
Arkivalier fra erhvervslivets organisationer og virksomheder.
Danmark på de multinationale selskabers landkort før 1914.
H. N. Andersen og Ove Rode.
Byttehandel på Thyholm.
Lægestand og sygekasser.
Silkebroderet socialhistorie.
To Århus-prospekter.
Erhvervene og prisaftaleloven af 1931.
Købmændshuset Diderich Diderichsen i Nakskov i slutningen af 1700-tallet.
Patenter og varemærker i krig og fred.

Erhvervshistorisk årbog 1987. 181 sider, kr. 134,20.

Indhold: Textilgrossistforeningen gennem 100 år.
Harald Bille – en dansk ingeniørs livsbane.
Med vandkraft, dampmaskine og gasmotor – den danske industris kraftmaskiner 1840-1897.

Erhvervshistorisk årbog 1988. 195 sider, kr. 146,40.

Indhold: Mundelstrup Gødningsfabrik – og egnen omkring den 1871-1925.
Rawerts nyttige skrifter.
Den nye Lavsbevægelse II.
Frederik de Coninck.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1989. 220 sider, kr. 183,00.

Indhold: Noget for noget. Albert Nielsen Kemisk Fabrik.
Hvordan forbedrer man de ubemidlede klassers kår?
Severin og Andreas Jensens møbeletablisement.
Jernstøber M. H. Petersens kopibog.
Fyens Disconto Kasse 1846-86.
Store selskaber og samfundet.
Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1990. 189 sider, kr. 183,00.

Indhold: På spor af Mads Lange.

I tjeneste for ØK.

En skomagerforretning på Nørrebro 1890-1935.

Erindringer fra benzinbranchen 1930-70.

Mesterlære og teknisk uddannelse i Danmark 1850-1950.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1991. 213 sider, kr. 198,00.

Indhold: Da »Tordenskjold« kom på aktier. Dansk tændstikindustri 1875-1914.

A/S St. Croix fællessukkerkøgeri 1876-1887.

En hovedorganisation, som aldrig blev til.

Beskæftigelsen i den tidlige danske industri.

Fortegnelse over Finn H. Lauridsens litterære arbejder.

Dansk erhvervshistorisk litteratur.

Erhvervshistorisk årbog 1992. 251 sider, kr. 198,00.

Indhold: »Tobakken« i Esbjerg

Industrialiseringen i Randers – et lokalstudium

Købmænd i Århus 1840-1850

Danske handelsforsøg på Levanten 1752-65

Industrirådet

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1993. 196 sider, kr. 198,00.

Indhold: Olsen, Tenton og Dypian. Albert Nielsen Kemisk Fabrik A/S 1953-1990

Europæisk skibsbygning 1880-1950

Arbejderværnet – et særegent stykke socialpolitik.

En gammel købmænds erindringer igennem et tidsrum af 60 år.

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1994. 229 sider, kr. 198,00.

Indhold: Lidt om tandteknikerfagets og klinikkens historie

Brede Klædefabriks sidste år 1944-1956

Frikorpset contra B&W-arbejdere

Tietgen og den franske forbindelse

Købmandens kontaktflade – en regionalundersøgelse

Mel og damp

Dansk erhvervshistorisk litteratur

Erhvervshistorisk årbog 1995. 229 sider, kr. 198,00.

Indhold: Dansk Rekyrliffel Syndikat/DISA til 1946

Tøjhusets ny Geværfabrik 1887-94

Vinhandler F. W. Luplau 1832-54

Erhvervsorganisationerne og deres arkiver i Erhvervsarkivet

Erhvervshistorisk årbog 1996. 215 sider, kr. 215,00.

Indhold: »Liimfabrikken« på Amagerbro

H. Nielsen & Søn Maskinfabrik A/S, 1916-1980

Hverdag på Provinsbankforeningens kontor

Regnskabsmateriale som historisk kilde

Erhvervshistorisk årbog 1997. 197 sider, kr. 215,00.

Indhold: Skinnebus og motorvogn
Huset Broberg og kaffehandelen med Brasilien
Vinhandler Poul Frederik Bølck
En vestjysk købmands rolle i verdenshandelen
Erhvervsarkivet 1948-1998

Erhvervshistorisk årbog 1998-99. 241 sider, kr. 230,00.

Indhold: Danmark og Europa 1200-1750
Verdensudstillinger og reklame
Aarhus Kul-Kompagni og De Forenede Kulimportører
De to første danske aktieselskabslove af 1917 og 1930

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Personregister over Arbejdsgiveren 1900-1952. 1954. 120 sider,
kr. 7,35.

Rasmus Berg:

Minder fra håndværk og industri. 1954. 115 sider, kr. 11,75.

Vagn Dybdahl, Andreas Jørgensen og Finn H. Lauridsen:

Oversigt over industrihistorisk litteratur 1945-54. 23 sider. (Udsolgt).

Aage Rasch:

Dansk toldpolitik 1760-1797. 362 sider, kr. 19,00. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Sagførere i Århus. Undersøgelser og aktstykker tilegnede Carl
Holst-Knudsen. 1886-28. maj-1956. 139 sider, kr. 14,65. (Udsolgt).

Vagn Dybdahl og Finn H. Lauridsen:

Aarhus Købmands Hjælpekasse 1861-1961. 58 sider. (Udsolgt).

Sundhed og sygdom mens Århus blev stor. 1963. 240 sider. (Udsolgt).

Udsendt af Sygekassen Århus til foreningens hundredårsdag 27.
april 1963. Redigeret af Vagn Dybdahl.

Indhold: Birgit Nüchel Thomsen: Sociale og hygiejniske tilstande 1861-1909.

John W. Oldam: Var Århus en usund by? Sundhedstilstanden i Århus 1880-1909 i
statistisk belysning.

Finn H. Lauridsen: Sygekassen Århus stiftes som Foreningen af Håndværkere og
Fabriksarbejdere til gensidig Understøttelse og spredte træk fra 1895 til vore
dage.

»Kundskaber til anvendelse for handelsfaget«. Aarhus Handelsstandsforenings Handelsskole 1865-1965. 85 sider. Udgivet af Aarhus Handelsstandsforening. Redigeret af Vagn Dybdahl. Medarbejdere: Finn H. Lauridsen, John W. Oldam og Birgit Nüchel Thomsen. Kr. 12,20.

Vagn Dybdahl:

Handels- og industrihistorisk litteratur 1952-1965. 1966. 63 sider, kr. 14,65.

Birgit Nüchel Thomsen og Brinley Thomas under medvirken af John W. Oldam:

Dansk-engelsk samhandel 1661-1963. 1966. 438 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl:

Partier og erhverv. Studier i partiorganisation og byerhvervenes politiske aktivitet 1880-1913. 1-2. 1969. I alt 631 sider. (Udsolgt).

Katalog over fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek ved Ole Degn, Ellen Meyer og John W. Oldam. 1969. 239 sider, kr. 48,80.

Dorrit Andersen:

Århus under Storlockouten. Arbejder og arbejdsgiver 1899. 1970. 152 sider, kr. 36,60.

Vagn Dybdahl, Ib Gejl og Finn H. Lauridsen:

4 lokalstudier. 1971. (Udsolgt).

Ib Gejl og Christian R. Jansen:

Korn, købmænd og kornkompagni. Korn- og foderstofhandelen 1880'erne-1960'erne. Udgivet af Aktieselskabet Korn- og Foderstof Kompagniet ved 75-års jubilæet 1971. 470 sider, kr. 85,40.

Henrik Fode:

Småskibsfarten på Århusbugten 1865-1914. 1971. 144 sider. (Udsolgt).

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. I. 1769-1807. 1-2. Ved Ole Degn. 1971. I alt 492 sider, kr. 73,20.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst II. 1966-69. Ved Ellen Meyer. 1973. 114 sider, kr. 48,80.

Landhusholdningsselskabets arkiv: Registratur og journalregistre. II. 1808-34. Ved Fritz Tandrup. 1974. 337 sider, kr. 73,20.

Jacob A. Buksti:

Et enigt landbrug? Konflikt og samarbejde mellem landbrugets organisationer. En studie i landbrugets organisationsforhold med udgangspunkt i perioden 1957-61. 1974. 312 sider. (Udsolgt).

Jens Haugaard Jensen, Erik Hansen og Lilla Voss:

Sociale studier. Kriminalitet, prostitution og fattigdom i Århus ca. 1870-1906. 1975. 488 sider, kr. 95,45.

Chr. R. Jansen og Erik Korr Johansen:

The Study of Unemployment. Remarks Based on Unemployment Research in 19th Century. 1975. 24 sider. (Udsolgt).

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst III. 1970-72. Ved Ellen Meyer. 1975. 122 sider, kr. 48,80.

Vagn Dybdahl:

Erhvervsarkivet. Forskningsinstitution og centralarkiv for dansk erhvervsliv. 1976. 32 sider, kr. 12,20.

Per Boje:

Danske provinskøbmænds vareomsætning og kapitalforhold 1815-47. 1977. 435 sider, kr. 97,60.

Fremmedsproget litteratur i Erhvervsarkivets bibliotek. Tilvækst IV. 1973-76. Ved Ellen Meyer. 1978. 128 sider, kr. 48,80.

Inger Dübeck:

Arbejdsretten i støbeskeen. 1979. 98 sider, kr. 61,00.

Carl Erik Andresen, Jørgen Buchardt og Flemming Mikkelsen:
Arbejdererindringer. Metode, kildekritik, indsamling, benyttelse.
1979. 239 sider. (Udsolgt).

Stationsbyen. Rapport fra et seminar om stationsbyens historie
1840-1940. 1980. 150 sider. (Udsolgt).

Århus amtskommune i 10 år 1970-80. 1980. 108 sider, kr. 80,50.

Vigand Dann Rasmussen:
Nørrejske jernbanebyer. Udvalgte problemer omkring placeringen
og befolkningsudviklingen 1850-1901. 1981. 144 sider, kr. 62,85.
Grosserer-Societetets arkiv. En registratur. 1983. 256 sider, kr. 79,30.

Julius Schovelin:
Strejkerne i Danmark 1862-1881. Ved Jens Engberg. 1985. 211 sider.
Kr. 138,75.

Festskrift til Vagn Dybdahl. 1987. 477 sider. Redigeret af Finn H.
Lauridsen. Særudgave af Erhvervshistorisk årbog 36, 1987. Kr.
146,40. (Udsolgt) .

Ib Gejl:
Indenfor snorene. Fondsbørsvekslerernes historie – især til 1945.
1989. 349 sider. Kr. 300,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 1. Virksomhedsarkiver fra land-
brug, industri og håndværk m.v. 1991. 253 sider, kr. 140,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 2. Arkiver fra handels- hotel- og
transportvirksomheder m.v. 1993. 336 sider, kr. 150,00.

Erhvervsarkivets Arkivoversigter bd. 3. Arkiver fra finans-, forsik-
rings- og servicevirksomheder, erhvervsorganisationer m.v. 1995.
408 sider, kr. 160,00.

Business Records and Business History. Essays in Celebration of the
50th Anniversary of The Danish National Business Archives. 135
sider, kr. 100,00.

